Герман Гессе

Степовий вовк

ВСТУПНЕ СЛОВО ВИДАВЦЯ

Ця книжка містить записки, що лишилися після чоловіка, якого ми прозивали Степовим Вовком, — а втім, він і сам не раз уживав це ім'я. Хтозна, чи слід давати до них вступне слово; принаймні сам я вважаю, що воно потрібне. Я спробую в ньому викласти свої спогади про Степового Вовка. Мої відомості про нього дуже скупі, а про його минуле, про його походження я й зовсім нічого не знаю. А проте його особа справила на мене сильне і, незважаючи ні на що, приємне враження.

То був чоловік десь років п'ятдесяти. Одного дня кілька років тому він зайшов до будинку моєї тітки й сказав, що напитує собі кімнату. Він найняв мансарду нагорі й невеличку спальню біля неї, а через кілька днів з'явився з двома валізами та великою скринею, повною книжок, і пробув у нас дев'ять чи десять місяців. Жив він дуже тихо й замкнуто, і якби наші спальні не були поряд, через що нам доводилось випадково зустрічатися на сходах і в коридорі, ми, певне, ніколи не познайомилися б, бо вдача в нього була не товариська, навпаки: такого запеклого відлюдька мені ще ніколи не доводилось бачити. То був справді степовий вовк, як він часом називав себе: чужа, дика й воднораз несмілива, навіть дуже несмілива істота з іншого світу, не схожого на мій. До якої страхітливої самоти призвели нашого пожильця його нахили та його доля і як глибоко він усвідомлював ту самоту своєю долею, я, правда, довідався аж із цих записок, що лишилися від нього; але все ж таки я трохи пізнав його вже й раніше з численних, хоч і побіжних зустрічей та розмов, і образ, який постав переді мною з записок, загалом збігався з тим, — звичайно, нечітким і неостаточним, — що його я склав із своїх власних спостережень.

Випадково я був саме вдома, коли Степовий Вовк завітав до нас уперше, щоб домовитися з тіткою про кімнату. Він прийшов в обідню пору. Ми щойно попоїли, на столі ще стояли тарілки, і я аж за півгодини мав іти до контори. Ніколи не забуду того дивного, суперечливого враження, яке він справив на мене під час першої зустрічі. Він подзвонив, відчинив засклені двері, і тітка спитала його в напівтемному передпокої, що йому потрібно. Але Степовий Вовк чуйно підвів угору довгасту, коротко підстрижену голову, принюхався — ніздрі його нервово здригнулися — і, ще не назвавшись і не відповівши на тітчине запитання, сказав:

— О, тут гарно пахне.

Він усміхнувся, моя добросерда тітка також усміхнулась, але мені таке вітання здалося кумедним, і в моїй душі ворухнулося неприязне почуття до гостя.

— Я прийшов з приводу кімнати, яку ви здаєте, — мовив він.

Аж як ми всі троє рушили сходами нагору, я зміг добре роздивитися на нього. Він був не дуже високий, проте ходив і тримав голову, як високі люди. Він носив модне, зручне зимове пальто і взагалі був одягнений пристойно, але недбало. Обличчя в нього було чисто виголене, а коротко підстрижене волосся подекуди поблискувало сивиною. Хода його спершу зовсім не сподобалась мені: в ній було щось силуване й нерішуче, що аж ніяк не пасувало до його чіткого, нервового профілю, а також до його тону й швидкої мови. Тільки пізніше я довідався, що він хворий і ходити йому важко. З якоюсь чудною усмішкою, що тоді здалася мені неприємною, оглядав він сходи, вікна, стіни та старі високі шафи попід ними. Все це, видно, йому подобалось, але й немовби смішило його. Взагалі враження було таке, наче він прибув до нас із іншого світу, з якихось заморських країв, і все тут здається йому хоч і гарним, але трохи кумедним. Не можу заперечити, Степовий Вовк був ввічливий, навіть привітний, зразу ж уподобав дім і кімнату, без жодного слова погодився на визначену йому плату за

помешкання, сніданки тощо, а все ж таки він немовби випромінював щось чуже і, здавалось мені, недобре чи й просто вороже. Він найняв кімнату, а тоді ще й спальню, уважно й привітно вислухав усе, що йому сказали про опалення, воду, обслуговування й звичаї в домі, з усім погодився, зразу запропонував завдаток, — а проте здавалося, що все це його мало обходило, що він сам вважав свою роль смішною і хотів швидше збутися її, що для нього було дивно й незвично наймати кімнату й розмовляти з людьми по-німецькому, коли насправді його хвилювало щось інше. Десь таке було моє перше враження від того знайомства, і воно б лишилося не дуже приємним, якби деякі риси гостя не змінили й не виправили його. Це насамперед обличчя, — воно від першої хвилини сподобалось мені, хоч вираз його був надто незвичайний. Дивне якесь обличчя, може, трохи сумне, але виразне, витончене, ясне, з печаттю думки на чолі. А ще моє перше враження злагіднювала та обставина, що до привітності гостя, хоч наче й ледь силуваної, не домішувалось ані крихти зарозумілості, — навпаки, в його поведінці відчувалося щось зворушливе, майже благальне. Пояснення цієї його риси я знайшов аж пізніше, проте вона ще тоді трохи змирила мене з ним.

Не встиг іще гість оглянути обидві кімнати й про все домовитись, як моя обідня перерва скінчилася й мені довелося йти до контори. Я попрощався й залишив його на тітку. Коли я ввечері повернувся, тітка розповіла мені, що він найняв у нас помешкання й цими днями переїде, тільки просив не заявляти про його вселення поліції, бо він, мовляв, хвороблива людина й не витримав би всіх формальностей, вистоювання в поліційних приймальнях тощо. Я ще й досі добре пам'ятаю, як мене вразило його прохання і як я вмовляв тітку не приставати на такі умови. Той страх перед поліцією, здавалось мені, надто узгоджувався з усім чудним і незвичайним в особі нашого гостя, щоб не викликати до себе підозри. Я почав переконувати тітку, щоб вона нізащо не погоджувалась на дивні забаганки незнайомця, коли не хоче мати неприємностей через зовсім чужу людину. Та виявилося, що тітка вже дала згоду й що він уже встиг полонити й зачарувати її. Бо вона завжди брала на квартиру тільки тих, до кого відчувала якусь чисто людську, дружню, родинну чи, швидше, навіть материнську прихильність, і багато попередніх

пожильців уміло користалися з цього. Отож вийшло, що перші тижні я ганив нового пожильця, а тітка кожного разу добродушно боронила його.

Оскільки мені не сподобалося це бажання обминути поліцію, я хотів бодай з'ясувати, що вона знає про чужинця, про його походження й наміри. І виявилося, що тітка вже дещо встигла дізнатися, хоч новий пожилець пішов від нас опівдні, майже зразу після мене. Він сказав їй, що думає пробути в нашому місті кілька місяців, посидіти в бібліотеках і оглянути старовинні пам'ятки. Властиво, мою тітку не дуже влаштовувало те, що чужинець наймав помешкання на такий короткий час, але він, видно, вже здобув її прихильність, незважаючи на свою трохи дивну поведінку. Одне слово, кімната була найнята, і я зі своїми застереженнями спізнився.

— А чому він сказав, що тут так гарно пахне? — спитав я.

— Я знаю, чому, — відповіла тітка, що часом бувала навдивовижу здогадлива. — У нас тут пахне чистотою, ладом, мирним порядним життям, і йому це сподобалося. По ньому видно, що він уже відвик від такого життя й тужить за ним.

"Ну що ж, про мене", — подумав я і сказав:

— Але якщо він відвик від чистоти й ладу, то де в нього знов візьметься така звичка? Що ви робитимете, якщо він буде неохайний і все бруднитиме або приходитиме щовечора додому п'яний?

— Побачимо, — засміялась тітка, і я замовк — хай буде, що буде.

І справді, мої побоювання виявилися даремними. Хоч життя чужинця було не таке, до якого ми звикли, він нам не завдавав ніякої мороки чи шкоди, ми й досі згадуємо про нього з приємністю. Але душу обом нам, і тітці, й мені, той чоловік дуже скаламутив, і, щиро сказати, вона в мене

ще й тепер не встоялася після спілкування з ним. Степовий Вовк часом сниться мені вночі, і я відчуваю, що мене бентежить і непокоїть уже саме те, що на світі існує така людина, як він, хоч я його просто полюбив.

Через два дні візник привіз речі пожильця. Дуже гарна шкіряна валіза справила на мене добре враження, а чималий плаский саквояж начебто свідчив про колишні далекі мандри, в кожному разі, він був обліплений побляклими етикетками готелів і транспортних аґентств різних країн, серед них і заморських.

Потім з'явився і сам дивний пожилець — звався він Гарі Галер, — і я почав потроху знайомитися з ним. Спершу я зі свого боку не робив ніяких кроків для знайомства. Хоч я зацікавився Галером, відколи побачив його, але перші тижні не намагався зустрічатися чи вести розмову з ним. Зате, мушу визнати, я з самого початку приглядався до нього, а часом, коли його не було вдома, заходив до його кімнати і взагалі з цікавості трохи шпигував за ним.

Про його зовнішність я вже дещо сказав. З першого ж погляду він, безперечно, справляв враження небуденної, рідкісної, щедро обдарованої людини. Обличчя його світилося інтелектом, а напрочуд тонка, жвава міміка свідчила про цікаве, інтенсивне, надзвичайно емоційне духовне життя. Коли хтось починав з ним розмову і він — хоч це бувало не завжди — переступав межі узвичаєного й казав щось своє, індивідуальне, що походило з його власного, дивного світу, співрозмовник зразу визнавав його перевагу. Думка його сягала глибше, ніж в інших людей, і в духовній царині він виказував майже холодну об'єктивність, впевнену розважливість і обізнаність, що властива тільки справжнім інтелектуалам, яким не закинеш марнославства і які ніколи не прагнуть когось вражати, не прагнуть переконувати інших чи доводити справедливість своїх слів.

Пригадую один приклад такої його розважливості і об'єктивності, хоч Галер тоді навіть не висловив своєї думки — я її тільки прочитав у

його очах. То були останні дні його перебування в нас. У місті з'явилися оголошення, що в актовій залі університету прочитає лекцію відомий історик культури й філософ, людина з європейським ім'ям, і мені пощастило намовити Степового Вовка піти на ту лекцію, хоч спершу він не мав такого бажання. Ми разом зайшли до зали й сіли поруч. Коли філософ став за кафедру й почав лекцію, багатьох слухачів, що чекали від нього мало не пророцтва, розчарували його пишні, порожні фрази. Він почав з того, що спробував підлеститись до слухачів, подякував за те, що вони прийшли на його лекцію. Почувши це, Степовий Вовк глянув на мене, і в його погляді я прочитав оцінку і самого лектора, і його слів. О, що то був за погляд! Ніколи не забуду його. Про те, що він означав, можна було б написати цілу книжку. І не тому, що своєю нищівною, хоч і лагідною іронією він розвінчував славнозвісного філософа, — це важило найменше. Той погляд був швидше сумний, ніж іронічний, невимовно, безнадійно сумний; у ньому світився тихий відчай, що став уже до певної міри звичкою, формою буття. Породжена тим відчаєм прозірливість не тільки давала йому змогу побачити наскрізь марнославного лектора, оцінити ситуацію в залі, сподівання й настрій публіки і трохи претензійну тему лекції, — ні, сповнений гіркої іронії погляд Степового Вовка охоплював усю нашу добу з її кар'єризмом, дріб'язковою метушнею, марнославством, з показним блиском і самозакоханою поверховістю її духовного життя; ох, на жаль, його погляд сягав ще глибше, бачив не тільки вади й безвихідь нашої доби, нашого духовного життя, нашої культури. Він проник у саме серце людськості, за ту єдину мить промовисто висловив глибокий сумнів мислителя, може, навіть всезнавця, в гідності, в сенсі людського існування взагалі. Той погляд казав: "Дивись, які ми блазні! Дивись, що таке людина!" — і вся слава, вся мудрість, усі здобутки духу, всі пориви до високого, до великого й вічного в людській душі втратили свій ореол, стали просто блазнюванням!

Я забіг далеко наперед і, власне, всупереч своїм планам і намірам, сказав уже найістотніше про Галера, хоч спершу хотів розкрити його образ поступово, розповідаючи, як ми поволі познайомилися ближче.

Та коли вже в мене так вийшло, то зайве ще й далі говорити про загадкову "химерність" Галера й докладно змальовувати, як я помалу відчув і пізнав причину й значення тієї химерності, тієї незвичайної, страхітливої самоти. Це й на краще, бо я хотів би відсунути якомога далі на задній план свою власну особу. Я не збираюся сповідатись, чи писати повість, чи вдаватися в психологію, хочу тільки додати деякі подробиці до портрета Степового Вовка, незвичайної людини, автора цих записок, як той, хто знав його особисто.

Зразу ж, коли він переступив тітчин поріг, витягнув голову, наче птах, і похвалив запахи в нашому будинку, я помітив щось незвичайне в цьому чоловікові, і моєю першою наївною реакцією на ту незвичайність була антипатія. Я відчув (і моя тітка, яка зовсім не була інтелектуалкою, відчула те саме), що він хворий, має якусь психічну недугу чи ваду, і мій здоровий інстинкт змусив мене остерігатися його. З часом обережність моя пригасла, поступившись місцем симпатії, що виникла з великого співчуття до його глибоких, постійних страждань, до його самоти і внутрішнього згасання, яке відбувалося в мене на очах. Я тоді все більше усвідомлював, що хвороба цього страдника походить не від якихось вад його натури, а навпаки — від великого багатства сил і здібностей, що не склалися в гармонію. Я переконався, що Галер — геній у царині страждання, що він, у дусі великих висловлювань Ніцше, виховав у собі геніальну, безмежну, страхітливу здатність страждати. А ще я переконався, що підстава його песимізму — не зневага до світу, а зневага до себе, бо хоч як немилосердно, хоч як нищівно Галер міг нападати на якісь установи чи на якихось людей, він ніколи не вигороджував себе, завжди спрямовував свої стріли насамперед проти себе, ненавидів і заперечував насамперед себе...

Тут я мушу навести одне своє психологічне спостереження. Хоч я дуже мало знаю про життя Степового Вовка, все ж таки маю всі підстави вважати, що прихильні до нього, але суворі й дуже побожні батьки і вчителі виховували його на засадах "ламання волі". Але стерти індивідуальність і зламати волю цього учня не вдалося, надто він був сильний і твердий, надто гордий і розумний. Замість знищити

індивідуальність хлопця, їм тільки пощастило навчити його ненавидіти самого себе. Якраз проти себе самого, проти цього невинного, шляхетного об'єкта він спрямував усю геніальність своєї уяви, всю силу інтелекту. І тут, незважаючи ні на що, він був справжнім християнином, справжнім мучеником, бо всю гостру прискіпливість, усю в'їдливість, усю ненависть, на яку тільки був здатен, виливав насамперед і переважно на себе. Що ж стосується інших, тих, що його оточували, то він завжди робив героїчні, відчайдушні спроби полюбити їх, бути до них справедливим, не робити їм кривди, бо заповідь "полюби ближнього свого" так само глибоко вкоренилася в його душі, як і ненависть до самого себе, а тому все його життя було прикладом того, що без любові до себе неможлива й любов до ближнього, що ненависть до себе — те саме, що й кричущий егоїзм, вона врешті призводить до такої самої страхітливої ізоляції і до такого самого відчаю.

Але час мені вже облишити свої міркування й перейти до фактів. Отже, я найперше — трохи завдяки своєму шпигуванню, а трохи з тітчиних зауважень — дізнався дещо про побут Галера. Дуже швидко стало видно, що він не має ніякої практичної, конкретної роботи, а весь свій час віддає роздумам і книжкам. Він щодня довго лежав у ліжку, часто вставав аж перед самим обідом і в халаті ходив зі спальні до кімнати й назад. Та кімната, велика, зручна мансарда з двома вікнами, вже через кілька днів після його вселення набула зовсім іншого вигляду, аніж мала за інших пожильців. У ній з'явилося багато речей, і з часом їх ставало дедалі більше. На стінах були порозвішувані картини, попришпилювані малюнки, деякі вирізані з журналів, і Галер їх часто міняв. Там були південні краєвиди, знімки якогось німецького провінційного містечка, мабуть, Галерової батьківщини, а поміж ними — барвисті, яскраві акварелі (згодом ми дізналися, що він сам їх і малював) і фотографія вродливої молодої жінки чи, може, дівчини. Якийсь час на стіні висіло зображення сіамського Будди, потім його змінила репродукція "Ночі" Мікеланджело, а ще пізніше — портрет Махатми Ганді. Книжки не тільки заповнювали велику полицю, а й лежали всюди — на столі, на гарному старовинному секретері, на канапі, на стільцях, на підлозі. Вони були з закладками, що весь час міняли своє місце.

Книжок чимдалі більшало, бо Галер не лише приносив їх цілими паками з бібліотек, а й дуже часто отримував поштою. Складалося враження, що в цій кімнаті живе вчений, тим паче що в ній вічно хмарою стояв цигарковий дим і всюди видніли недокурки й попіл. Проте книжки здебільшого були не наукові, а художні — твори письменників усіх часів і народів. Якийсь тиждень на канапі, де він, бувало, пролежував цілі дні, я бачив усі шість грубих томів одного твору кінця вісімнадцятого сторіччя під назвою "Софіїна подорож з Мемеля до Саксонії". Повні збірки творів Ґете й Жан-Поля були добре зачитані, так само як і Новаліс, Лесінґ, Якобі й Ліхтенберґ. Кілька томів Достоєвського були повні списаних карток. На великому столі між книжками й паперами часто красувався букет квіток, там же серед попільничок лежала коробка з акварельними фарбами, завжди вкрита порохом, і — це теж треба сказати — стояли пляшки з різними напоями. Обплетена соломою пляшка була майже завжди повна італійського червоного вина, купованого в сусідній крамничці, інколи я там бачив також пляшку бурґундського чи малаги. Бутель вишневої наливки Галер за недовгий час випив мало не весь, потім поставив його в куток кімнати, де він і припав порохом, більше не торканий. Не буду виправдовувати свого шпигування і відверто признаюся, що ці ознаки хоч наче й сповненого духовних запитів, але все-таки досить безладного, розгнузданого життя перші дні викликали в мене недовіру й відразу. Я не тільки людина з міщанськими звичками, не тільки люблю впорядковане життя, а й не п'ю та не курю, і ті пляшки не подобались мені ще дужче, ніж мальовничий нелад у Галеровій кімнаті.

Не лише сон і праця чужинця залежали від примхи й настрою — їв і пив він також без ладу. Не раз він узагалі не виходив з дому і, крім чашки кави на сніданок, цілий день нічого в рот не брав; інколи тітка знаходила в кімнаті лушпиння від банана — то була вся його їжа, але бували й такі дні, коли він харчувався в ресторанах: то в дорогих і вишуканих, то в звичайних пивничках на передмісті. Здоров'я в нього, видно, було погане. Крім того, що він мав хворі ноги й насилу підіймався сходами нагору, його, мабуть, мучили ще й інші недуги. Якось він проговорився, що вже багато років хворіє на шлунок і на безсоння. Я

його хвороби пояснював насамперед тим, що він пив. Згодом, коли я проводив його до якогось ресторану, то не раз був свідком, як він швидко, ніби граючись, випивав вино, але ні я, ні хтось інший не бачив його справді п'яним.

Ніколи не забуду нашого першого знайомства. Дотих ми знали одне одного лише так, як знають сусіди, що винаймають поряд кімнати. Аж ось одного вечора, повертаючись додому з контори, я, на свій подив, побачив, що пан Галер сидить на помістку між другим і третім поверхом. Він сидів на верхній сходинці й відсунувся вбік, щоб пропустити мене.

— Вам недобре? — спитав я. — То я проведу вас нагору.

Галер підвів на мене очі, і я помітив, що ніби збудив його зі сну. Поволі на обличчі в нього проступила усмішка, та гарна, жаліслива усмішка, від якої в мене так часто ставало тяжко на серці, і він запросив мене сісти біля нього. Я подякував і сказав, що не звик сидіти на сходах перед чужими дверима.

— Ну так, ви маєте рацію, — мовив він, і усмішка осяяла все його обличчя. — Але почекайте хвилинку, я вам покажу, чого мені захотілось тут трохи посидіти.

І він показав помісток перед помешканням на другому поверсі, де жила якась удова. На невеличкій, викладеній паркетом латочці між сходами, вікном і заскленими дверима стояла під стіною висока шафа з червоного дерева зі старовинними олов'яними оздобами, а перед шафою на маленьких, низеньких підставках — два вазони у великих горщиках, азалія й араукарія. Вазони були гарні і завжди дуже чисті й доглянуті, на що я вже також з приємністю звертав увагу.—

— Гляньте на цей помісток з араукарією, що так чудесно пахне, — сказав Галер. — Я часто не можу пройти, щоб хоч на хвилину не спинитися біля неї. У вашої тітки також гарно пахне, теж усюди лад і

велика чистота, але тут, у цьому куточку з араукарією, все так витерто й вимито, знято кожну порошинку, так недоторканно чисто, що він просто світиться. Я завжди, коли проходжу повз нього, вдихаю на повні груди його запах. А ви хіба ні? Цей дух натертої підлоги, що ледь відгонить скипидаром, разом з духом червоного дерева, вимитого листя вазонів і всього іншого утворює новий запах, найвищий вияв міщанської чистоти, дбайливості й акуратності, почуття обов'язку й сумлінності навіть у дрібницях. Я не знаю, хто тут мешкає, але мені за цими заскленими дверима ввижається райська оселя чистоти, міщанської охайності, ладу і зворушливої, покірної відданості повсякденним звичкам та обов'язкам.

Оскільки я мовчав, він повів далі:

— Тільки прошу вас, не подумайте, що я глузую! Любий мій, я навіть не подумав би сміятися з цього міщанського ладу. Щоправда, сам я живу в іншому світі, ніж цей, і, мабуть, у такому помешканні з араукаріями не зміг би витримати жодного дня. Та хоч я й старий, трохи вже облізлий степовий вовк, а все ж таки я теж син своєї матері, а моя мати була міщанкою, плекала вазони, прибирала кімнати й сходи, витирала меблі, витрушувала завіси й намагалася привнести у своє житло і в своє життя якнайбільше охайності, чистоти й ладу. Про все це нагадує мені запах скипидару та араукарії, тому я час від часу сідаю тут, милуюся цим тихим, малесеньким острівцем ладу й радію, що він ще й досі існує.

Він спробував підвестися. Я побачив, як йому було важко, і трохи підтримав його; він прийняв мою допомогу. Я мовчав, але, так само, як раніше моя тітка, піддався чарам, що їх часом наче випромінював цей дивний чоловік. Ми поволі рушили сходами вгору, а коли дійшли до його дверей, він, уже з ключем у руках, ще раз глянув мені у вічі і приязно сказав:

— Ви йдете з контори? Ну звичайно. Я, бачите, мало що знаю про таку роботу, як ваша, бо живу якось осторонь від людей, на узбіччі. Але

думаю, що вас також цікавлять книжки й таке інше. Тітка якось казала мені, що ви скінчили гімназію і добре знали грецьку мову. Показати вам один вислів Новаліса, на який я натрапив сьогодні вранці? Я певен, що він і вам сподобається.

Він завів мене до своєї кімнати, де дуже тхнуло тютюном, витяг з купи книжок томик і заходився гортати його, шукаючи вислову, який хотів мені показати.

— А це теж добра думка, дуже добра, ось послухайте, — мовив він. — "Людина повинна пишатися стражданням. Кожне страждання нагадує нам, що ми високо розвинені істоти". Гарно! І це за вісімдесят років до Ніцше! Але я мав на думці не цей вислів. Хвилиночку... Ось він. Слухайте: "Більшість людей не хочуть плавати, поки не навчаться". Правда ж, дотепно? Звичайно, вони не хочуть плавати! Вони ж бо народжені для суходолу, а не для води. І, певна річ, вони не хочуть мислити, бо створені для того, щоб жити, а не щоб мислити! А хто мислить, хто вбачає в мисленні своє покликання, той, хоч і може далеко зайти в цьому напрямку, все-таки плутає суходіл з водою й колись потоне.

Тепер Степовий Вовк справді зацікавив мене, і я трохи посидів у нього. А після цього ми часто розмовляли, коли зустрічалися на сходах чи на вулиці. Спершу під час цих коротких розмов, так само як під час розмови про араукарію, мені здавалося, що він трохи глузує з мене. Але я помилявся: він відчував до мене справжню пошану, як і до араукарії. Він був твердо переконаний у тому, що попав із суходолу у воду, відірвався від свого коріння, і його справді часом могла захопити звичайна, найбуденніша річ, наприклад, пунктуальність, з якою я ходжу до контори, якась фраза служника чи трамвайного кондуктора. Спочатку це здавалося мені кумедним перебільшенням, таким собі дивацтвом освіченого нероби, грайливою сентиментальністю. Але я дедалі більше впевнювався, що зі свого порожнього світу, позбавленого живого повітря, світу вовчої самоти й відчуженості, він справді дивився на наш тісний міщанський світ з любов'ю і захватом, як на щось міцне й

надійне, а для нього далеке й недосяжне, як на мирний домашній затишок, куди йому нема дороги. Він кожного разу, коли зустрічався зі служницею, що приходила до нас прибирати, доброю, порядною жінкою, шанобливо скидав перед нею капелюха, а коли моя тітка приходила трохи побалакати з ним чи казала, що треба полагодити білизну або що в нього на пальті відривається ґудзик, він слухав її на диво уважно й зосереджено, наче йому було невимовно, безмежно важко бодай на часину проникнути крізь якусь щілину в цей маленький мирний світ.

Уже під час нашої першої розмови там, біля араукарії, він назвав себе Степовим Вовком, і це також трохи здивувало і спантеличило мене. Що за химерне прізвисько? Але скоро я не тільки звик до нього, а й сам подумки почав називати нашого пожильця тільки Степовим Вовком, та й досі не міг би знайти кращого означення для нього. Степовий Вовк, що заблукав і прибився до нас, до міста з його стадним життям, — годі знайти образ, що дужче пасував би до нього, до його несміливої відчуженості, його дикої натури, його тривоги, його туги за домашнім теплом і його безпритульності.

Якось мені випала нагода спостерігати за ним цілий вечір. Це було на симфонічному концерті; я, на свій подив, виявив, що його місце недалеко від мого й він мене не помічає. Спершу виконували якусь річ Генделя — гарну, шляхетну мелодію, проте Степовий Вовк сидів, глибоко поринувши у свої думки, і, видно, не сприймав ані мелодії, ані того, що його оточувало. Байдужий до всього, самітний, чужий, він сидів, опустивши очі, і обличчя в нього було холодне, але якесь страдницьке. Потім заграли інший твір, коротку симфонію Фридемана Баха, і я вражено побачив, що вже після перших звуків мій загадковий сусід почав усміхатися; він цілком підпав під чари музики і, мабуть, забув про все на світі, бо хвилин із десять здавався таким радісним, замріяним, що я більше дивився на нього, ніж слухав музику. Коли симфонію дограли до кінця, він прокинувся від своїх мрій, випростався і ніби хотів підвестися й вийти, але все-таки лишився й дослухав останній номер концерту — "Варіації" Реґера, твір, який багатьом видається трохи задовгим і втомливим. Степовий Вовк, що спершу слухав уважно й

доброзичливо, також розчарувався; він засунув руки в кишені й знов заглибився у свої думки, але вже не радісні й солодкі, а сумні, може, навіть неприємні, обличчя його немовби погасло, знов стало безбарвне й сіре, весь він набув вигляду старої, хворої, невдоволеної людини.

Після концерту я знов побачив його на вулиці й пішов слідом за ним. Загорнений у пальто, невеселий, стомлений, він подався в напрямку нашого кварталу, але перед одним старомодним ресторанчиком спинився, нерішуче глянув на годинник і зайшов усередину. Піддавшись миттєвому імпульсові, я також звернув у ресторанчик. Степовий Вовк примостився біля звичайного столика в маленькій кімнатці за баром, і господар з кельнеркою зустріли його як доброго знайомого. Я підійшов до нього, привітався й сів до його столика. Ми посиділи там із годину, і, поки я випив дві склянки мінеральної води, він замовив собі півлітра червоного вина, а тоді й ще чверть літра. Я сказав, що був на концерті, але він не підтримав цієї теми. Прочитавши етикетку на моїй пляшці, він спитав, чи я не вип'ю вина, яким він мене пригостить. Почувши, що я взагалі не п'ю вина, він з якимось безпорадним виразом на обличчі сказав:

— Що ж, дуже добре робите. Я також довгі роки утримувався від вина й постив, але тепер знов опинився під знаком Водолія, похмурого, мокрого сузір'я.

І коли я на ці слова жартома зауважив, що мене його віра саме в астрологію не вельми переконує, він знову відповів підкреслено ввічливим тоном, який мене часто ображав:

— Ваша правда, на жаль, я не здатен вірити і в цю науку.

Я попрощався й пішов, а Степовий Вовк повернувся додому аж пізно вночі. Проте хода його була тверда, і, як завжди, він не ліг відразу спати (я чув через стіну), а ще з годину сидів у своїй кімнаті.

Запам'ятався мені ще один вечір. Тітка пішла кудись, і я був удома сам. У вхідні двері подзвонили. Я відчинив їх і побачив молоду, дуже гарну жінку, а коли вона спитала про пана Галера, відразу ж упізнав її: це її знімок висів у його кімнаті. Я показав їй, у котрі двері стукати, й вернувся до себе. Але вона довго не затрималася в Степового Вовка: скоро я почув, що вони спустилися сходами й вийшли, жваво, радісно розмовляючи і сміючись. Мене дуже здивувало, що цей схимник має коханку, та ще й таку молоду, вродливу й елеґантну. Всі мої уявлення про нього та про його життя знов похитнулися. Та не минуло й години, як він повернувся додому сам, важкою, сумною ходою піднявся сходами нагору, а потім ще довго стиха ходив по кімнаті туди й назад, справді, наче вовк у клітці, і цілу ніч, майже до самого ранку, в нього світилося.

Я нічогісінько більше не знаю про їхні стосунки й хочу додати, що ще раз бачив його разом із тією жінкою, вже на вулиці в місті. Вони йшли під руку, і в нього був щасливий вигляд; мене знову вразило, скільки чару, навіть дитячої принади могло часом випромінювати його змучене лице самітника, і я зрозумів ту жінку, зрозумів також, чому моя тітка була до нього така прихильна. Але й того вечора він прийшов додому сумний і нещасний. Я зустрів його біля вхідних дверей; він, як уже не раз бувало, приніс під пальтом пляшку італійського вина і просидів із нею у своєму лігві до півночі. Мені його було шкода. Яке безрадісне, безнадійне, беззахисне було в нього життя!

Ну, я вже, мабуть, занадто розбалакався. Не треба більше ніяких розповідей і описів, щоб показати, що Степовий Вовк провадив життя самовбивці. Та все-таки я не вірю, що він наклав на себе руки, коли одного дня, заплативши те, що був винен, без попередження, не попрощавшись, зник із нашого міста. Відтоді ми нічого про нього не чули і досі зберігаємо кілька листів, що надійшли ще на його ім'я. Після себе Степовий Вовк не залишив нічого, крім цього твору, який він написав, перебуваючи в нашому місті. В невеличкій примітці він додав, що дарує його мені і я можу зробити з ним, що хочу.

Я не мав змоги перевірити, чи події, про які Галер розповідає в рукописі, мають якусь реальну основу, і не сумніваюся в тому, що вони в переважній більшості вигадані, але це не якісь пустопорожні вигадки, а швидше спроба висловити глибокі душевні переживання, надавши їм форми життєвих колізій. Напівфантастичні події, описані в Галеровому творі, мабуть, належать до останніх тижнів перебування його в нашому місті, і я певен, що в них також є частка реальних, об'єктивних переживань. На той час у нашого пожильця справді змінились і поведінка, і зовнішній вигляд, він став рідше бувати вдома, часом навіть не приходив на ніч і не торкався книжок. Я тоді рідко зустрічав його, але щоразу мене вражало, як він пожвавішав і помолодшав, а інколи здавався просто веселим. Щоправда, після того піднесення зразу настала нова тяжка депресія: він цілими днями лежав у ліжку, не хотів нічого їсти. Саме в той час знову з'явилася його коханка, і між ними відбулася незвичайно бурхлива, навіть брутальна сварка, яка сколихнула весь будинок і за яку потім Галер вибачався перед моєю тіткою.

Ні, я переконаний, що він не наклав на себе руки. Він і досі живий, десь втомлено долає хворими ногами сходи в чужому будинку, довго розглядає натертий до блиску паркет і вимиту, доглянуту араукарію, просиджує дні в бібліотеках, а вночі в ресторанах або лежить на чужій канапі, дослухається до життя за вікном, до гомону людей і знає, що він ніколи не належатиме до їхньої громади; але він не заподіює собі смерті, рештки віри кажуть йому, що він повинен випити до дна чашу страждання, тяжкого страждання, яке роздирає йому серце, і від того страждання має померти. Я часто думаю про нього. Він не полегшував мені життя, не мав хисту додавати мені сили й радості. О, навпаки! Але я — не він і живу не його життям, а своїм власним, скромним, міщанським, зате забезпеченим життям, сповненим обов'язків. Тому обоє ми, і я, і моя тітка, згадуємо про Степового Вовка спокійно й приязно. Тітка знає про нього більше, ніж я, але те знання сховане в її доброму серці.

Щодо Галерових записок, цих чудних, почасти хворобливих, а почасти прекрасних, змістовних фантазій, то мушу сказати, що якби вони потрапили мені до рук випадково і якби я не знав їхнього автора, то, мабуть, обурено викинув би їх. Але завдяки знайомству з Галером я зміг більш-менш зрозуміти їх, ба навіть оцінити. Я ще добре подумав би, чи показувати їх комусь, якби бачив у них тільки патологічні фантазії одного схибного бідолахи. Але я бачу в них щось більше, документ часу, бо знаю тепер, що Галерове божевілля — це не химерія окремої людини, а недуга самої доби, невроз того покоління, до якого належить Галер, і ним охоплені не тільки слабкі, неповноцінні особи, а якраз сильні, найрозумніші й найобдарованіші.

Ці записки, байдуже, більше чи менше реальних подій покладено в їхню основу, — спроба подолати широко розповсюджену хворобу часу не замовчуванням чи виправданням її, а перетворенням самої цієї хвороби в об'єкт зображення. Це справжнісінька мандрівка крізь пекло, часом боязка, а часом мужня подорож крізь хаос затьмареного душевного світу, подорож, почата з твердим наміром перейти пекло, підставити чоло хаосові й вистраждати все до кінця.

Ключ до такого розуміння дав мені сам Галер. Якось, коли ми розмовляли про так звані жахи середньовіччя, він сказав:

— Тих жахів насправді не було. Якби середньовічна людина пізнала весь спосіб нашого теперішнього життя, вона побачила б у ньому ще більше жахів, жорстокості й варварства, ніж у своєму. Кожна доба, кожна культура, кожен звичай і традиція мають свій характер, свої, тільки їм властиві, лагідні й суворі риси, свою красу й жорстокість, вважають звичайним явищем певні страждання і терпляче приймають певне зло. Людське життя стає справжньою мукою, справжнім пеклом тільки там, де перетинаються дві доби, дві культури, дві релігії. Якби людині античного світу довелося жити в добу середньовіччя, вона б задихнулася, як задихається дикун серед нашої цивілізації. Але бувають часи, коли ціле покоління так застрягає між двома епохами, між двома способами життя, що всяка мораль, всяке почуття норми і безпеки,

всяка душевна простота втрачається. Звичайно, не кожен відчуває це з однаковою силою. Така натура, як Ніцше, вистраждала наше теперішнє зло на ціле покоління раніше. Те, що йому довелося пережити самому, серед людей, які його не розуміли, тепер переживають тисячі.

Я часто згадував ці слова, коли читав його записки. Галер належав до тих, що застрягли між двома епохами, втратили почуття безпеки й душевну простоту, до тих, кому судилося всі сумніви в сенсі людського існування переживати як свою особисту муку, своє особисте пекло.

У цьому, здається мені, полягає значення, яке можуть мати для нас його записки, і тому я вирішив опублікувати їх. Взагалі ж я їх ні захищаю, ні засуджую, хай кожен читач зробить це сам, так, як йому підказує сумління.

ЗАПИСКИ ГАРІ ГАЛЕРА

Тільки для божевільних

День минув так, як і минають мої дні: я скоротав його, повільно вбив, примітивно й нерішуче, як завжди, — кілька годин попрацював, перегорнув купу старих книжок, дві години терпів біль, як і буває з літніми людьми, тоді ковтнув порошок і зрадів, що вдалося перехитрити той біль, посидів у гарячій ванні, всотуючи в себе її благодатне тепло, тричі вибрав пошту й переглянув усі ті непотрібні листи, газети й журнали, зробив свої дихальні вправи, а вправи на медитацію сьогодні поледачився зробити, годину погуляв, милуючись прегарними, ніжними, легенько виписаними на небі хмарками-баранцями. Гуляти було дуже приємно, читати старі книжки й лежати в теплій ванні так само, але загалом це був не чудовий, осяйний день, коли тебе заливає щастя й радість, а просто один із тих днів, які я давно вже вважаю за нормальні й до яких маю звикати: досить приємний, не надто тяжкий, цілком стерпний, не найгірший безбарвний день літнього невдоволеного чоловіка, день, що минув без особливих мук, без особливих турбот, без

справжнього горя, без відчаю, день, коли навіть питання, чи не пора вчинити як Адальберт Штифтер — голячись, перерізати собі горло, — обмірковують спокійно й діловито, без хвилювання і страху.

Хто знає інші дні, з нападами подагри або з прикрим болем голови, що гніздиться десь за очними яблуками й підступно обертає кожен порух зорового чи слухового нерва в пекельну муку, або дні, що вбивають душу, гнітючі дні внутрішньої порожнечі й відчаю, коли серед сплюндрованої, висмоктаної акціонерними компаніями землі до тебе на кожному кроці шкірить зуби людський світ і так звана культура у своєму брехливому, вульгарному, пустопорожньому ярмарковому ґлянці, гидкому, як блювотний порошок, коли все це збирається докупи і всією вагою налягає на твоє хворе "я", — хто знає це пекло, той дуже вдоволений такими нормальними, помірними днями, як сьогодні; він вдячно сидить біля теплої груби, вдячно переконується, читаючи ранкову газету, що й цього дня ніде не вибухнула нова війна, ніде не встановлено нової диктатури, не викрито якогось особливого свинства в політиці й економіці, вдячно настроює струни своєї заіржавленої ліри на стриманий, досить бадьорий, майже радісний псалом подяки, навіваючи ним нудьгу на свого мирного, лагідного, ледь приглушеного бромом бога половинчастого задоволення, і в густій, теплій атмосфері цієї задоволеної нудьги, цієї безболісності, сприйнятої з великою вдячністю, половинчастий бог, що неуважно киває головою, і торкнутий сивиною половинчастий чоловік, що півголосом співає псалом, схожі між собою, мов близнюки.

Можна багато говорити про це задоволення і цю безболісність, про ці стерпні, покірні дні, коли ні біль, ні радість не зважуються голосно крикнути, коли все тільки шепоче й скрадається навшпиньки. Та найгірше те, що саме цього задоволення я не можу витримати, що за короткий час воно стає мені вкрай ненависним, огидним, і з розпачу я мушу тікати в інші температурні пояси — якщо є змога, то на стежку радості, а як ні, то бодай на стежку болю. Варто мені якийсь час пожити без радості і без болю, подихати теплою, прісною стерпністю так званих вдалих днів, мою легковажну дитячу душу охоплює така туга, що я,

замість співати псалом подяки, шпурляю іржаву ліру в сонне обличчя бога задоволення, радий поміняти цю здорову кімнатну температуру на пекучий, нестерпний біль. Я тоді палаю дикою жадобою сильних почуттів, сенсацій, люттю на це одноманітне, рівне, нормальне, стерильне життя, шаленим бажанням щось розтрощити — якусь крамницю чи, може, собор, чи вбити себе самого, встругнути щось зухвале, стягти з кількох шановних ідолів перуки, дати кільком збунтованим школярам квитки до Гамбурґа, про які вони давно мріяли, звести неповнолітню дівчину або скрутити в'язи кільком представникам міщанського ладу. Бо понад усе я ненавидів, зневажав і проклинав у душі саме його: це вдоволення, здоров'я, затишок, цей виплеканий міщанський оптимізм, цей культ ситої, квітучої посередності, нормальності, пересічності.

У такому настрої я й скінчив смерком цей нудний звичайний день. Скінчив не так, як належало б і було б корисно досить хворій людині; не звабило мене застелене ліжко з наготованою вже, наче для принади, теплою грілкою. Я не ліг, а, невдоволений тим дріб'язком, що зробив за день, сповнений відрази до нього, з тяжким серцем узув черевики, вдягнув пальто й подався до міста, в темряву й туман, щоб у пивниці "Під крицевим шоломом" перехилити, як за давнім звичаєм кажуть усі питущі, чарку вина.

І ось я спускаюся зі своєї мансарди сходами, незручними, стрімкими сходами чужих людей, наскрізь міщанськими, вимитими, чистими сходами солідного триповерхового будинку, під дахом якого міститься моя келія. Не знаю, чому так виходить, але я, бездомний степовий вовк, самітник і ненависник дрібноміщанського світу, завжди наймаю собі помешкання в таких будинках. Мене змалку щось вабить до них. Не в палацах і не в пролетарських оселях, а завжди саме в таких архіпристойних, архінудних, бездоганно утримуваних дрібноміщанських гніздах, де трохи відгонить скипидаром та милом і де зчиняється переполох, коли ти хряснеш дверима або зайдеш до кімнати в брудних черевиках. Так, я люблю цю атмосферу змалку, і моя потаємна туга за чимось схожим на домівку знов і знов, без будь-якої надії, веде мене на

ту саму безглузду стежку. А ще мені подобається контраст між моїм украй невпорядкованим, позбавленим любові життям зацькованого самітника і цим родинним міщанським існуванням. Мені подобається вдихати на сходах цей запах спокою, ладу, чистоти, пристойності й сумирності; він чимось зворушує мене, хоч я й ненавиджу міщанство. Подобається мені потім переступати поріг своєї кімнати, де все інакше, де між купами книжок лежать недокурки і стоять пляшки з вином, де все розкидане, незатишне, занедбане і де все — книжки, рукописи, думки — позначене й пройняте горем самітних людей, труднощами людського існування, прагненням знайти новий зміст людського життя, що втратило свій сенс.

Ось я проходжу повз араукарію. Річ у тім, що на другому поверсі сходи ведуть повз невеличкий помісток перед помешканням, без сумніву, ще бездоганнішим, ще чепурнішим, ще краще прибраним, ніж інші, бо поміст ок сяє просто-таки нелюдською чистотою, це ніби маленький блискучий храм ладу. На паркеті, куди навіть страшно ступити, стоять два гарні стільчики, а на кожному стільчику — по великому горщику. В одному з них росте азалія, а в другому — чимала араукарія, здорове, рівне, довершеної форми деревце, завжди доглянуте, немов тільки що старанно вимите до останньої голочки на останній гіллячці. Часом, переконавшись, що мене ніхто не бачить, я сідаю на сходах вище від араукарії, ніби в храмі, й трохи перепочиваю. Я згортаю руки й побожно дивлюся на цю маленьку оселю ладу, і її зворушлива неприступність та якась сміховинна відлюдність беруть мене за серце. Я уявляю собі за тим помісточком, так би мовити, в затінку араукарії, помешкання, повне блискучих меблів з червоного дерева, повне життя, здоров'я і пристойності, уявляю собі її мешканців, що рано встають, сумлінно виконують свої обов'язки, влаштовують помірно веселі родинні свята, ходять у неділю до церкви й лягають рано спати.

З удаваною бадьорістю я ступав по мокрому асфальті вузеньких вуличок. Заплакані, огорнуті серпанком туману ліхтарі просвічували холодну вологу мряку і всмоктували своє блякле віддзеркалення з

мокрого тротуару. Мені згадалися призабуті юнацькі роки — як любив я тоді такі похмурі, сумні вечори пізньої осені й ранньої зими, як жадібно впивався настроєм самоти і смутку, коли, загорнувшись у пальто, до півночі ходив у дощ і в бурю непривітними вулицями й безлистими парками, вже й тоді самітний; але в ті часи мене переповнювала глибока радість, а з серця лилися вірші, які я потім, сидячи при свічці на краю ліжка у своїй комірчині, записував у зошит. Тепер усе це минулося, цю чашу вже випито до дна, і більше вона не наповниться. Чи є за чим шкодувати? Немає. Не треба шкодувати за тим, що минуло. Я шкодував за теперішнім, за сьогоднішнім, за цими незчисленними годинами й днями, які я втратив, просто перетерпів, які нічим мене не обдарували і не вразили. Але, хвалити Бога, бували й винятки, часом, хоч і рідко, траплялися години, що несли мені щедрі дарунки, сколихували до глибини мою душу, розтрощували мури й виводили мене, заблудлого, назад до живого серця світу. Засмучений, а проте глибоко схвильований, я спробував згадати, коли востаннє переживав таке. Це було на концерті, грали чудову старовинну річ, і після двох тактів піано, виконаних на дерев'яному духовому інструменті, несподівано відчинилися двері потойбічного світу, я перелетів небо й побачив Бога за роботою, відчув солодкий біль — і вже не боронився ні від чого в світі, не боявся нічого в світі, все приймав і всьому віддавав своє серце. Щастя тривало недовго, може, з чверть години, але воно повернулося до мене вночі уві сні і відтоді вряди-годи потай осявало мої порожні дні. Інколи я хвилину чи дві чітко бачив немов золотий, божистий слід, який проходив через моє життя. Здебільшого він був засипаний грубим шаром багна й куряви, але часом спалахував золотими іскрами, і здавалося, що він ніколи більше не зникне. Проте невдовзі він знову безслідно зникав. Якось уночі, лежачи без сну, я раптом почав проказувати вірші, надто гарні й дивовижні, щоб мені спало на думку їх записати, а вранці я їх уже не пам'ятав; і все ж таки вони десь зберігаються в мені, наче тверде ядро горіха в старій ненадійній шкаралупі. Іншим разом щастя навідувало мене, коли я читав якогось поета, кола розмірковував над Декартом, Паскалем, а якось воно знов спалахнуло й згубило свій золотий слід далеко в небі, коли я був у своєї коханої. Ох, важко знаходити цей божистий слід у житті, яким ми живемо, в нашу добу,

таку вдоволену, таку міщанську, таку бездуховну добу, серед цієї архітектури, цього ділового світу, серед цієї політики й цих людей! Як же мені не бути степовим вовком, жалюгідним пустельником серед цього світу, коли я не можу ділити з ним жодної його мети, і жодна його радість мене не зачіпає! Я не можу довго всидіти ані в театрі, ані в кіно, майже не читаю газет і рідко коли сучасну книжку, не можу зрозуміти, якої втіхи й радості шукають люди в переповнених вокзалах, готелях і кав'ярнях, під чадну, набридливу музику, в барах, вар'єте розкішних міст, на всесвітніх виставках, на карнавальних гуляннях, на лекціях для тих, хто прагне освіти, і на великих стадіонах. Я не можу ані зрозуміти, ані розділити всіх цих насолод, хоч мені вони приступні, а тисячі інших людей тільки прагнуть їх скуштувати! І навпаки — те, що я зазнаю в рідкісні години радості, що для мене було і є неземною втіхою, великим переживанням, екстазом і захватом, те світ знає, шукає і любить щонайбільше в поезії, а в житті вважає божевіллям. І дійсно, коли світ має слушність, коли ця музика в кав'ярнях, ці масові розваги, ці американізовані люди, яким треба так небагато, мають слушність, то я помиляюся, то я божевільний, я справді степовий вовк, як я себе часто називаю, звір, що заблукав у чужому, незрозумілому світі і вже не може знайти ні своєї домівки, ні радості, ні поживи.

Із цими звичними думками я плентався мокрою вуличкою в одному з найтихіших і найстаріших кварталів міста. По той бік вулички навпроти мене здіймався в темряві старий сірий мур, який завжди мені подобався: він стояв так незворушно між маленькою церковцею і старою лікарнею, і я часто вдень спиняв свій погляд на його шорсткій, нерівній поверхні, бо мало є таких тихих, приємних, мовчазних місць у центрі міста, де з кожної половини квадратного метра тобі назустріч викрикує своє прізвище господар якогось підприємства, винахідник, адвокат, перукар, лікар або майстер педикюру. І тепер цей старий мур огортали тиша і спокій, а все ж щось у ньому змінилося: посеред муру я вражено побачив гарний портальчик з готичною аркою і засумнівався, чи він завжди тут був, чи його щойно зроблено. На вигляд він, безперечно, був старий, дуже старий, мабуть, цей замкнений портальчик з потемнілими дерев'яними дверима десь сотню років тому вів на якесь сонне подвір'я

монастиря і залишився й досі, хоч монастиря вже не було. І, певне, я його бачив сотні разів, але не звертав на нього уваги, а тепер його, може, пофарбували, от він і впав мені в око. Все ж таки я зупинився й пильно приглянувся до муру, не переходячи на другий бік, бо вуличка була мокра й геть розгрузла. Було вже зовсім темно. Я стояв на тротуарі, дивився через вуличку на портал, і мені здалося, що над ним наче миготить вінок чи якийсь яскравий візерунок. Я приглянувся пильніше — ні, то був не вінок, а ясна таблиця наче з якимось написом. Напружуючи зір, я, врешті, перейшов на другий бік вулички, незважаючи на багно й калюжі. І побачив над порталом, на старому сіро-зеленому мурі, тьмяно освітлену пляму, по якій пропливали й відразу зникали яскраві літери, знов з'являлися і знов зникли. "Ну от, — подумав я, — зіпсували й цей гарний старовинний мур своєю світляною рекламою!" А тим часом з окремих літер, що швидко спалахували й гасли, складав слова. Їх було важко прочитати, частково доводилося вгадувати, бо літери з'являлися з неоднаковими проміжками, були дуже бліді й нечіткі і раптово зникали. Той, хто хотів мати з цього користь, видно, був не дуже практичною людиною. Якийсь бідолаха, такий самий, як і я, степовий вовк. Чого він влаштував свою світляну рекламу на цій стіні в темній вуличці старого міста, в таку пору і в дощ, коли тут нікого немає? І чому літери такі миготливі й невиразні, так нерівномірно з'являються й раптово зникають? Але стривайте, тепер мені пощастило схопити кілька слів підряд, ось вони:

МАГІЧНИЙ ТЕАТР

ВХІД НЕ ДЛЯ ВСІХ —

НЕ ДЛЯ ВСІХ

Я спробував відчинити двері, проте старий важкий засув не піддавався. Гра літер припинилася, раптово згасла, сумно усвідомивши, що була даремною. Я відступив на кілька кроків, втрапивши в глибоке багно, проте літери більше не з'являлися, гра світла скінчилася. Я ще довго стояв у багні й чекав, але марно.

Та коли я здався і знов вийшов на тротуар, переді мною на мокрому асфальті замиготіли, віддзеркалюючись, барвисті світляні літери. І я прочитав:

ТІЛЬКИ... ДЛЯ... БОЖЕ... ВІЛЬНИХ!

У мене були мокрі ноги, я змерз, а проте кілька хвилин ще постояв, чекаючи, що буде далі. Але нічого більше не було. Та поки я стояв там, згадуючи, як гарно миготіли ті легенькі, яскраві, примарні літери на мокрому мурі й на чорному блискучому асфальті, в пам'яті моїй раптом знов зринув один образ, про який я думав раніше: порівняння з золотим слідом, що зненацька зблисне, але зразу ж віддаляється й стає недосяжним.

Промерзлий до кісток, я пішов далі, мріючи про той слід і з тугою згадуючи двері до магічного театру, відкритого тільки для божевільних. Тим часом я досяг ринкового майдану, де не бракувало вечірніх розваг: через кожні кілька кроків висіло оголошення чи реклама: "Жіноча капела", "Вар'єте", "Кіно", "Вечір танців". Та все це було не для мене, а для "всіх", для нормальних людей, які, зрештою, і юрмилися тут біля кожного входу. А все ж таки мій смуток трохи розвіявся, до мене все-таки долинуло вітання з іншого світу, кілька барвистих літер танцювало й грало в моїй душі, торкаючись потаємних струн, мерехтіння золотого сліду знов стало видиме.

Я зайшов до невеличкої, старої як світ пивниці, де ніщо не змінилося відтоді, як я вперше побував у цьому місті років із двадцять п'ять тому, навіть господиня була та сама, і багато теперішніх відвідувачів сиділи тут уже й тоді, на тому самому місці, перед тими самими чарками. В цій скромній пивниці я знайшов собі притулок. Щоправда, лише такий притулок, як на сходах біля араукарії, бо й тут був бездомний і самітний, тільки мав спокійне місце, з якого міг дивитися на сцені гру чужих людей у чужій мені п'єсі. Але вже й це тихе місце мало свою вартість: тут не було людського натовпу, галасу, музики, лише кілька спокійних городян сиділи біля накритих дерев'яних столиків (ні тобі мармуру, ні

емальованих таць, ні оксамиту, ні міді!), і перед кожним стояла вечірня чарка доброго, солідного вина. Може, ці постійні гості, усі знайомі мені з вигляду, були справжніми міщанами, і вдома в них, у їхніх міщанських помешканнях, стояли нудні олтарі, споруджені тупим божкам задоволення, а може, це були самітники, як я, що так само збилися на манівці й тепер за чаркою вина тихо сумували за збанкрутованими ідеалами, бідолашні степові вовки, — я цього не знав. Одних тягла сюди туга за домівкою, розчарування і потреба якоїсь заміни, одружені шукали тут настрою з часів своєї молодості, старі службовці — відгомону своїх студентських років. Усі вони були мовчазні і всі пияки, що так само, як я, воліли посидіти в пивниці з пляшкою ельзаського, ніж на концерті жіночої капели. Отут я й кинув свій якір, тут можна було витримати годину або й дві. Тільки-но я ковтнув ельзаського, як зразу відчув, що цілий день, від сніданку, нічого не їв.

Дивно, скільки людина може всього поглинути. Добрих десять хвилин я читав газету, вбирав у себе очима інтелектуальні вправи якогось безвідповідального балакуна, що пережовував і обслинював чужі слова, а тоді вертав їх назад, але неперетравлені. Я ввібрав їх у себе цілу шпальту. Потім я ще поглинув чималий шматок печінки, вирізаної з убитого теляти. Справді дивно! Найкраще було ельзаське. Мені не подобаються міцні, витримані вина, що так усіх чарують і славляться своїм особливим смаком; принаймні я не люблю їх пити щодня. Я волію зовсім чисті, легкі, скромні місцеві вина без особливих назв; такого вина можна випити чимало, і воно гарно, приємно пахне селом, землею, небом і деревами. Келих ельзаського і кусень доброго хліба — чи може бути щось краще? Але тепер я ще з'їв і порцію печінки, — незвичайні для мене ласощі, бо я рідко їв м'ясо, — і переді мною стояв другий келих вина. Дивно й те, що десь у зелених долинах здорові роботящі люди обробляють виноградники й давлять вино, щоб у іншому місці, уже далеко від них, розчаровані, тихі, питущі міщани і безпорадні степові вовки могли влити з келихів у свої жили трохи відваги й радості.

Але про мене, хай буде дивно! Вино було добре, воно розвіяло сум і піднесло настрій. Коли я знов подумав про словесну кашу газетної

статті, то тільки весело засміявся. І раптом згадав забуту мелодію, виконану піано на дерев'яному духовому інструменті: вона росла, роздималася в мені, наче блискуча мильна бульбашка, віддзеркалюючи на своїй яскравій поверхні весь світ у мініатюрі, тоді тихо лопнула. Якби могло таке статися, щоб ця небесна коротенька мелодія нишком укорінилася в моїй душі й одного дня розцвіла знов у мені прекрасною квіткою у всіх своїх ніжних барвах, — чи тоді я б міг бути зовсім пропащим? І хоч я був звіром, що заблукав і не розуміє навколишнього світу, та все ж моє безглузде життя мало якийсь сенс, щось у мені відгукувалося на поклик з далеких світів, у моєму мозку громадилися тисячі образів.

Зграйки ангелів Джотто з блакитного склепіння маленької церкви в Падуї, а поряд із ними Гамлет і Офелія у вінку — чудові символи всього смутку і всіх непорозумінь світу; а там, в охопленому полум'ям аеростаті, стояв повітроплавець Джаноццо й сурмив у ріг, Атила Шмельцле ніс у руці свій новий головний убір, Боробудур здіймав у небо гору своїх скульптур. І хоч, може, всі ці чудові постаті живуть також у тисячах інших сердець, є ще десятки тисяч нікому не відомих образів і звуків, які існували тільки в мені, які бачили тільки мої очі і чули тільки мої вуха. Старий лікарняний мур із вивітреною, в темних патьоках, сіро-зеленою поверхнею, в тріщинах і плямах якого можна було уявити собі тисячі фресок, — хто відгукувався на його поклик, хто заглядав йому в душу, хто любив його, хто був зачарований його блідими, пригаслими барвами? Старі книги ченців з лагідним сяйвом мініатюр, і забуті своїм народом книжки німецьких поетів, що жили двісті чи сто років тому, замацані, брудні томи, і друки та рукописи давніх композиторів, цупкі, пожовклі нотні аркуші з застиглими мріями звуків, хто чув їхні натхненні, грайливі й тужні голоси, хто проніс у серці їхній дух, їхні чари крізь іншу, чужу їм добу? Хто ще згадував той маленький стійкий кипарис на горі біля Губіо, якого зломила й розтрощила кам'яна лавина і який усе ж таки міцно тримався за життя і пустив нове, хоч і рідке гілля? Хто захоплювався працьовитістю господині другого поверху з її вимитою араукарією? Хто читав уночі над Рейном сиві письмена текучого туману? Степовий Вовк. І хто на руїнах свого життя шукав

хисткого сенсу, страждав через те, що іншим здавалося безглуздим, жив життям, що іншим здавалося божевільним, і потай сподівався серед цілковитого хаосу знайти одкровення, стати близьким до Бога?

Я прикрив рукою келих, коли господиня хотіла знов наповнити його, й підвівся. Мені більше не треба було вина. Золотий слід спалахнув і нагадав мені про вічне, про Моцарта, про зірки. Якийсь час я знов міг дихати, жити, існувати, міг мучитись, не боятися й не соромитись за себе.

Я вийшов на спорожнілу вулицю. Холодний вітер сіяв густим дощем, дрібні краплини лопотіли по вуличних ліхтарях і блищали навколо них, мов скляні намистини. Куди тепер? Якби в мене тієї миті була чарівна паличка, я б вичарував невеличку гарну залу в стилі Людовіка XIV, де кілька добрих музикантів виконали б для мене дві-три речі Генделя й Моцарта. Бо мені тепер хотілося саме такої прохолодної, шляхетної музики, і я пив би її, як боги п'ють нектар. Ох, якби я цієї хвилини мав приятеля, доброго приятеля, що десь у комірчині під дахом мріяв би собі при свічці, а біля нього лежала б скрипка! Як радо я порушив би його нічний спокій, нечутно б піднявся стрімкими сходами, звалився б, як сніг на голову, і ми б за розмовою і музикою пережили кілька годин неземної втіхи! Колись давно я не раз зазнавав такого щастя, але й воно пішло в непам'ять, між тими днями й теперішніми пролягли зів'ялі, мов зірвані квітки, роки.

Я не квапився додому — плентався нога за ногою, піднявши комір пальта й постукуючи паличкою по мокрій бруківці. Та хоч би як поволі я йшов, однаково надто скоро опинюся у своїй мансарді, у своїй маленькій уявній домівці, яку я не люблю, але без якої не можу обійтися, бо минула вже та пора, коли я міг перебути надворі таку мокру зимову ніч. Тепер я благав Бога, щоб мій добрий настрій не зіпсував дощ, чи подагра, чи араукарія, і хоч у мене не було ані камерного оркестру, ані приятеля зі скрипкою, та чудесна мелодія все-таки бриніла в мені, я міг її стиха, але виразно відтворити в такт своєму віддихові. Так міркуючи, я йшов далі. Нічого, можна обійтися без камерної музики та без приятеля, і смішно

мучити себе надаремним прагненням тепла. Самота — це незалежність, я її хотів і давно вже здобув. Незалежність холодна, о так, але й тиха, дивовижно тиха й велика, як той тихий холодний обшир, де кружляють зірки.

Із танцювальної зали, яку я поминав, назустріч мені гримнула жвава джазова музика, гаряча й важка, наче пара зі свіжого м'яса. Я на хвилину зупинився. Ця музика, хоч я її не любив, завжди якось таємниче вабила мене. Джаз був мені гидкий, але вдесятеро кращий за сучасну академічну музику; своєю веселою, брутальною дикістю він глибоко зачіпав і мої інстинкти й дихав якоюсь наївною, щирою чутливістю.

Я трохи постояв, принюхуючись до кривавої, пронизливої музики, сердито й водночас хтиво вбираючи в себе атмосферу зали. Половина цієї музики — лірична — була масна, пересолоджена й сентиментальна, а друга половина — буйна, примхлива й сильна, а проте обидві вони наївно і мирно зливалися докупи й утворювали цілість. Це була музика занепаду. Мабуть, така музика була в Римі за часів останніх імператорів. Звичайно, в порівнянні з Бахом і Моцартом, зі справжньою музикою, вона була гидотою, але ж такою самою гидотою було все наше мистецтво, вся наша уявна культура в порівнянні зі справжньою культурою. І ця музика ще й переважала їх своєю глибокою щирістю, симпатично відвертим демонструванням своєї негритянської основи, веселою дитинністю. В ній було щось від негрів і щось від американців, які нам, європейцям, незважаючи на всю свою силу, здаються по-дитячому незіпсованими й хлопчакуватими. Невже Європа теж стане така? Чи вона вже ступила на цей шлях? Чи ми, давні знавці й шанувальники колишньої Європи, колишньої справжньої музики, колишньої справжньої поезії, не стали просто мізерною купкою немудрих, сумних, схибнутих невротиків, яких завтра висміють і забудуть? Чи те, що ми звемо культурою, що ми звемо духом, душею, що для нас гарне й святе, — тільки примара? Може, воно вже давно померло, і лише ми, кілька дурнів, вважаємо його ще справжнім і живим? Чи, може, воно ніколи й не було справжнім і живим? Може, все те, що хвилює нас, дурнів, завжди було тільки фантомом?

Я знов опинився в старому кварталі міста, де в сірій сутіні примарно мріла маленька сіра церква. І раптом згадав свою вечірню пригоду, загадкові двері з ґотичною аркою, загадкову таблицю над ними і світляні літери, які глузливо витанцьовували на ній. Що ж вони говорили? "Вхід не для всіх". А потім: "Тільки для божевільних". Я уважно приглянувся до старого муру навпроти, бажаючи в душі, щоб знов почалося те диво, щоб напис запросив, а двері впустили мене, божевільного, досередини. Може, за ними було те, чого я шукав, може, там виконували мою музику?

Темний мур, повитий густими сутінками, заглиблений у свої думки, байдуже дивився на мене. Ніде не видно було ні дверей, ні ґотичної арки, тільки рівна, без жодного отвору стіна. Усміхаючись, я рушив далі вуличкою і приязно кивнув головою стіні: "Спи спокійно, я не будитиму тебе. Настане час, коли тебе розвалять чи обліплять жадібними рекламами фірм. Але поки що ти стоїш, все ще гарна й тиха, і подобаєшся мені".

З темного провалля вулички, перелякавши мене, просто перед моїм носом вигулькнув якийсь чоловік, самітний пізній перехожий, що, мабуть, повертався додому. Він був у кашкеті й синій куртці, на плечі ніс плакат на довгій жердині, а перед собою на ремінці — скриньку без віка, як продавці на ярмарку. Він стомлено плентався переді мною. Якби він був озирнувся, я привітався б із ним і запропонував би йому цигарку. Коли ми дійшли до найближчого ліхтаря, я спробував прочитати, що написано на його прапорі — червоному плакаті, — але жердина хиталася в такт його крокам, і літери стрибали в мене перед очима. Я гукнув чоловіка й попросив, щоб він показав свій плакат. Чоловік спинився, трохи підняв жердину, щоб вирівняти плакат, і я зміг прочитати нерівний, хисткий напис:

АНАРХІСТСЬКА ВЕЧІРНЯ РОЗВАГА!

МАГІЧНИЙ ТЕАТР!

ВХІД НЕ ДЛЯ ВС...

— Саме вас я й шукав! — радісно вигукнув я. — Що це за вечірня розвага? Де вона відбудеться? І коли?

Але чоловік уже рушив далі.

— Вона не для всіх, — байдуже, сонним голосом відповів він, не зупиняючись. Він натомився й хотів швидше вернутись додому.

— Стривайте! — крикнув я і побіг за ним. — Що там у вашій скриньці? Я хочу щось купити у вас.

Не зупиняючись, чоловік машинально засунув руку в скриньку, витяг якусь книжечку й подав мені. Я схопив її і сховав у кишеню. Поки я розстібав пальто й шукав гроші, чоловік завернув у якусь браму і зник, замкнувши її за собою. Я почув, як він важко прогупав спершу брукованим подвір'ям, далі дерев'яними сходами, потім усе затихло. Раптом і на мене налягла втома, я відчув, що вже дуже пізно і було б добре тепер опинитися вдома. Я пішов швидше і скоро добрався сонними вулицями передмістя до свого кварталу між давніми валами, де в чистих будинках за рядком плюща і латкою трави мешкали службовці й дрібні рантьє. Поминувши плющ, латку трави й ще невеличку ялину, я досяг вхідних дверей, намацав замок, тоді вимикач, тихенько пробрався повз засклені двері, повз лаковані шафи, вазони й відімкнув свою кімнату, свою уявну домівку, де на мене чекали крісло, груба, чорнильниця, коробка з фарбами, Новаліс і Достоєвський, так як на інших, розважніших людей, чекають мати чи дружина, діти, служниці, собаки й коти.

Скидаючи мокре пальто, я наткнувся на книжечку й витяг її з кишені. Це була тоненька брошурка, погано й на поганому папері надрукована, подібна до тих, що їх продають на ярмарках, як,

наприклад: "Людина, що народилася в січні" чи "Як за тиждень стати на двадцять років молодшим".

Та коли я вмостився в кріслі й начепив окуляри, то здивовано, з раптовим відчуттям, що це знак долі, прочитав на палітурці брошурки такий заголовок: "Трактат про Степового Вовка. Не для всіх".

Я прочитав брошурку, не встаючи з крісла, і зацікавлення моє зростало від сторінки до сторінки. Ось що там було.

ТРАКТАТ ПРО СТЕПОВОГО ВОВКА

Не для всіх

Жив собі колись один чоловік на ім'я Гарі, прозваний Степовим Вовком. Він ходив на двох ногах, носив одяг і був людиною, та насправді все ж таки був саме степовим вовком. Він навчився чимало того, чого можуть навчитися здібні люди, і був досить розумний. Не навчився він тільки одного: бути вдоволеним собою і своїм життям. Цього він не вмів, був невдоволеною людиною. Мабуть, тому, що в глибині свого серця завжди знав (чи вважав, що знає), що він, власне, не людина, а вовк зі степу. Мудрі люди можуть сперечатися про те, чи він справді був вовком, чи, може, якимись чарами ще до свого народження був перетворений з вовка в людину, чи, може, народився людиною, але з вовчою душею і натурою, чи просто уявив себе вовком, чи повірив у це внаслідок якоїсь хвороби. Могло ж, наприклад, бути, що дитиною він мав дику, запальну вдачу, нікого не слухав, і його вихователі, намагаючись убити в ньому звіра, тим самим спонукали його уявити й повірити, що в ньому під тоненькою оболонкою доброзвичайності й людяності насправді ховається звір. Про це можна було б довго й цікаво розповідати, навіть написати книжки; але Степовому Вовкові це не дало б ніякої користі, бо йому було однаковісінько, чи вовка в ньому породили якісь чари, чи вчителева різка, чи це був тільки витвір його уяви. Для

нього не мало ніякого значення, що інші люди думали про це і що він сам про це думав, адже так чи інакше, а вовк у ньому залишався.

Отже, Степовий Вовк мав дві натури — людську й вовчу; така була його доля, і, мабуть, це доля не така вже особлива й незвичайна. Кажуть, є багато людей, що мають у собі чимало собачого або лисячого, риб'ячого або змііного, і це їм начебто не дуже заважає. В них мирно живуть людина й лис, людина й рибина, й ніхто нікому не завдає шкоди, навпаки — вони навіть допомагають одне одному. І багато людей, що домоглися в житті великих успіхів, завдячують їх більше лисові чи мавпі, ніж людині. Це всі знають.

А в Гарі було зовсім інакше — в ньому людина й вовк діяли кожен окремо, не тільки не допомагали одне одному, а й смертельно ворогували між собою, кожен робив другому лише кривду, а коли дві істоти однієї крові й однієї душі смертельно ворогують, життя їхнє стає пеклом. Але кожен із них мав свою долю, і в кожного вона була тяжка.

У нашого Степового Вовка виходило так, що він сьогодні почував себе вовком, а завтра людиною, як, мабуть, усі істоти з подвійною натурою, і коли він був вовком — людина в ньому весь час була насторожі, всьому давала свої присуди й оцінки, а коли був людиною, те саме робив вовк. Наприклад, коли Гарі як людина був сповнений чудових думок, шляхетних, гарних почуттів або робив так звані добрі вчинки, то вовк вишкірював зуби, реготав і з жорстоким глумом доводив йому, як не личить вся ця шляхетна комедія степовому звірові, вовкові, який у душі дуже добре знає, що йому належить робити: гасати самотою по степу, час від часу скуштувати свіжої крові чи погнатися за вовчицею; адже з погляду вовка кожен людський вчинок був страшенно кумедним, дурним, безглуздим і марнославним. Але те ж саме виходило, коли Гарі почував себе вовком і поводився, як вовк, коли він вишкірював зуби на всіх людей, палав ненавистю й ворожістю до них та до їхніх облудних манер і звичаїв. Тоді насторожі в ньому була людина, вона стежила за вовком, лаяла його, називала тварюкою і псувала йому всю радість від простого, здорового, дикого вовчого існування.

Такі були справи зі Степовим Вовком. Можна собі уявити, що життя в Гарі було не вельми веселе й щасливе. Але це не означає, що він був украй нещасний (хоч, звичайно, самому йому здавалося, що він справді вкрай нещасний, бо кожен вважає страждання, яке випало на його долю, найбільшим). Ні про кого з людей не можна сказати, що він украй нещасний. Навіть якщо хтось не має в собі вовка, це не означає, що він щасливий. До того ж і найнещасніша людина має в житті свої ясні хвилини, і серед піску та каміння часом розквітає скромна квіточка щастя. Так було і в Степового Вовка. Здебільшого він був дуже нещасний, це правда, і міг зробити нещасними й інших, якраз тих, кого він любив і хто його любив. Адже всі, хто його любив, завжди бачили його тільки з одного боку. Багато людей любили його як приємну, розумну й цікаву людину, а потім жахалися й розчаровувались, раптом виявивши в ньому вовка. А вони не могли його не виявити, бо Гарі, як і кожна істота, хотів, щоб його любили таким, як він був, і саме перед тими, чию любов він дуже цінував, не міг приховати, що він вовк. Були й такі, що любили в ньому саме вовка, саме його вільну, дику, неприборкану, небезпечну й сильну натуру, і вони потім теж дуже розчаровувались і жалкували, коли раптом виявлялося, що цей дикий, лютий вовк був ще й людиною, ще й прагнув доброти і ніжності, слухав Моцарта, читав вірші й плекав людські ідеали. Саме ці його знайомі найдужче розчаровувались і сердились: так Степовий Вовк свою двоїстість та внутрішній розлад вносив і в кожну чужу долю, тільки-но стикався з нею.

Отже, хто думає, що пізнав Степового Вовка й може уявити собі його жалюгідне, сповнене внутрішніх протиріч життя, той помиляється, він ще багато чого не знає. Не знає, що в житті Гарі були й винятки (оскільки не буває правил без винятку й оскільки за певних обставин один грішник миліший Богові, ніж дев'яносто дев'ять праведників), проблиски щастя, що він, часом як вовк, а часом як людина, міг вільно, спокійно дихати, думати й почувати, що навіть зрідка траплялися хвилини, коли вовк і людина вкладали між собою мир і так добре вживалися, що не тільки один спав, поки другий був на чатах, а й обидва підтримували один одного, додавали один одному сили. Як

усюди в світі, в його житті теж інколи, здавалося, все звичне, буденне, відоме, правильне ставило собі за мету просто на секунду перепочити, урватися й поступитися місцем незвичайному, диву, благодаті. Хтозна, може, ці короткі, рідкісні хвилини щастя скрашували гірку долю Степового Вовка, врівноважували його страждання, чи, може, навіть цих кілька годин великої втіхи виправдовували всі муки і були більше ніж достатньою винагородою за них, — це, знову ж таки, питання, над яким на дозвіллі можна думати скільки завгодно. Степовий Вовк також думав над ним і тільки змарнував час.

У зв'язку з цим треба сказати ще одне: є багато людей, схожих на Гарі, особливо серед митців, усі вони мають у собі дві істоти, дві душі, в них є Божа й диявольська основа, тече материнська й батьківська кров, хист до щастя й хист до страждання в них живуть поряд у складному плетиві ворожнечі й миру, як вовк і людина в Гарі. І ці люди дуже неспокійної долі часом у ясну хвилину свого життя відчувають таку глибоку, невимовну втіху, піна їхнього короткого щастя інколи здіймається так високо над морем страждання, розбризкується такими яскравими, сліпучими бризками, що ці миттєві спалахи зворушують і зачаровують інших людей. Так само, як коштовна скороминуща піна щастя над широким морем страждання, постають і всі твори мистецтва, в яких окрема людина-страдник підіймається так високо над своєю долею, що її щастя променіє, мов зірка, і всім, хто її бачить, вона здається вічною, здається втіленням їхньої власної мрії про щастя. Хоч би як ми називали вчинки і твори цих людей, самі вони, власне, взагалі не живуть, тобто їхнє життя не має чіткої функції і форми, вони не герої, митці чи мислителі, як інші бувають суддями, лікарями, шевцями чи вчителями, їхнє життя — це невпинний страдницький рух і горіння, воно нещасливе, сповнене тяжких внутрішніх протиріч, страшне й не має сенсу, якщо не вважати сенсом саме ті рідкісні переживання, дії, думки і твори, які спалахують над хаосом такого життя. У таких людей народжується небезпечна й страшна думка, що, може, все людське життя — прикра помилка, завчасний, невдалий викидень праматері, шалена, жахлива, невдала спроба природи. Але в них постає й інша

думка: що, можливо, людина не просто тварина, обдарована сяким-таким розумом, а дитина богів і їй судилося безсмертя.

Кожна порода людей має свої особливості, свої пізнавальні ознаки, свої чесноти й вади, свої смертні гріхи. Особливістю Степового Вовка було те, що він належав до нічних істот. Він не любив ранку, боявся його, і ця пора дня ніколи не приносила йому добра. Вранці він ніколи не був у гарному настрої, в передобідні години ніколи не зробив і не придумав нічого доброго, не міг тоді сам радіти й не давав радості іншим. Аж після обіду він поволі теплів, жвавішав і тільки надвечір, у свої вдалі дні, міг плідно працювати, ставав рухливий, а часом навіть палкий і радісний. З цією особливістю була пов'язана і його потреба самоти й незалежності. Ні в кого не було такого глибокого й палкого прагнення до незалежності, як у нього. Замолоду, коли Гарі був ще бідний і заробляв на хліб тяжкою працею, він волів голодувати й ходити обідраним, аби тільки зберегти хоч крихту незалежності. Він ніколи не продавав себе за гроші й достатки ані жінкам, ані можновладцям і сотні разів відмовлявся від того, що в очах цілого світу вважалося вигодою і щастям, аби тільки зберегти свою волю. Найдужче він ненавидів і боявся необхідності ходити на службу, твердо розподіляти свої дні й години і коритися іншим. Контори й канцелярії були йому гірші за смерть, а найстрашніше, що йому могло приснитися, була неволя в казармі. Усього цього він намагався уникати, часто йдучи на великі жертви. В цьому полягала його сила й доброчесність, тут він був незламний і непідкупний, тут виявлялася його дужа й простолінійна вдача. Та саме ця доброчесність найбільше спричинялася до його тяжкої, страдницької долі. З ним сталося те, що й з усіма: він досяг того, що було його найглибшою потребою, чого шукав і прагнув усією душею, але досяг у більшій кількості, ніж це корисно людині. Спершу те, чого він досяг, було його мрією і щастям, потім стало гіркою долею. Владну людину руйнує її влада, грошовиту руйнують гроші, послужливу — служба, а шукача втіхи — втіха. Так і Степового Вовка зруйнувала його воля. Він досяг своєї мети, завжди був незалежний, ніхто йому не наказував, ні до кого йому не треба було пристосовуватись, він сам вирішував, що йому робити, а що лишити. Бо кожна сильна людина

неодмінно досягає того, до чого має справжній потяг. Та коли вже Гарі повністю користався здобутою волею, він раптом усвідомив, що його воля — смерть, що він лишився сам, що світ, на лихо, дав йому спокій, що люди до нього збайдужіли і навіть він сам до себе збайдужів. Він почав повільно задихатися в дедалі рідшій атмосфері ізоляції і самоти. Бо тепер уже самота й незалежність були не мрією і метою, а його долею і його карою. Чарівне бажання вимовлене, і слова вже не можна вернути назад, даремно він тужно й покірно простягав руки, готовий зав'язати стосунки з людьми: тепер вони лишили його самого. Але це не означало, що вони його ненавиділи чи що він їм був огидний. Навпаки, він мав багато друзів. І багатьом людям подобався. Але це була тільки симпатія і привітність, його запрошували в гості, давали йому подарунки, писали приємні листи, але ніхто не вступав з ним у ближчі взаємини, ні з ким його ніщо не єднало, ніхто не хотів і не міг ділити з ним життя. Тепер його оточувала тиха атмосфера самоти, світ відступився від нього, спілкування стало неможливим, і ніяке бажання, ніяке прагнення не допомагало. Це була одна з важливих особливостей його життя.

Друга особливість була та, що він належав до породи самогубців. Тут треба зазначити, що неправильно називати самогубцями тільки тих, хто справді накладає на себе руки. Серед них є навіть багато таких, що майже випадково стають самогубцями: потяг до самогубства не притаманний їхній натурі. Серед безлицих, невиразних людей, не позначених яскравою долею, серед сірого загалу є багато таких, що самі зводять себе зі світу, хоч за всіма своїми прикметами не належать до породи самогубців, і, знову ж таки, багато чи, може, навіть більшість тих, кого зараховують до самогубців, насправді ніколи не накладають на себе рук. Самогубець — а Гарі був одним із них — не конче перебуває в дуже близьких стосунках зі смертю; до таких стосунків можна дійти і не бувши самогубцем. Але для самогубця властиве те, що він сприймає своє "я", — однаково, має на те підстави чи ні, — як особливо небезпечний, сумнівний, приречений витвір природи, що йому завжди ввижається небезпека, яка чигає на нього, безборонного, наче він стоїть на вузенькому вершечку скелі й досить найменшого поштовху ззовні чи

миттєвої внутрішньої слабкості, щоб полетіти в провалля. Лінія долі таких людей характерна тим, що самогубство для них — найімовірніший вид смерті, принаймні в їхньому уявленні. Передумовою такого настрою, що майже завжди виявляється вже в ранній молодості й не залишає цих людей усе життя, не обов'язково буває якийсь особливий брак життєвої снаги; навпаки, серед самогубців є надзвичайно сильні, активні, навіть мужні натури. Але так само, як бувають люди, в яких при найменшій хворобі підіймається температура, так і тих, кого ми звемо самогубцями і хто завжди дуже чутливо, болісно реаґує на все, від найменшого душевного струсу відразу опановує думка про самогубство. Якби в нас існувала наука, що мужньо, з почуттям відповідальності взялася б досліджувати природу людини, а не просто механізм життєвих явищ, якби ми мали щось середнє між антропологією і психологією, ці факти давно вже були б усім відомі.

Усе сказане тут про самогубців стосується, певна річ, тільки зовнішнього аспекту, це екскурс у психологію, отже, в галузь фізики. З погляду ж метафізики справа постає в зовсім іншому, яснішому світлі. З цього погляду "самогубці" постають перед нами як індивіди, обтяжені почуттям вини, люди, що вбачають мету свого життя не в удосконаленні й формуванні своєї особистості, а в розпаді її, поверненні назад до матері, до Бога, до всесвіту. Серед них є дуже багато таких, що зовсім не здатні вчинити справжнє самогубство, бо вони глибоко усвідомлюють гріховність цього вчинку. Але для нас вони однаково самогубці, тому що бачать порятунок у смерті, а не в житті, готові знищити себе, піти зі світу, зникнути, повернутись до початку.

Так само як кожна сила може стати слабкістю (навіть за певних обставин мусить стати нею), так і типовий самогубець, навпаки, може зі своєї уявної слабкості дістати силу й підтримку, і дуже часто дістає її. Так було і з Гарі, Степовим Вовком. Як тисячі інших схожих на нього людей, він вважав, що дорога до смерті завжди відкрита перед ним, і ця думка була для нього не просто меланхолійною грою юнацької фантазії, а джерелом розради й підтримки. А саме: в нього, як і в інших людей його типу, кожен душевний струс, кожне життєве лихо відразу

викликало бажання шукати порятунку в смерті. Та поступово він виробив собі з цієї схильності філософію, яка служила життю. Він зжився з думкою про те, що двері в небуття завжди відчинені перед ним, і це додавало йому сили, викликало бажання скуштувати всі муки й злигодні. І коли йому справді було дуже погано, він часом міг з гіркою радістю, своєрідною зловтіхою подумати: "А все ж таки цікаво, скільки людина може витримати! Якщо вже я не зможу терпіти, мені досить тільки відчинити двері і втекти". Є багато самогубців, яким ця думка додає незвичайної сили.

З другого боку, всі самогубці пробують боротися зі спокусою накласти на себе руки. Кожен з них десь у глибині душі добре знає: хоч самогубство й порятунок, але порятунок жалюгідний, до нього можна вдатися хіба що в крайньому випадку, бо, властиво, краще й шляхетніше віддати себе на поталу життю, ніж накласти на себе руки. Це знання, це нечисте сумління, яке походить в того самого джерела, що й нечисте сумління так званих самовдоволених людей, спонукає більшість самогубців довго опиратися спокусі. Вони борються з нею так, як бореться зі своїми нахилами клептоман. Степовому Вовкові теж була добре відома ця боротьба, він провадив її, часто міняючи зброю. Нарешті, десь на сорок восьмому році життя, йому сяйнула щаслива, не така вже й невинна думка, що відтоді часто його втішала. Він вирішив, що в день свого п'ятдесятиріччя може дозволити собі самогубство. Він домовився сам із собою, що того дня, залежно від настрою, матиме право вибрати, скористатися йому з запасного виходу чи ні. Тепер, хоч би що з ним сталося, чи він захворів би, чи зубожів, чи зазнав горя й страждань, усе це було б тільки тимчасове, все не могло тривати довше, ніж ті кілька років, місяців, днів, число яких дедалі зменшувалося. І справді, після цього йому стало багато легше витримувати різні прикрощі, що раніше мучили б його довше, а може, навіть звалили б із ніг. Коли йому з якоїсь причини бувало ще гірше, ніж завжди, коли до порожнечі й самоти його здичавілого життя додавалися ще якісь особливі страждання чи втрати, він міг їм сказати: "Постривайте, ще два роки, і я з вами впораюся!" Потім з приємністю уявляв собі, як у день його п'ятдесятиріччя вранці надійдуть листи й вітання, а він, упевнений

у своїй бритві, попрощається з усіма муками й замкне за собою двері. Хай собі подагра, смуток, біль голови й живота пошукають когось іншого.

Залишається пояснити ще одну особливість Степового Вовка, а саме — його стосунки зі світом міщанства. Для цього треба розповісти, на чому ці стосунки ґрунтувалися. Візьмімо за вихідний пункт ставлення Степового Вовка до всього міщанського, бо це питання напрошується саме.

Степовий Вовк вважав, що він перебував цілком поза міщанським світом, оскільки не жив родинним життям і не мав соціального шанолюбства. Він почував себе то цілковитим самітником, диваком і хворобливим відлюдником, то геніально обдарованим індивідом, що стоїть вище за сіру посередність і за її дріб'язкові норми. Він свідомо зневажав міщан, пишався тим, що сам до них не належить. Проте з багатьох поглядів він жив так самісінько, як міщани: тримав у банку гроші, допомагав бідним родичам, одягався хоч і недбало, але пристойно й не крикливо, намагався ладнати з поліцією, податковими установами та іншими органами влади. Крім того, він завжди відчував глибоку, приховану симпатію до вузького світу міщан, до їхніх тихих солідних будинків з чистими садочками, бездоганно вимитими сходами, скромною атмосферою ладу й добробуту. Йому подобалося мати свої невеличкі вади і примхи, подобалося ставити себе поза міщанством, відчувати себе диваком чи генієм, а все ж він ніколи не мешкав, якщо можна так висловитись, на околицях життя, де вже немає нічого міщанського. Він не почував себе добре ні серед могутніх і виняткових людей, ні серед злочинців і покидьків суспільства, а завжди тримався коло міщан, завжди був пов'язаний з їхніми звичаями, нормами і духом, навіть якщо той зв'язок і виявлявся в протиставленні їм і бунті проти них. До того ж він виріс в атмосфері дрібноміщанського виховання й не позбувся багатьох його уявлень і шаблонів. Теоретично він не мав аніякісіньких заперечень проти проституції, але сам не здатний був шанувати повію і справді дивитися на неї, як на рівну собі. Політичного злочинця, заколотника чи інтелектуального баламута, яких держава і

суспільство поставили поза законом, він міг любити, як рідного брата, а вже злодія, грабіжника, вбивцю на ґрунті статевого збочення — хіба чисто по-міщанському пожаліти. Таким чином, він однією половиною свого єства завжди визнавав і приймав те, що другою половиною поборював і заперечував. Вирісши в культурному міщанському домі, де панували тверді правила поведінки і звичаї, він частиною своєї душі назавжди лишився прив'язаний до цього світу і до його ладу, навіть коли у своєму індивідуальному розвитку давно вже переступив можливі в міщанському світі межі й давно звільнився від міщанських ідеалів та забобонів.

Отже, "міщанське" як елемент, завжди притаманний людській натурі, — це не що інше, як спроба знайти рівновагу, намагання досягти середини між безліччю крайнощів і протилежностей у людській поведінці. Якщо ми візьмемо будь-яку пару таких протилежностей, наприклад, святий і розпусник, — наше порівняння відразу стане зрозумілим. Людина має змогу вся до кінця віддатися духовному, спробам наблизитись до божистого, до ідеалу святості. Але й, навпаки, вона має змогу вся до кінця віддатися фізичному потягові, домаганням своїх почуттів і всі зусилля спрямувати на досягнення миттєвої втіхи. Перша стежка веде до святості, до душевних мук, до самопожертви Богові. А друга — до розпусти, до тілесних мук, до самопожертви тлінності. І ось між цими двома стежками, дотримуючись золотої середини, й намагається жити міщанин. Він ніколи не зречеться себе, ніколи не віддасться ні буянню почуттів, ні аскетизмові, ніколи не стане мучеником, не піде добровільно на загибель, навпаки, його ідеал — не самозречення, а збереження свого "я", він не прагне ні до святості, ні до її протилежності, безумовна відданість чомусь одному для нього нестерпна, він хоче служити Богові, але хоче служити й тілесним утіхам, хоче бути доброчесним, але й хотів би мати на землі трохи затишку й вигод. Одне слово, він пробує влаштуватися посередині між крайнощами, у поміркованій і здоровій зоні, де немає великих бур та завірюх, і досягає цього тим, що втрачає інтенсивність переживань і почуттів, якою доля винагороджує життя, що не обмежує себе приписами й не боїться крайнощів. Інтенсивно жити можна лише за

рахунок свого "я", а міщанин нічого не цінує так високо, як своє "я" (правда, тільки рудиментарний залишок того "я"). Отже, замість інтенсивно жити й почувати, він береже себе й досягає безпеки, замість одержимості думками про Бога має спокійне сумління, замість радості — задоволення, замість волі — вигоди, замість нищівної спеки — приємне тепло. Тому міщанин за своєю природою — істота слабких життєвих імпульсів, він несміливий, боїться будь-де відступитися від своїх звичок, ним легко керувати. Тому він на місце влади поставив більшість, на місце сили — закон, на місце відповідальності — процедуру голосування.

Зрозуміло, що такі слабкі, несміливі істоти, хоч би скільки їх було, не можуть самі вижити, що за своєю натурою вони в цьому світі здатні відігравати тільки одну роль: бути отарою овець серед вовків. А проте ми бачимо, що, хоч у часи, коли владу захоплюють дуже сильні натури, міщанина відразу притискають до стіни, він ніколи не пропадає, навіть часом немовби панує у світі. Чому таке можливе? Ні численність їхньої отари, ні доброчесність, ні common sense і організованість не можуть урятувати їх від загибелі. Жодні ліки в світі не збережуть життя тому, в кого від самого початку воно ледве тліло. А проте міщанство й далі живе і процвітає, і далі має силу. Чому?

Відповідь буде ось яка: завдяки степовим вовкам. Насправді життєва сила міщан ґрунтується зовсім не на властивостях нормальних членів їхньої громади, а на тих надзвичайно численних аутсайдерах, яких легко поглинути, бо вони не мають виразних, твердих ідеалів. Серед міщанства завжди живе багато сильних, невгамовних натур. Характерним прикладом цього є наш Степовий Вовк — Гарі. Хоч він як індивідуальність у своєму розвитку вийшов далеко за межі, приступні міщанинові, хоч він пізнав блаженство медитації і тяжку радість ненависті й самозненависті, хоч він зневажає закон, доброчесність і common sense, а все ж залишився бранцем міщанства й не може звільнитися від нього. Отже, в самій масі справжнього міщанства залягають численні верстви цінного людського матеріалу, багато тисяч інтелектів, кожен з яких вирвався б із міщанського світу й кинувся б у

вир не обмеженого приписами життя, якби не був прив'язаний до того світу своїми інфантильними почуттями і якби не був такий заражений його життєвою млявістю. Тому ці інтелекти застигають серед міщанства, слухняні, послужливі й покірні йому. Бо в міщанському світі діє перелицьований закон великих: "Хто не проти мене, той за мене!"

Спробуймо глянути на Степового Вовка, виходячи з цих засад, і він постане перед нами як людина яскравої індивідуальності і вже через саме це не як міщанин, бо кожна яскрава індивідуальність обертається проти свого "я" і має нахил руйнувати його. Ми бачимо, що в Степового Вовка є великий потяг і до святості, і до розпусти, а все ж через якусь млявість чи інертність він не може злетіти у вільний бурхливий всесвіт, не може подолати тяжіння важкої рідної планети міщанства. Тут його місце у всесвіті, тут його пута. До такого самого типу належить переважна більшість інтелектуалів і митців. Тільки найсильніші пробиваються крізь шар атмосфери, що оточує цю планету, й досягають космосу, а решта здається або йде на компроміс: вони зневажають міщанство, а все-таки належать до нього, додають йому сили і слави, оскільки врешті мусять його прийняти, щоб мати змогу жити далі. Життя цих незчисленних людей не виростає в трагедію, це швидше велика невдача, лиха доля, в пеклі якої дозрівав і дає плоди їхній хист. Одиниці, що вириваються на волю, попадають у світ, не обмежений приписами, і яскраво гинуть, вони мають ореол трагічності, але їх дуже мало. А для решти, які не рвуть своїх пут і від яких міщанство часто має велику користь, відкрите третє царство, уявний, але суверенний світ — гумор. Тим неспокійним степовим вовкам, вічним, тяжким страдникам, яким забракло сили, щоб дорости до трагедії, пробитися в міжзоряний простір, які почувають, що покликані жити у світі без приписів, а проте не витримують його атмосфери, усім їм, коли їхній дух зміцнився в стражданнях і став гнучким, надається компромісний вихід — гумор. Гумор завжди має в собі щось міщанське, хоч справжній міщанин не здатен його розуміти. В його уявній сфері здійснюються плутані, суперечливі ідеали всіх степових вовків: тут можна не тільки водночас визнавати святість і розпусту, прихиляти один до одного полюси, а ще й поширити це поєднання протилежностей на міщанина. Тут одержимий

ідеєю Бога може схвалити злочинця або навпаки, але обом, а також усім іншим, що живуть поза межами умовностей, не можна схвалювати ще й нейтральну, теплувату середину — міщанство. Тільки гумор, чудесний винахід скованих у своєму покликанні до найбільших вчинків, незвичайно обдарованих, майже трагічних невдах, тільки гумор (може, найсвоєрідніше й найгеніальніше досягнення людства) робить неможливе, своїм магічним промінням пронизує і поєднує всі ланки людського єства. Жити у світі, ніби то й не світ, поважати закон і все-таки стояти над ним, володіти так, ніби ти нічим не володієш, відмовлятися, ніби ти й не відмовляєшся, — всі ці улюблені й часто формульовані вимоги найвищої життєвої мудрості здатний здійснити тільки гумор.

І коли б Степовому Вовкові, якому не бракує для цього хисту і вміння, ще й пощастило в задушливому хаосі свого пекла зварити, відпарувати цей чарівний напій, він був би врятований. Йому не вистачає для цього ще багато чого. Але можливість урятуватися, надія на це є. Ті, хто його любить, кому не байдужа його доля, бажають йому цього порятунку. Щоправда, він тоді назавжди застрягне в міщанському світі, зате його муки стануть легші й даватимуть плоди. В його ставленні до міщанства, — байдуже, чи то буде любов, чи зненависть, — зникне сентиментальність, і його перестане пекти сором, що він прив'язаний до цього світу.

Щоб досягти цього чи, може, нарешті все ж таки зважитися ще на стрибок у космос, такий Степовий Вовк повинен колись стати віч-на-віч із самим собою, повинен зазирнути в хаос власної душі й до кінця збагнути її. Тоді його сумне існування відкрилося б йому у всій своїй незмінності, і надалі він уже не зміг би перебігати з пекла своїх інстинктів у розраду сентиментальної філософії, а з неї — у сліпий шал своєї вовчої натури. Тоді людина й вовк змушені були б визнати одне одного без облудної маски емоцій і глянути одне одному просто у вічі. Тоді вони або вибухнули б і назавжди розлучилися б, поклавши край Степовому Вовкові, або в їхніх очах засвітився б гумор і вони взяли б шлюб з розрахунку.

Можливо, що Гарі колись вибере цей останній шлях. Можливо, що він колись зуміє пізнати себе, або дістався одне з наших маленьких дзеркал, або зустрівшись із безсмертними, або, може, знайшовши в одному з наших магічних театрів те, що саме йому потрібне, щоб звільнити свою здичавілу душу. На нього чекають тисячі таких можливостей, його доля неперебоpно притягає їх до себе, всі аутсайдери міщанського світу живуть в атмосфері цих магічних можливостей. Досить якоїсь дрібниці — і вдарить блискавка.

І все це дуже добре відоме Степовому Вовкові, навіть якщо йому ніколи не трапиться на очі цей нарис його внутрішньої біографії. Він відчуває, де його місце у світовій будівлі, відчуває і знає безсмертних, відчуває можливість зустрічі з самим собою і лякається її, знає, що існує таке дзеркало, в яке йому просто необхідно зазирнути і якого він смертельно боїться.

Щоб скінчити нашу розвідку, залишається розвіяти ще одну, останню фікцію, принципову оману. Всі "тлумачення", вся психологія, усі спроби зробити речі зрозумілими вимагають допоміжних засобів — теорії, міфології, брехні, і порядний автор повинен наприкінці своєї розповіді, наскільки зможе, розвіяти цю брехню. Коли я кажу "вгорі" чи "внизу", то це вже твердження, що вимагає пояснень, бо "гора" і "низ" існують тільки в наших думках, в абстракції. Сам світ не знає ніякої гори чи низу. Словом, такою самою фікцією є й Степовий Вовк. Коли Гарі почуває себе людино-вовком і вважає, що в ньому живуть дві ворожі одна одній протилежні істоти, — то це тільки міфологія, яка йому спрощує самоаналіз. Гарі ніякий не людино-вовк, і якщо ми приймаємо цю брехню, яку він сам вигадав і в яку він вірить, якщо справді намагаємося розглядати й трактувати його як дволику істоту, степового вовка, то робимо це лише з однією метою: сподіваючись, що так нас легше буде зрозуміти, коли ми тепер спробуємо з'ясувати цю помилку.

Поділ на вовка й людину, на інстинкт і інтелект, яким Гарі намагається пояснити свою долю, — це дуже велике спрощення, насильство над дійсністю, вчинене для того, щоб зрозуміло, але хибно

пояснити протиріччя, яке цей чоловік виявив у собі і яке він, видно, вважає джерелом своїх неабияких страждань. Гарі бачить у собі "людину", тобто світ думок, почуттів, культури, одомашненої і витонченої природи, а поряд — ще й "вовка", тобто темний світ інстинктів, дикості, жорстокості, брутальної, необтесаної природи. Незважаючи на цей начебто чіткий поділ його істоти на дві ворожі одна одній сфери, він час від часу переживає щасливі хвилини, коли на коротку мить вовк і людина в ньому миряться. Якби Гарі спробував визначити, яку роль у кожній окремій миті його життя, в кожному його вчинкові, в кожному відчутті відіграє людина, а яку вовк, то відразу опинився б у скрутному становищі і вся його чудова вовча теорія розпалася б у друзки. Бо жодна людина, навіть примітивний негр, навіть ідіот, не буває такою приємно простою, щоб її істоту можна було пояснити як суму двох-трьох головних елементів; а пояснювати таку складну людину, як Гарі, наївним поділом на вовка й на людину — безнадійна, дитяча спроба. Гарі складається не з двох істот, а з сотень, із тисяч. Життя його (як і кожне людське життя) коливається не тільки між двома полюсами, такими, як інстинкт і душа чи святість і розпуста, а між тисячами полюсів, між незчисленними парами протилежностей.

Хай нас не дивує, що такий освічений і розумний чоловік, як Гарі, може вважати себе за степового вовка, що він багату і складну картину свого життя може зводити до такої простої, грубої, примітивної формули. Людина не здатна на високий політ думки, і навіть найбагатші духовно і найосвіченіші люди завжди дивляться на світ і на себе — а особливо на себе! — крізь окуляри наївних спрощень і фальшивих формул. Бо всі люди, здається, мають природжену і просто-таки непереборну потребу уявляти своє "я" цілістю. Хоч як часто й ґрунтовно розхитує життя цю ілюзію, вона знов і знов відроджується. Суддя, який сидить навпроти вбивці, дивиться йому у вічі й раптом чує, що вбивця промовляє його голосом, відчуває в собі його імпульси, здатності й можливості, — наступної миті вже знов стає цілістю, суддею, швидко залазить у черепашку свого уявного "я", виконує свій обов'язок і засуджує вбивцю до страти. І коли в особливо обдарованих, тонко організованих людських душах народжується здогад про те, що в них

живе багато різних істот, вони, як кожен геній, звільняються від ілюзії про цілісність особистості й починають сприймати себе як складний організм, як поєднання багатьох "я"; та як тільки вони скажуть про це, більшість відразу запроторить їх до божевільні, покличе на допомогу науку, визнає шизофренію й захистить людство від поклику правди, який воно мало б почути з уст цих нещасних. Але навіщо нам витрачати слова, навіщо говорити про речі, які для кожного, хто вміє думати, й так відомі і які, проте, не годиться згадувати? Отже, коли вже хтось дійшов до того, що уявну цілість, одиничність свого "я" зважився розширити до двоїстості, він уже майже геній, чи бодай рідкісний, цікавий виняток. А насправді жодне "я", навіть безмежно наївне, не буває цілістю, це надзвичайно складний світ, маленьке небесне склепіння, хаос форм, переходів і станів, спадковостей і можливостей. Але всі силкуються бачити в цьому хаосі цілість і говорять про своє "я" так, наче то просте, сформоване, чітко окреслене явище; мабуть, ця ілюзія не тільки властива кожній, навіть найрозумнішій людині, а й необхідна їй, це для неї життєва потреба, така сама, як потреба дихати і їсти.

Ця ілюзія ґрунтується на простій аналогії з тілом людини. Тіло людини насправді цілісне, але душа цілісною ніколи не буває. В літературі, навіть у найрафінованішій, також за традицією показують людей начебто цілісної, монолітної вдачі. З усієї дотеперішньої літератури знавці найбільше цінують драму, і це справедливо, бо вона дає (чи мала б давати) найбільше можливостей для зображення людського "я" як поєднання багатьох його проявів — коли цьому не заважає оптична ілюзія, через яку нам кожна дійова особа драми, оскільки вона має неповторний, притаманний тільки їй тілесний образ, здається цілісною натурою. Найвище ж наївна естетика ставить так звану драму характерів, де кожна постать виступає як чітко окреслена і однозначна цілість. Тільки з плином часу в окремих людей починає помалу виникати здогад, що ця естетика, мабуть, дешева й поверхова, що ми помиляємося, коли застосовуємо до наших великих драматургів чудові, але не свої, а накинуті нам античним світом уявлення про красу, які завжди виходили з видимого тіла і тому, власне, й створили фікцію індивідуальності, однозначності "я". В літературі стародавньої Індії таке

уявлення було зовсім невідоме, герої індійського епосу — не індивідуальності, а цілий клубок індивідуальностей, ціла низка втілень. І в нашому сучасному світі є твори, в яких під виглядом конфліктів осіб і характерів автор, мабуть, і сам не усвідомлюючи цього, робить спробу зобразити багатоликість душі. Той, хто хоче переконатися в цьому, мусить глянути колись на постаті такого твору не як на окремі істоти, а як на частини, сторони, як на різні аспекти вищої цілості (чи, інакше, поетової душі). Для того, хто розглядає в такий спосіб "Фауста", його дійові особи, Фауст, Мефістофель, Ваґнер та інші, зливаються в одну цілість, у якусь надособу, і тільки в цій вищій цілості, а не в поодиноких постатях, відкривається щось із справжньої природи душі. Коли Фауст промовляє слова, які знає кожен учитель і які міщанин слухає з побожним захватом: "У мене в грудях дві душі живуть", — то він забуває про Мефістофеля та про багато інших душ, що також живуть у нього в грудях. Так і наш Степовий Вовк вірить, що має в грудях дві душі, вовка й людини, і вже вважає, що в грудях у нього дуже тісно. Груди, тіло завжди одні, але в них живе не дві чи п'ять, а безліч душ; людина — це цибулина, що складається з сотні оболонок, тканина, зіткана з багатьох ниток. Це знали й глибоко усвідомлювали стародавні азіати, і в буддійській йозі докладно описано, як треба розвінчувати ілюзію індивідуальності. Смішні й суперечливі дії людей: Індія тисячу років мордувалася, щоб розвінчати ту саму ілюзію, на підтримку і зміцнення якої Захід витратив стільки ж зусиль.

З цього погляду стає зрозуміло, чому Степовий Вовк так страждає від своєї сміховинної дволикості. Він, як і Фауст, вважає, що двох душ уже забагато для одних грудей і груди мають розірватися. А їх, навпаки, замало, і Гарі чинить страшне насильство над своєю бідолашною душею, пробуючи збагнути її в такому примітивному образі. Хоч Гарі високоосвічена людина, а поводиться як дикун, що вміє рахувати тільки до двох. Одну частину себе він називає людиною, а другу — вовком і думає, що на цьому кінець, що він охопив себе всього. В слово "людина" він вкладає все духовне, витончене чи хоча б привнесене культурою, а в слово "вовк" — усе інстинктивне, дике й хаотичне. Проте в житті все відбувається не так просто, як у наших думках, не так грубо, як у нашій

убогій, ідіотичній мові, і Гарі впадає в подвійну оману, застосовуючи цей примітивний вовчий метод. Нам здається, що Гарі зараховує до "людини" ті терени своєї душі, яким до неї ще дуже далеко, а до "вовка" — частини своєї істоти, які давно переросли вовка.

Як і всі люди, Гарі вважає, буцімто дуже добре знає, що таке людина, а насправді нітрохи не знає, хоч уві сні і в іншому стані свідомості, який важко піддається контролю, буває, здогадується про це. Аби ж він не забував своїх здогадів, аби ж якомога краще засвоїв їх! Адже людина — не щось міцне й тривале (це був ідеал античності, хоч наймудріші її представники здогадувалися, що він суперечить дійсності), а швидше спроба творця, перехідне явище, вузький, небезпечний місток між природою і духом. До духу, до Бога її жене внутрішнє призначення, а до природи, назад до матері, тягне глибинна туга; і між цими двома силами хитається, тремтячи з ляку, її життя. Те, що звичайно люди вкладають у слово "людина", — завжди тільки тимчасова міщанська угода. Деякі найбрутальніші інстинкти ця угода відхиляє і суворо забороняє, вимагає трохи свідомості, вихованості, подолання тваринних нахилів; вона не тільки дозволяє крихту духовності, а навіть визнає її за необхідну. Така "людина", як кожен міщанський ідеал, — компромісне явище, несмілива, наївна і воднораз хитра спроба обдурити і лиху праматір природу, і невгамовного прабатька — дух, з їхніми надто високими вимогами, й жити в золотій середині між ними. Тому міщанин допускає й терпить те, що він зве "індивідуальністю", але водночас віддає ту індивідуальність на поталу молохові — "державі" — і весь час нацьковує їх одне на одне. Тому міщанин сьогодні спалює як єретика і вішає як злочинця того, кому завтра поставить пам'ятник.

Що "людина" — ще не довершений витвір, а тільки поклик духу, далека, бажана, але й страшна можливість, що до неї пройдено з жахливими муками й екстазом ще тільки невелику частину шляху й тільки небагатьма, яким сьогодні готують ешафот, а завтра почесні пам'ятники, — все це відчуває і Степовий Вовк. Але те, що він, на противагу "вовкові", зве в собі "людиною", — переважно не що інше, як

ота посередня "людина" міщанського взірця. Щоправда, Гарі вгадує шлях до справді людського, до безсмертного і навіть ступає по ньому перші несміливі кроки, спокутуючи їх страшними муками й гіркою самотою. Але в глибині душі він боїться кинутись на цей найвищий поклик, прийняти це справжнє переростання в людину, якого прагне його дух, здолати вузеньку стежку до безсмертя. Він добре усвідомлює, що вона веде до ще більших страждань, до ганебного тавра, до останнього зречення, а може, й на ешафот, — і хоч наприкінці стежки йому всміхається безсмертя, він не хоче зазнавати всіх цих страждань і вмирати всіма цими смертями. Хоч він краще за міщанина розуміє мету цього переростання в людину, а проте заплющує очі й наче не знає, що розпачливе чіпляння за своє "я", за життя — певніша стежка до вічної смерті, а вміння помирати, скидати оболонку, вічно жертвувати своїм "я" задля змін веде до безсмертя. Обожнюючи своїх улюбленців серед безсмертних, хоча б Моцарта, він, зрештою, все ще дивиться на нього очима міщанина і, немов якийсь шкільний учитель, схильний пояснювати блискучу майстерність Моцарта його незвичайним хистом, а не величиною його самопожертви й готовністю страждати, його байдужістю до міщанських ідеалів і вмінням терпіти безмірну самоту, яка для стражденних, для тих, хто переростає в людину, всяку міщанську атмосферу робить мертвою, як крижаний ефір космосу самоту Гефсиманського саду.

А все ж таки наш Степовий Вовк хоч відкрив у собі фаустівську двоїстість, переконався, що в його цілісному тілі живе не цілісна душа і що в найкращому разі він перебуває тільки на початку довгого шляху до цієї ідеальної гармонії. Йому хотілося б або перемогти в собі вовка і стати тільки людиною, або відмовитися від людини і хоча б як вовк прожити цілісне, позбавлене внутрішніх суперечностей життя. Мабуть, він ніколи добре не придивлявся до справжнього вовка, а то б побачив, що й тварини не мають цілісної душі, що й у них за чудовою, стрункою формою тіла живе багато настроїв і прагнень, що й у вовчій душі є незнані глибини, що й він страждає. Ні, "повернення до природи" — хибний, болісний і безнадійний шлях. Гарі ніколи не зможе повернутися назад до вовка, а якби й зміг, то побачив би, що вовк теж не щось

просте й початкове, а дуже складна, багатолика істота. Вовк також має дві і більше душі у своїх вовчих грудях, і в того, хто прагне бути вовком, така сама коротка пам'ять, як і в того, хто співає: "О щастя ще бути дитям!" Симпатичному, але сентиментальному чоловікові, що співає про щастя бути ще дитиною, теж хочеться вернутися до природи, до невинності, до початку, але він зовсім забуває, що діти далеко не такі щасливі, вони знайомі з багатьма конфліктами, з багатьма внутрішніми суперечностями, з усілякими стражданнями.

Взагалі шляху назад немає, ні до вовка, ні до дитини. На початку речей немає ні невинності, ні простоти; усе створене, хай начебто й найпростіше, — вже винне, вже повне протиріч, воно кинуте в брудний потік становлення і вже ніколи, ніколи не попливе проти течії. Шлях до невинності, до первісного, до Бога веде не назад, а вперед, не до вовка чи дитини, а все далі у провину, все глибше в олюднення. Самогубство, бідолашний Степовий Вовче, теж навряд чи тобі допоможе. Доведеться вже тобі долати довгий, виснажливий, тяжкий шлях до олюднення, твоя дволикість стане ще багатоликістю, твоя складність — ще набагато складнішою. Замість звужувати свій світ, спрощувати свою душу, тобі доведеться вбирати в неї, болючу й розширену, дедалі більше світу, аж поки врешті вбереш його ввесь і тоді, може, дійдеш до кінця, осягнеш спокій. Цей шлях проходив Будда, проходила кожна велика людина, одні свідомо, інші несвідомо, на що кому щастило зважитись. Кожне народження означає відокремлення від всесвіту, означає обмеження, відчуження від Бога, болісне формування нового. Повернутися до всесвіту, відмовитись від болісного відокремлення, стати Богом означає так розширити свою душу, що вона знову зможе охопити всесвіт.

Ми говоримо тут не про тих людей, яких знаємо зі школи, з економіки й статистики, не про людей, яких мільйони ходять по вулицях і які мають не більше значення, ніж пісок у морі чи бризки хвиль під час прибою: на мільйон більше чи на мільйон менше — байдуже, вони — матеріал, та й годі. Ні, йдеться про людину в високому розумінні, про кінцевий наслідок довгого шляху людського становлення, про довершений взірець, про безсмертного. Генії з'являються не так рідко,

як нам, бува, здається, хоч і не так часто, як вважає історія або преса. Степовий Вовк Гарі, на нашу думку, досить геніальний, щоб зважитись на таку спробу і стати людиною замість жалісливо лементувати через найменші труднощі і виправдовуватись тим, що він степовий вовк.

Дивно й прикро, що люди з такими можливостями вдовольняються посиланнями на степового вовка й на "ох, дві душі!", і так само дивно й прикро, що вони часто виявляють легкодуху любов до міщанства. Людині, що може зрозуміти Будду, що має уявлення про рай і пекло людського існування, не випадає жити у світі, де панує здоровий глузд, демократія і міщанські стандарти. Її тримає там тільки боягузтво, а коли обмеженість того світу починає гнітити її, коли їй стає надто тісно в міщанській оселі, тоді вона все звалює на "вовка" й не хоче знати, що вовк буває найкращою частиною її єства. Все дике в собі вона зве вовком і вважає його лихим, небезпечним, страшним для міщанства, але не бачить, хоч має себе за митця з чутливою душею, що, крім вовка, за вовком, у ній живе ще багато чого іншого, що не все те, що вміє кусатися, — вовк, що в ній живуть також лис, дракон, тигр, мавпа і райський птах. І що весь цей світ, весь цей райський сад, сповнений прекрасних і жахливих, великих і дрібних, дужих і тендітних істот, гнітить і тримає в полоні казка про вовка, так само як у ньому, в Гарі, справжню людину гнітить і тримає в полоні псевдолюдина, міщанин.

Уявімо собі сад із сотнями різних видів дерев, плодів і овочів, з тисячами різних видів квіток. Якщо садівник, який доглядає цей сад, не знає іншого ботанічного поділу, крім "їстівні" й "неїстівні", то він і не знає, що робити з дев'ятьма десятими рослин свого саду. Він повириває найкращі квітки й вирубає найкультурніші дерева чи принаймні дивитиметься на них неприхильно, з ненавистю. Те саме робить Степовий Вовк з тисячами квіток своєї душі. Того, що не вкладається в рубрику "людина" або "вовк", він зовсім не бачить. А чого тільки він не зараховує до "людини"! Все боягузливе, мавпяче, дурне й дріб'язкове, якщо воно вже не чисто "вовче", він зараховує до "людського", так само як і все сильне й шляхетне приписує вовчому в собі тільки тому, що не зумів ще його опанувати.

Ми прощаємося з Гарі, хай іде сам своїм шляхом. Якби він був уже серед безсмертних, уже біля мети, до якої начебто веде його тяжка дорога, то з яким подивом він, мабуть, споглядав би на ці хитання, на ці химерні, нерішучі манівці на своєму шляху, як підбадьорливо й осудливо, співчутливо й весело осміхався б він до цього Степового Вовка!

Дочитавши до кінця, я згадав, що якось уночі кілька тижнів тому написав чудний вірш, у якому теж ішлося про Степового Вовка. Я почав перегортати папери, що купами лежали на моєму столі, знайшов його й прочитав:

Я вовком по світі блукаю,

долаю засніжені гони,

я сарну чи зайця шукаю,

та бачу — самі лиш ворони.

Якби мені сарну піймати, —

чи є що десь краще на світі?

Як радісно здобич тримати,

тремтіти з гарячої хіті,

за горло тендітне вхопити,

напитись пахучої крові,

а потім до ранку десь вити

самому в холодній діброві.

Але я був би й зайцеві вже радий,

це теж пожива у морозну ніч.

Хоч крихту ж треба втіхи і розради

невдасі, що біжить біді навстріч.

Ох, моя шерсть взялася сивиною

і очі вже не бачать, як раніш,

давно вовчиці вже нема зі мною,

є лиш мороз, колючий, як той ніж.

І марно мрію я про кусень м'яса,

душа моя від горя запеклася,

і біль я свій студити снігом мушу,

хай візьме чорт мою нещасну душу.

Отже, я мав тепер перед собою два своїх портрети, один — автопортрет у незграбному вірші, сумний і несміливий, як і сам я, а другий — холодний, намальований начебто з цілковитою об'єктивністю кимось стороннім, хто дивився на мене збоку і згори, хто знав про мене більше, а проте й менше, ніж я сам. І обидва ці портрети, мій сумний, незграбний вірш і мудра розвідка незнайомого автора, прикро вражали мене, обидва були правдиві, обидва без прикрас змальовували моє

безрадісне існування, обидва ясно показували, яке нестерпне, яке нестійке моє становище. Цей Степовий Вовк мусив померти, мусив власною рукою покласти край своєму ненависному життю — або мусив перетопитися в нищівному вогні оновлення й самопізнання, змінитися, зірвати свою маску і осягти нове "я". Ох, цей перехід для мене не новий, я його знаю, часто переживав і щоразу в часи найбільшого розпачу. І щоразу під час цього тяжкого, руйнівного переживання тодішнє моє "я" розбивалося в друзки, щоразу глибинні сили розхитували й нищили його, і щоразу якась заповітна й особливо дорога частка мого життя зраджувала й покидала мене. Одного разу я втратив свою міщанську репутацію разом з майном і мусив навчитися обходитись без пошани тих, хто досі скидав переді мною капелюха. Іншого разу за одну ніч розбилося моє родинне щастя: моя божевільна дружина вигнала мене з дому, кохання й довіра раптом обернулись на зненависть і смертельну ворожнечу. Я пішов, і сусіди проводили мене співчутливими, зневажливими поглядами. Тоді почалася моя самота. Минали тяжкі й гіркі роки. В суворій самоті, завдяки виснажливій самодисципліні, я витворив собі ідеал нового, аскетично-духовного життя й знов досяг відносного спокою й рівноваги, віддаючись вправам з абстрактного мислення і твердо впорядкованій медитації. Та потім ця моя життєва будова розвалилася, раптово втратила свій високий, шляхетний сенс; мене знов потягло в бурхливі виснажливі подорожі по світу, почали нагромаджуватись нові страждання й нові провини. І щоразу перед тим, як я мав зірвати маску, перед тим, як мав розбитися якийсь ідеал, наставала ця моторошна порожнеча й тиша, ця смертельна облога, самота й відчуженість, це порожнє, пустельне пекло байдужості й розлуки, яке я тепер знов повинен перейти.

Не буду заперечувати, за кожним таким струсом у своєму житті я, зрештою, щось і здобував — мій духовний світ трохи ширшав і глибшав, я трохи вільнішав, але й ставав самітніший, незрозуміліший і холодніший. З погляду міщан моє життя від одного струсу до другого було невпинним спадом, чимраз більшим віддаленням від нормального, дозволеного, здорового. З плином років я позбувся фаху, родини, домівки, опинився за всіма соціальними групами. Ніхто не хотів

спілкуватися зі мною, ніхто мене не любив, чимало людей ставилися до мене з підозрою, я вічно був у прикрому конфлікті з громадською думкою та мораллю і, хоч і жив ще в міщанському оточенні, та мої думки й почуття були йому чужі. Релігія, батьківщина, родина, держава втратили для мене свою вартість і стали мені байдужі, марнославство науки, ремесел, мистецтва викликало в мені огиду. Мої погляди, смаки, весь мій інтелект, яким я колись здобував собі славу, пошану й любов, тепер занепали, здичавіли, люди почали мене минати. Якщо я в усіх своїх перетвореннях, таких неймовірно болісних, і вигравав щось невидиме й невагоме, то мені доводилося за нього дорого платити, і з кожним разом життя моє ставало суворіше, тяжче, самітніше й небезпечніше. Справді, я не мав ніяких підстав бажати продовження цієї дороги, що вела мене в дедалі розрідженіше повітря, схоже на імлу з "Осінньої пісні" Ніцше.

Ох так, я знав ці переживання, ці перетворення, що їх доля призначає своїм важким дітям, які завдають їй найбільшого клопоту, аж надто добре знав. Я знав їх так, як шанолюбний, але невдатний мисливець — етапи свого полювання, як старий біржовий гравець — етапи своїх спекуляцій: виграш, застій, криза, банкрутство. Невже я справді повинен знов усе це пережити? Всі ці тортури, всі ці нестерпні муки, це пересвідчування в ницості й нікчемності свого власного "я", цей моторошний страх перед загибеллю, страх перед смертю? Чи не розважніше й не простіше запобігти повторенню стількох мук і накивати п'ятами? Авжеж, так було б простіше й розважніше. Правда чи неправда все те, що в книжечці про Степового Вовка написано про самогубців, але ніхто не може позбавити мене втіхи за допомогою світильного газу, бритви або пістолета уникнути повторення цього гіркого, болісного процесу, який мені вже так часто й так глибоко доводилося переживати. Ні, хай йому чорт, немає в світі сили, яка б змогла зажадати від мене, щоб я ще раз спізнав смертельний жах зустрічі з самим собою, перетворення, втілення в новий образ, мета й кінець яких — не спокій і відпочинок, а все нове й нове самознищення, все нове й нове формування! Може, самогубство й безглуздий, боягузливий спосіб, може, то безславна, ганебна втеча від лиха, але з цього млина

страждань кожна, навіть найганебніша втеча здається щастям, тут більше немає місця для шляхетності й героїзму, тут я поставлений перед простим вибором: або легенький, скороминущий біль, або невимовно тяжка, нескінченна мука. У своєму тяжкому шаленому житті я досить часто бував шляхетним донкіхотом, обирав замість вигоди честь, а замість розважності — героїзм. Тепер годі!

Коли я нарешті ліг спати, у вікно зазирав уже ранок, свинцевий, мокрий ранок сльотливого зимового дня. Своєї постанови я не змінив. Але тієї миті, коли я вже засинав, на краю, на самій межі моєї свідомості раптом зринуло те дивне місце з книжечки про Степового Вовка, де йдеться про "безсмертних", а за ним прийшла згадка про те, як я вже не раз, і востаннє зовсім недавно, почував себе досить близько від безсмертних, щоб в одному такті старовинної мелодії пізнати всю їхню холодну, ясну, сувору, а проте усміхнену мудрість. Згадка про це зринула, спалахнула, погасла, і на мій мозок наліг важкий, мов гора, сон.

Я прокинувся майже опівдні, і відразу переді мною, ніби в ясному світлі, постало все, що було напередодні: книжечка і мій вірш лежали на нічному столику, а з хаосу мого дотеперішнього життя спокійно й приязно вітав мене намір, остаточно визрілий під час сну. Квапитися не було куди, мій намір померти був не хвилинною примхою, а доспілим, вагомим плодом, який поволі дозрів, налився соком, обважнів, якого погойдував вітер і наступним своїм подихом мав скинути додолу.

Я мав у своїй дорожній аптечці чудовий засіб від болю, незвичайно сильну настоянку з опію, яку дозволяв собі вживати дуже рідко, часом утримуючись від неї цілі місяці; я вдавався до цього наркотику тільки тоді, коли не мав уже сили терпіти фізичних мук. На жаль, ним не можна було відібрати собі життя, колись давно я вже пробував. Мене тоді знов опанував був відчай, і я випив чималу дозу настоянки, достатню, щоб убити шістьох людей, а проте мене вона не вбила. Щоправда, я заснув і кілька годин лежав цілком непритомний, та потім, на свій жах і розчарування, майже зовсім прокинувся від болючих корчів

у шлунку, виблював усю отруту, так до кінця не опритомнівши, і знов поринув у сон. Так я перележав ніч і аж опівдні нарешті остаточно прокинувся, моторошно тверезий; мій порожній мозок горів, і я майже втратив пам'ять. Крім того довгого сну і прикрого болю в животі, отрута більше ніяких наслідків не дала.

Отже, на цей засіб не можна було розраховувати. Але я надумав так: коли знов дійде до того, що в мене не буде іншої ради, як удатися до опію, я дозволю собі вибрати не порятунок на короткий час, а порятунок назавжди, смерть, певну, надійну смерть за допомогою кулі чи бритви. Таким чином усе стало на своє місце. Чекати дня свого п'ятдесятиріччя, як хитромудро пропонувала книжечка про Степового Вовка, було, на мій погляд, надто довго, ще цілих два роки. А так — чи це станеться через рік, чи через місяць, чи вже завтра, — брама для мене була відчинена.

Не можу сказати, що ця постанова дуже змінила моє життя. Я трохи збайдужів до своїх злигоднів, почав легковажніше ставитись до опію і вина, мені стало трохи цікавіше, доки я зможу терпіти, — і це все. Вагоміші наслідки для мене мали інші події того вечора. Я ще не раз перечитував трактат про Степового Вовка, інколи з захватом і вдячністю, ніби з його сторінок промовляв до мене якийсь невидимий чарівник, що мудро керував моєю долею, а інколи з глумом і зневагою, бо мені здавалося, що автор трактату дивився на все надто тверезо й не розумів особливого настрою і напруження, якими було позначене моє життя. Може, те, що в трактаті писалося про степових вовків і про самогубців, було влучним, розумним спостереженням над людьми певної категорії, певного типу, дотепною абстракцією; що ж стосується моєї особливої, унікальної долі, моєї особи, моєї власної душі, то мені здавалося, що в ці тенета її не спіймати, — надто грубо вони були сплетені.

Проте найбільше цікавила мене та галюцинація чи видиво на церковній стіні, дивне оголошення з миготливих світляних літер, що будило в мені такі великі надії й так перегукувалося з трактатом. Мені так багато обіцяно, могутній голос того невідомого світу так розпалив

мою цікавість, що я часто й довго думав про все це. І дедалі виразніше промовляло до мене застереження, яке було в тому написі: "Не для всіх!" І далі: "Тільки для божевільних!" Отже, я, мабуть, божевільний, дуже далекий від "усіх", якщо мене досяг той голос, якщо до мене промовив той світ. Господи Боже, хіба я давно вже не відірвався від того життя, яким живуть усі, від буття й мислення нормальних людей, хіба давно вже не схибнувся, не стою осторонь від них? А все ж таки найглибшими закутками душі я добре розумів цей заклик, пораду стати божевільним, відкинути розважність, скованість, міщанську обережність, поринути в бурхливий, не обмежений ніякими законами світ душі, уяви.

Одного разу, коли я знов марно шукав по вулицях і по майданах того чоловіка з плакатом на держаку і кілька разів пройшов повз мур з невидимими дверима, сторожко позираючи на нього, я зустрів біля церкви Святого Мартіна похоронну процесію. Дивлячись на обличчя засмучених родичів, що йшли за катафалком, я подумав: "Де в цьому місті, де в цілому світі живе людина, смерть якої була б для мене втратою? І де є людина, для якої моя смерть щось означала б?" Щоправда, була Ерика, моя коханка, але ми давно жили окремо, рідко зустрічались без того, щоб не посваритися, а тепер я навіть не знав її адреси. Вона часом приїздила до мене або я їздив до неї, а що ми обоє були самітні, важкої вдачі люди, у душі і в душевній недузі споріднені, то й наші стосунки, всупереч усьому, не поривалися. Та чи не зітхне вона спокійніше й не відчує полегкості, дізнавшись, що я помер? Я не знав цього і не знав також, чи можна покладатися на мої почуття до неї. Треба жити в нормальному світі з нормальними можливостями, щоб мати якусь думку про такі речі.

А тим часом, піддавшись настроєві, я приєднався до жалобного походу і дійшов до кладовища, типового сучасного кладовища із зацементованими доріжками, крематорієм та іншими вдосконаленнями. Проте нашого небіжчика не мали наміру спалювати; його труну зняли з катафалка на землю перед звичайною ямою, і я побачив, як священик та інше вороння — службовці похоронного бюро — взялися до своїх

обов'язків, яким вони намагалися надати вигляду жалобної урочистості, але, звиклі до того, що це сама гра, незугарні й облудні, переборщували і впадали в комедію; побачив, як на них морщилися чорні службові костюми і як вони силкувалися навіяти на присутніх побожний настрій, змусити їх схилити коліна перед величчю смерті. Силкувалися вони даремно, ніхто не плакав, видно, небіжчик усім був тягарем. Нікому не вдалося навіяти побожного настрою, священик знов і знов звертався до присутніх зі словами: "Любі брати й сестри у Христі", — але ті мовчазні й заклопотані купці, пекарі та їхні дружини напружено й поважно дивилися вниз, і на обличчях у них, крім зніяковілості й облудності, було написане тільки одне бажання: щоб швидше настав кінець цій неприємній процедурі. І ось їй справді настав кінець, двоє "братів у Христі", що стояли найближче до священика, потиснули йому руку, витерли з черевиків об траву вогку глину, в яку закопали свого небіжчика, обличчя їхні відразу прибрали звичайного людського виразу, і раптом один із них здався мені знайомим — тим чоловіком, що тоді ввечері ніс плакат і тицьнув мені в руки книжечку.

Саме коли мені здалося, що я впізнав його, він відвернувсь, нахилився, старанно підкотив свої чорні штани й швидко рушив геть, тримаючи під пахвою парасольку. Я подався за ним, догнав його і вклонився, але він ніби не впізнав мене.

— Чи сьогодні відбудеться вечірня розвага? — запитав я і спробував підморгнути йому, як підморгують один одному ті, що мають спільну таємницю.

Але я надто довго вже не робив таких мімічних вправ, бо, живучи відлюдьком, навіть розмовляти майже відвик, тож сам відчув, що тільки дурнувато скривився.

— Яка розвага? — буркнув чоловік і глянув на мене так, наче ніколи досі не бачив. — Ідіть, голубе, до "Чорного орла", якщо вам захотілося розваг.

Я вже й сам не був певен, що це він. Розчарований, я пішов далі, не знаючи куди. Я не мав ніякої мети, ніякого бажання і ніяких обов'язків. Життя мало мерзенно гіркий смак, воно виштовхнуло й відкинуло мене. Я відчував, як огида, що давно вже підступала мені до горла, досягла своєї вершини. Сповнений глухої люті, я нипав сірими вулицями, і мені здавалося, що все тхне вогкою глиною й похороном. Ні, біля моєї могили не стоятиме жоден із цих пугачів у рясі, не шамратиме сентиментальних фраз про братів і сестер у Христі! Хоч куди б я глянув, хоч куди б спрямував свою думку, ніде на мене не чекала радість, ніщо мене не кликало, не вабило, все тхнуло гнилизною, прілим половинчастим задоволенням, усе було старе, зів'яле, сіре, мляве, виснажене. Господи Боже, як це могло статися? Як я, колись окрилений юнак, поет, приятель муз, завзятий мандрівник, полум'яний ідеаліст, міг дійти до такого? Як ця немічність, ця зненависть до самого себе й до всього, це змертвіння почуттів, ця глибока, прикра невдоволеність, це гидотне пекло душевної порожнечі й розпачу підкралося до мене?

Проходячи повз бібліотеку, я зустрів одного молодого професора, з яким раніше часом розмовляв; коли я востаннє приїздив до цього міста кілька років тому, то навіть раз заходив до нього додому, щоб поговорити з ним про східну міфологію, якою я тоді дуже цікавився. Він ішов мені назустріч, поважний, короткозорий, і впізнав мене аж тоді, коли я вже хотів непомітно поминути його. Він радісно кинувся до мене, і я у своєму гнітючому настрої відчув майже вдячність йому за це. Він весь прояснів, почав жваво згадувати, про що ми тоді розмовляли, запевняти мене, що скористався багатьма моїми ідеями, що часто думав про мене і що відтоді рідко провадив з колеґами такі корисні й цікаві суперечки. Він спитав, відколи я в місті (я збрехав, що лише кілька днів) і чому я не навідався до нього. Я дивився в його добре обличчя вченої людини, і хоч сцена нашої зустрічі здавалася мені кумедною, все ж таки я, мов виголоджений пес, втішався пучкою тепла, ковтком любові і крихтою визнання. Степовий Вовк Гарі зворушено вишкірив зуби, в нього потекла слина, сентиментальність проти його волі зігнула йому спину. Так, я почав завзято вибріхуватися, сказав, що опинився тут проїздом, маю переглянути деякі матеріали і, звичайно, вже був би

провідав його, якби не так погано почував себе. А коли він щиро запросив мене сьогодні ж таки ввечері завітати до нього, я з вдячністю погодився, попрохав передати вітання дружині, і від цієї жвавої розмови та усмішок у мене аж заболіло в потилиці, такими незвичними для мене були ці зусилля. І поки я, Гарі Галер, стояв отак на вулиці, захоплений зненацька, потішений, чемний, ввічливий, і всміхався короткозорому, доброму професорові, другий Гарі теж стояв поруч і глузливо посміхався; він думав, який я все-таки чудний, химерний, облудний суб'єкт: ще дві хвилини тому понуро показував ікла всьому цьому проклятому світові, а тепер зворушено, запопадливо, згідливо відгукнувся на перший же поклик, на перше ж невинне вітання шанованого міщанина й тішуся, як цуценя, краплею прихильності, уваги і дружнього тепла. Так обидва Гарі, і один, і другий дуже несимпатичні, стояли перед добрим професором, глузуючи один з одного, стежачи один за одним, плюючи один на одного і, як завжди в таких випадках, знов питали себе: чи це просто дурість, слабкодухість, загальна вада людей, чи цей сентиментальний егоїзм, ця безхарактерність, моральна неохайність і роздвоєність почуттів притаманні тільки степовим вовкам? Якщо це свинство властиве всім людям, то воно дає мені підставу ще дужче ненавидіти світ, а якщо це тільки моя особиста вада, то вона викличе ще бурхливішу оргію самозневаги.

Поки мої двоє "я" сперечалися, вони майже забули про шановного професора, а коли раптом його присутність почала знов обтяжувати мене, я поквапився спекатись його. Я довго дивився йому вслід: він ішов безлистою алеєю, і хода в нього була добродушна й трохи кумедна, як завжди в ідеаліста й людини віри. В моїй душі точилася запекла боротьба, і, машинально згинаючи й розгинаючи пальці, змагаючись зі скрадливими підступами подагри, я усвідомлював, що вскочив у халепу, взяв на свою голову запрошення на вечерю о пів на восьму, а разом з ним прирік себе на обмін люб'язностями, наукову балаканину і споглядання чужого родинного щастя. Сердитий на себе, я вернувся додому, змішав коньяку з водою, запив ним таблетки від подагри, ліг на канапу і спробував читати. Тільки-но мені пощастило нарешті захопитися "Софіїною подорожжю з Мемеля в Саксонію", чудесною

повістю з вісімнадцятого сторіччя, як раптом я знов згадав про запрошення, згадав, що я неголений і мушу одягатися. Господи Боже, ну навіщо я взяв на себе цю халепу? Що ж, підводься, Гарі, відклади книжку, намилься, вишкрябай до крові підборіддя, причепурися й покажи людям, який ти люб'язний! Намилюючись, я згадав бридку яму на кладовищі, в яку сьогодні опустили не знайомого мені небіжчика, та кислі обличчя знуджених братів і сестер у Христі, і мені навіть не стало смішно. Я подумав, що там, у тій бридкій ямі, під акомпанемент безглуздих, нещирих слів проповіді, серед безглуздих, нещирих мін учасників похорону, серед гнітючого краєвиду всіх тих хрестів і табличок з бляхи та мармуру, серед штучних квіток із дроту й скла, не тільки настав кінець тому незнайомому, не тільки завтра чи післязавтра настане й мені кінець і мене теж закопають у землю на очах у знуджених, лицемірних учасників жалобної процесії, — ні, так настане кінець усьому, всім нашим прагненням, нашій культурі, нашій вірі, всім нашим життєвим радощам; усе це дуже хворе й скоро буде там поховане. Весь світ нашої культури — суцільне кладовище, де від Ісуса Христа й Сократа, від Моцарта й Гайдна, від Данте й Ґете лишилися тільки збляклі імена на іржавих табличках, оточені знудженими, лицемірними учасниками траурних церемоній, які багато чого віддали б за те, щоб у них збереглася віра в ці таблички, їхню колишню святиню, багато чого віддали б за змогу сказати хоч одне чесне, щире слово смутку й розпачу про цей минулий світ, але їм не лишається нічого іншого, як, кисло скривившись, стояти навколо могили. З люті я знов порізав підборіддя в тому самому місці, що завжди, й припік галуном рану, а все ж мусив ще раз змінити щойно пришпилений чистий комірець, зовсім не знаючи, навіщо я все це роблю, бо не мав ніякого бажання йти до професора. Але частина Гарі знову влаштувала спектакль, назвала професора симпатичним чолов'ягою, запрагнула хоч трохи побути серед людей, серед їхнього тепла, поговорити з ними, згадала вродливу професорову дружину, підкинула мені думку, що, власне, дуже приємно провести вечір з такими привітними господарями, допомогла мені заліпити підборіддя англійським пластирем, одягтися, зав'язати гарну краватку й лагідно повела мене в гості, всупереч справжньому моєму бажанню залишитися вдома. Водночас я думав:

отак як я тепер одягаюся і йду в гості до професора, щоб обмінятися з ним більш чи менш фальшивими люб'язностями, насправді не бажаючи цього, так роблять, живуть і поводяться мало не всі люди. День у день, кожної години вони силують себе ходити в гості, провадити розмови, сидіти в установах і в конторах, з примусу, автоматично, проти своєї волі роблять те, що з таким самим успіхом могла б виконати машина або взагалі можна було б не виконувати; і ця вічна, невпинна автоматичність заважає їм, як і мені, критично глянути на своє життя, пізнати й відчути його безглуздість і банальність, його моторошну сумнівність, його безнадійну трагічність і порожнечу. Ох, і вони мають рацію, тисячу разів мають рацію, ті люди, що так живуть, що грають у свою скромну гру і дбають про свої скромні справи, а не опираються цій гнітючій автоматичності й не вдивляються розпачливо в порожнечу, як оце я, схибнутий самітник. Коли я часом на цих сторінках висловлюю зневагу до людей або й глузую з них, то не думайте, що я хочу звалити на них свою вину, звинуватити їх, перекласти на інших відповідальність за своє особисте лихо! Але я, зайшовши так далеко і стоячи на самому краю життя, там, де воно спадає у темну прірву, чиню негарно, брешу, коли прикидаюся перед собою і перед іншими, що ця машина крутиться й для мене, що я й досі належу до цього милого дитячого світу вічної гри!

Цей вечір теж минув так само дивно, як і день. Перед будинком професора я на хвилину спинився й глянув на його вікна. "Ось тут мешкає цей чоловік, — подумав я, — рік у рік робить свою справу, читає і коментує тексти, шукає зв'язків між арабською та індійською міфологією, і він задоволений своєю працею, бо вірить, що вона має вартість, вірить в науку, якій служить, вірить у вартість самого знання, його нагромадження, оскільки вірить у поступ, у розвиток. Він не пережив війни, не пережив того струсу, якого завдав дотеперішнім основам мислення Айнштайн (він вважає, що вчення Айнштайна стосується тільки математики), не помічає, як навколо нього готуються до нової війни, вважає, що євреїв та комуністів є за що ненавидіти, він добра, бездумна, задоволена дитина, що пишається собою. Йому можна тільки позаздрити". Я набрався духу й зайшов до будинку. Мене

впустила служниця в білому фартушку. Наче щось передчуваючи, я добре запам'ятав, куди вона поклала мого капелюха й повісила пальто. Вона завела мене в теплу, добре освітлену кімнату й попросила почекати. Замість проказати молитву чи трохи подрімати, я раптом, немов хлопчак, узяв у руки першу річ, яка потрапила мені на очі, — невеличку гравюру в рамці, що стояла на круглому столику, підперта картонною підставкою. Це був портрет Ґете, норовистого, бездоганно зачесаного старого з гарно виліпленим обличчям, на якому не бракувало ні славнозвісних променистих очей, ні відтінку ледь прихованих під великопанською бундючністю самоти й трагічності, на які художник витратив особливо багато зусиль. Йому пощастило надати цій демонічній людині, анітрохи не на шкоду її глибині, чи то професорського, чи то акторського виразу стриманості й доброзичливості і, кінець кінцем, зробити з неї справді милого дідугана, портрет якого міг прикрасити кожний міщанський дім. Певне, цей портрет був не гірший за інші такі портрети, за всі ті старанно вималювані ремісницькі зображення спасителя, апостолів, героїв, мислителів і державних діячів, а дратував він мене, мабуть, тільки своєю претензійною віртуозністю. Та хоч би як там було, а те марнославне, самовдоволене зображення старого Ґете відразу ж вразило мене, й без того вже роздратованого, як прикрий дисонанс, остаточно переконало, що мені не слід було сюди приходити. Тут добре почувалися б гарно стилізовані корифеї і світила нації, а не степові вовки.

Якби тепер зайшов був господар дому, може, мені пощастило б знайти якусь переконливу причину й піти геть. Але зайшла його дружина, і я скорився долі, хоч передчував лихо. Ми привіталися, і до першого дисонансу почали додаватися нові. Господиня сказала, що в мене гарний вигляд, хоч я добре знав, що дуже постарів відтоді, як востаннє бачився з нею, вже коли вона тиснула мені руку, біль у хворих на подагру пальцях нагадав мені про це. Потім вона запитала, як мається моя дружина, і мені довелося сказати їй, що дружина мене покинула й ми розлучилися. Ми зраділи, коли з'явився професор. Він також дуже тепло привітався зі мною, і тоді фальшивість, сміховинність

становища набула найпікантнішої форми. Професор тримав у руці газету, яку він передплачував, орган партії мілітаристів, що закликали до війни. Привітавшись зі мною, він показав мені газету й заявив, що в ній пишеться про якогось журналіста, теж Галера, як і я, негідника й безбатченка, який глузував з кайзера і висловлював думку, що його батьківщина не менше, ніж ворожі їй країни, відповідає за те, що була розв'язана війна. Ото вже, мабуть, пройдисвіт! Але йому й перепало як слід, редакція добре відшмагала мерзотника й поставила до ганебного стовпа. Та коли професор помітив, що мене ця тема не цікавить, то відразу перейшов на інше. Ні йому, ні його дружині навіть на думку не спало, що той страшний чоловік може сидіти перед ними, хоч насправді так воно й було: тим мерзотником був я. Але навіщо зчиняти переполох, навіщо тривожити людей! Я всміхнувся сам до себе, проте вже втратив надію, що матиму з цього вечора якусь приємність. Я добре запам'ятав ту хвилину. Бо саме тоді, коли професор говорив про зрадника батьківщини Галера, прикре почуття пригніченості й розпачу, яке з'явилося й дедалі наростало в мені, відколи я побував на тому похороні, обернулося в страшний тиск, у фізичний біль, що відлунював аж десь у животі, в моторошне передчуття чогось жахливого. Мені здавалося, що на мене чигала, підкрадалася до мене ззаду якась небезпека. На щастя, служниця оголосила, що обід подано, і ми перейшли до їдальні. Намагаючись сказати чи спитати щось невинне, я їв більше, ніж звичайно, і з кожною хвилиною почував себе все гірше. "Господи Боже, — думав я весь час, — навіщо ми так силуємо себе?" Я добре відчував, що господарі також сковані, що їм нелегко вдавати з себе бадьорих, чи тому, що їх пригнічувала моя присутність, чи через якийсь домашній клопіт. Вони зверталися до мене з такими запитаннями, на які я не міг щиро відповісти, і скоро так глибоко загруз у брехні, що кожне слово було мені огидне. Нарешті, щоб змінити тему, я почав розповідати про похорон, який сьогодні бачив. Але не знайшов відповідного тону, від моїх потуг на гумор вони ніяковіли, між нами пролягала дедалі ширша прірва, а мені глумливо шкірив зуби степовий вовк, і коли подали солодке, ми вже всі троє мовчали.

Ми повернулися до тієї першої кімнати випити кави й горілки, з надією, що хоч це нам трохи зарадить. Але там мені знов потрапив на очі цар поетів, хоч його й переставили на комод. Я не зміг утриматись і, хоч якийсь внутрішній голос застерігав мене від цього, знов узяв його в руки й почав сперечатися з ним. Я був наче одержимий почуттям, що становище нестерпне, що мені треба будь-що або розворушити господарів, кимось захопити їх, знайти з ними спільний тон, або викликати вибух.

— Будемо сподіватися, — сказав я, — що насправді Ґете був не такий на вигляд! Ця пиха і шляхетна поза, ця гідність, кокетливо виставлена напоказ шановним глядачам, цей світ чарівної сентиментальності під мужньою зовнішністю! Звичайно, можна багато що закинути старому хвалькові, я сам часто маю чимало претензій до нього, але зображати його таким — ні, це вже забагато.

Господиня зі страдницьким виразом на обличчі налила нам кави й вийшла з кімнати, а її чоловік збентежено й докірливо пояснив мені, що цей портрет Ґете належить його дружині й дуже їй подобається.

— Навіть якщо об'єктивно ви маєте рацію, з чим я, до речі, особисто не погоджуюсь, то не повинні були так різко висловлюватися.

— Так, ваша правда, — погодився я. — На жаль, це моя звичка, моя вада. Я завжди намагаюсь висловлювати свої думки якомога гостріше, як, зрештою, робив і Ґете у хвилини натхнення. Хоч, мабуть, цей солодкий, міщанський, салонний Ґете ніколи не вжив би гострого, відвертого слова. Дуже перепрошую вас і вашу дружину — скажіть їй, будь ласка, що я шизофренік. А тепер дозвольте мені відкланятись.

Спантеличений господар спробував щось заперечити, знов почав говорити про те, що наші тодішні розмови були дуже приємні й корисні, що мої думки про Мітру й Кришну справили на нього глибоке враження, що він сподівався й сьогодні... і так далі. Я подякував за ласкаві слова й

сказав, що, на жаль, перестав цікавитись Кришною і не маю ніякісінького бажання провадити вчені розмови, що сьогодні я йому кілька разів збрехав. Наприклад, я приїхав до цього міста не кілька днів, а кілька місяців тому, але живу самітником і вже не можу бувати у вишуканому товаристві, бо, по-перше, мене ніколи не залишають поганий настрій і подагра, а по-друге, я майже завжди п'яний. Далі, щоб з'ясувати все до кінця і бодай не піти звідси брехуном, я змушений був пояснити шановному професорові, що він мене цього вечора тяжко образив. Він приєднався до думки реакційної газетки про Галера, став на позицію, яка личить дурному, твердолобому офіцерові, а не вченому. Той "пройдисвіт", "безбатченко" Галер стоїть перед ним, і краще було б і для нашої батьківщини, і для цілого світу, якби хоч кілька людей, здатних мислити, боронили розум і мир замість сліпо, бездумно кидатися у вир нової війни.

На цьому вже можна було й кінчати.

Я підвівся, попрощався з Ґете і з професором, схопив з вішака пальто й капелюха і квапливо вийшов. У моїй душі голосно вив зловтішний вовк, і між обома моїми "я" відбувалася запекла сварка. Адже мені відразу стало ясно, що цей невдалий вечір мав для мене куди більше значення, ніж для обуреного професора: для нього він скінчився розчаруванням і невеличкою прикрістю, а для мене — останньою невдачею і втечею. Це було моє прощання з міщанським, моральним, ученим світом, цілковита перемога степового вовка. І це було прощання втікача, переможеного, банкрутство у своїх власних очах, прощання без веселого чи втішного слова. Я так само відмовився від світу, в якому колись була моя домівка, від міщанської моралі й культури, як хворий на виразку шлунка відмовляється від смаженої свинини. Розлючений і водночас глибоко зажурений, я йшов освітленою ліхтарями вулицею. Який же це був смутний, ганебний, лихий день, з ранку до самого вечора, від кладовища до сцени в професора! І задля чого так мучитись? Навіщо? Чи є сенс ще й далі терпіти такі дні, як цей, ще й далі тягти це ярмо? Ні! Цієї ж таки ночі треба скінчити цю комедію. Іди, Гарі, додому й переріж собі горлянку! Ти вже й так довго зволікав!

Я вештався вулицями, гнаний своїм горем. Звичайно, нерозумно з мого боку було обпльовувати салонну прикрасу тих добрих людей, нерозумно й неввічливо, але я й тепер зробив би так само, я просто не міг більше витримати цього сумирного, облудного, прилизаного життя. А оскільки я, видно, не міг більше витримувати й самоти, оскільки моє власне товариство стало мені невимовно ненависне й огидне, оскільки мене душила порожнеча власного пекла, то де я мав шукати порятунку? Його не було ніде. О тату й мамо, о далеке, священне горіння молодості, о незчисленні радощі, діла і задуми мого життя, де ви? Нічого мені не залишилося, навіть каяття, лишилися тільки огида і біль. Ніколи, здавалося мені, сама неминучість подальшого життя не пригнічувала мене так, як тепер.

Я сів на хвилину перепочити в якійсь похмурій пивниці на околиці міста, випив коньяку з водою, і знов нечистий погнав мене далі, вгору і вниз стрімкими, кривими вуличками старого міста, алеями, привокзальним майданом. Може, кудись поїхати? Я зайшов на вокзал і втупився у розклад поїздів на стіні, потім випив трохи вина, намагаючись опанувати себе. Примара, якої я так боявся, наближалася до мене, ставала дедалі чіткіша. Це була необхідність вертатися додому, до своєї кімнати, стати віч-на-віч зі своїм відчаєм. І мені її не уникнути, хоч би скільки я бігав вулицями, рано чи пізно я мушу вернутися до своїх дверей, до свого столу з книжками, до канапи зі знімком моєї коханої над нею, до тієї хвилини, коли доведеться взяти бритву й перерізати собі горло. Все виразніше я бачив перед собою цю картину, і все шаленіше калатало в мене серце. Я відчував найбільший страх з усіх страхів: страх перед смертю. Хоч я не бачив іншого порятунку, хоч огида, біль і розпач оточили мене стіною, хоч ніщо вже не вабило мене, ніщо не могло втішити й принести надію, я невимовно боявся екзекуції, останньої хвилини, холодної розпанаханої рани на своєму тілі.

Я не бачив способу позбутися цього страху. Якщо навіть у двобої розпачу і боягузтва й сьогодні переможе боягузтво, завтра й кожного наступного дня переді мною знов стоятиме розпач, обтяжений ще й

самозневагою. Я просто доти братиму в руки бритву й відкладатиму її, доки нарешті колись зважуся. То чи не краще зважитися вже сьогодні? Я розважно вмовляв себе, як налякану дитину, але дитина не хотіла слухати, вона тікала, хотіла жити. Здригаючись, я знов подався в місто, все далі обминаючи свій будинок, вмовляючи себе, що треба вернутися, і все зволікаючи. Час від часу я заходив до якоїсь пивниці, випивав келих вина або й два, а тоді далі кружляв, мов зачарований, навколо своєї мети, навколо бритви й смерті. Інколи, до краю втомлений, я сідав на лавку, на край фонтана чи на якусь тумбу, дослухавсь, як б'ється моє серце, витирав піт з чола, потім схоплювався і біг далі, сповнений смертельного страху і несміливої туги за життям.

Так, пізно вночі, я опинився десь на околиці, в не знайомій мені частині міста, й зайшов до ресторану, за освітленими вікнами якого гриміла музика. Над входом я прочитав на старій таблиці: "Під чорним орлом". Усередині був справжній содом: тиснява, дим, випари вина, галас. У другій, дальшій залі танцювали, там шаленіла музика. Я зупинився в першій залі, де переважав простий люд, деякі відвідувачі були вдягнені зовсім бідно. У другій залі можна було побачити й елеґантну публіку. Проштовхавшись крізь натовп, я опинився біля буфету, притиснений до столика, коло якого на лавці під стіною сиділа вродлива бліда дівчина в тоненькій вечірній сукні з низьким викотом і зів'ялою квіткою у косах. Дівчина пильно й приязно глянула на мене, коли я наблизився, і, всміхнувшись, посунулася, щоб дати мені місце.

— Можна? — запитав я, сідаючи поряд із нею.

— Звичайно, можна, — відповіла вона. — А хто ти такий?

— Дякую, — мовив я. — Я не можу піти додому, не можу, нізащо не можу, я хочу тут посидіти, біля вас, якщо дозволите. Ні, я нізащо не можу вернутися додому.

Дівчина кивнула головою, ніби все зрозуміла, і пасмо волосся з чола в неї пересунулося до вуха. Тепер я побачив, що в її косах була камелія. В залі не вгавала музика, кельнерки біля буфету квапливо передавали на кухню замовлення.

— Лишайся тут, — сказала дівчина, і від її голосу в мене наче полегшало на серці. — А чого ти не можеш вернутися додому?

— Не можу. Вдома на мене чекає щось... ні, не можу, надто страшно.

— То перечекай тут. Але найперше витри окуляри, ти ж нічого не бачиш. Отак, дай свою хусточку. Що ми питимемо? Бургундське?

Вона витерла мені окуляри, і аж тепер я роздивився на неї. Обличчя в неї було бліде, рішуче, з яскраво нафарбованими губами, з сірими, ясними очима і з гладеньким холодним чолом. На скроню спадало коротке, непокірне пасмо волосся. Добродушно й трохи глузливо вона заопікувалася мною, замовила вина, цокнулася, і враз їй упали в око мої черевики.

— Боже, звідки ти прийшов? У тебе такий вигляд, наче ти добирався пішки з Парижа. Так не ходять на бенкет.

— Може, й ні, — ухильно мовив я і ледь усміхнувся.

Я слухав її, не перебиваючи. Вона мені дуже сподобалась, і це мене здивувало, бо досі я уникав таких молодих дівчат і не довіряв їм. І ставилась вона до мене саме так, як мені цієї миті хотілося, — о, не тільки цієї миті, вона відтоді завжди так до мене ставилась. Так уважливо, як мені було потрібно, і так глузливо, як мені було потрібно. Вона замовила бутерброд і звеліла мені з'їсти його. Далі налила вина й наказала трохи випити, але поволі, не поспішаючи. Потім похвалила мене, що я такий слухняний.

— Молодець, — сказала вона підбадьорливо, — з тобою легко. Можу закластися, що тобі вже давно не доводилось нікого слухатися.

— Так, ви виграли заклад. А як ви здогадались?

— Не штука здогадатися. Слухатись — це як їсти чи пити, тому, хто давно нікого не слухався, здається, що нічого кращого в світі немає. Правда ж, тобі подобається слухатись мене?

— Дуже подобається. Ви все знаєте.

— З тобою легко. Може, голубе мій, я змогла б тобі ще й сказати, що на тебе чекає і чого ти боїшся. Але ти й сам це знаєш, то нащо про це говорити, правда ж? Це все дурниці! Або хтось вішається, ну, то хай собі вішається, він має на це причину. Або він ще живе, і тоді він повинен просто дбати про життя. Немає нічого простішого.

— О, якби це було таке просте! — мовив я. — їй-богу, я вже досить дбав про життя, і нічого мені не допомогло. Може, повіситись і важко, не знаю. Але жити важче, набагато важче! Їй-богу, важче!

— Ну, ти сам побачиш, що дуже легко. Початок ми вже зробили. Ти витер окуляри, попоїв, попив. Тепер ми підемо і трохи почистимо твої штани й черевики, бо їх треба почистити. А потім ми з тобою станцюємо шимі.

— Бачите, я все ж таки мав рацію! — жваво сказав я. — Для мене найгірше — не виконати якогось вашого наказу, але цей я таки не можу виконати. Я не вмію танцювати шимі, а так само й вальс, польку чи як там ще вони звуться. Я зроду не танцював. Тепер ви бачите, що все не таке просте, як вам здається?

Дівчина усміхнулася й похитала по-хлоп'ячому підстриженою головою. Я дивився на неї, і мені здавалося, що вона схожа на Розу

Крайслер, першу дівчину, в яку я колись іще хлопчиком закохався, але ж та була чорнява й кароока. Ні, я не знав, кого мені нагадувала ця дівчина, знав лишень, що когось із моєї ранньої молодості, десь ще з хлоп'ячих років.

— Постривай, — вигукнула вона, — постривай! То ти не вмієш танцювати? Взагалі не вмієш? Навіть ванстеп? Господи, і ти ще кажеш, що дбав про життя! Ти трішки прибріхуєш, хлопче, а в твоєму віці це вже негарно. Як ти можеш казати, що дбав про життя, коли навіть танцювати не хочеш?

— Коли ж я не вмію! Ніколи не вчився.

Вона засміялася.

— А читати й писати вчився, еге ж? І рахувати також, та ще й, може, латинську, французьку тощо? Закладаюся, що ти десять чи дванадцять років просидів у школі, та ще, мабуть, і навчався в університеті! Може, навіть маєш докторський титул і знаєш китайську або іспанську мову. Чи ні? Отож-бо. А на кілька уроків танців пошкодував часу й грошей! Ех, ти!

— Це через батьків, — почав виправдовуватись я. — Вони казали мені вчити латину, греку та інші премудрощі, а танців не казали, танці в нас були не в пошані, мої батьки й самі ніколи не танцювали.

Вона холодно, зневажливо глянула на мене, і знов щось у її обличчі нагадало мені часи моєї молодості.

— Он як, батьки, виходить, винні! А ти їх питав, чи можна тобі сьогодні ввечері піти до "Чорного орла"? Питав? Кажеш, вони давно померли? Тим більше! Припустімо, що юнаком ти не вчився танцювати, бо був дуже слухняний. Хоч я й не вірю, що ти був тоді такий уже ангел. Але потім — що ти потім робив усі ці довгі роки?

— Ох, я й сам уже не знаю, — сказав я. — Вчився, захоплювався музикою, читав книжки, писав книжки, мандрував...

— Дивне в тебе уявлення про життя! То ти завжди робив щось важке й складне, а простого ніколи не вчився? Не мав часу? І бажання? Ну, скажу тобі, слава Богу, що я не твоя мати. А потім ти ще й удаєш, що спізнав життя й нічого путнього в ньому не знайшов, — ні, це вже ти переборщуєш!

— Не лайте мене, — попросив я, — я вже й сам знаю, що я божевільний.

— Ох, не співай мені цієї пісні! Ти ніякий не божевільний, професоре, для мене ти навіть занадто нормальний! Мені здається, що ти навіть дуже розумний, але по-дурному, як кожен професор. З'їж іще один бутерброд. А тоді розповідатимеш далі.

Вона знов замовила мені бутерброд, ледь присолила його, трохи намастила гірчицею, клаптик відрізала собі, а решту віддала мені. Я почав їсти. Я ладен був робити все, що вона від мене вимагала, тільки не танцювати. Страшенно приємно було когось слухатись, сидіти біля когось, хто тебе розпитує, загадує тобі щось робити, лає тебе. Якби професор або його дружина кілька годин тому були б отак повелися зі мною, як ця дівчина, наскільки мені було б легше! Але ні, добре, що так вийшло, а то я багато втратив би.

— Як тебе звати? — спитала раптом вона.

— Гарі.

— Гарі? Це ж дитяче ім'я! Але ти й справді дитина, Гарі, хоч уже почав сивіти. Ти дитина, і тебе треба комусь доглядати. Про танці я тобі більше нічого не казатиму. Але глянь, як ти зачесаний! Хіба в тебе немає жінки чи коханки?

— Жінки немає вже, ми розлучилися. А коханка є, та вона не тут. Я рідко її бачу. Ми не дуже ладнаємо одне з одним.

Дівчина тихо свиснула.

— Ти, видно, добра цяця, що з тобою ніхто не може вжитися. А тепер скажи: що сьогодні ввечері сталося таке особливе, що ти гасаєш по місту сам не свій? Полаявся з кимось? Програв гроші?

Мені було важко їй щось пояснити.

— Бачите, — мовив я, — все, власне, почалося з дрібниці. Мене запросив у гості один професор, — сам я, до речі, ніякий не професор, — і мені, правду казати, не треба було йти туди, я вже відвик сидіти в чужих людей і точити теревені. Вже заходячи до будинку, я відчував, що все це добром не скінчиться. І коли вішав капелюха, то ще й подумав, що, мабуть, мені скоро доведеться його одягати. Ну, а в того професора стояв на столі портрет, нікчемний портрет, що почав мене дратувати...

— Який портрет? І чому він тебе дратував? — перебила мене вона.

— То був портрет Ґете, знаєте, поета Ґете. Але він там був зображений зовсім не схожим на себе — хоч, звичайно, ніхто добре не знає, який він був насправді, бо його вже сто років як немає на світі. Але якийсь сучасний художник намалював Ґете таким, яким він його собі уявляв, так прилизав його, що портрет видався мені огидним, роздратував мене — не знаю, чи ви мене розумієте.

— Не бійся, дуже добре розумію. Кажи далі!

— Я вже перед тим розходився в поглядах із професором. Він був великий патріот, як майже всі професори, і під час війни завзято допомагав обдурювати народ — звичайно, з найкращими намірами. А я

проти війни. Ну, та байдуже. Отже, далі. Мені взагалі не треба було дивитися на той портрет.

— Авжеж, не треба було дивитися.

— Але, по-перше, я був ображений за Ґете, якого дуже й дуже люблю, а по-друге, подумав... ну, в мене з'явилася десь така думка чи почуття: ось я сиджу в людей, яких вважав схожими на себе й вірив, що вони люблять Ґете так само, як і я, і мають про нього приблизно таке уявлення, як я, аж раптом бачу в них на столі цей сфальшований, підсолоджений, з несмаком зроблений портрет, і вони вважають його чудовим, зовсім не помічають, що він за своїм духом — цілковита протилежність справжньому Ґете. Їм цей портрет надзвичайно подобається, і, про мене, хай собі подобається, — але я після цього відразу втратив до них довіру, перестав відчувати їх приятелями, духовно спорідненими зі мною. А втім, ми й так не були великими приятелями. Одне слово, мені стало прикро й сумно, я побачив, що я зовсім самітний і ніхто мене не розуміє. Збагнули?

— Певне, що збагнула. А що далі? Ти луснув тим портретом їх по головах?

— Ні, я посварився й пішов, хотів вернутися додому, але...

— Але там не було мами, щоб утішити або вилаяти дурненького хлопчика. Ну що ж, Гарі, мені тебе майже шкода, такої дитини, як ти, ще треба пошукати.

Так, мені теж здавалося, що вона каже правду. Вона дала мені випити чарку і взагалі поставилась до мене, як мати. Але, час від часу поглядаючи на неї, я бачив, яка вона молода й гарна.

— Отже, — почала вона знов, — той Ґете вже сто років як помер, і Гарі його дуже любить, і чудово знає, який у Ґете повинен бути вигляд,

і, звичайно, має слушність, правда ж? А художник, що також обожнює Ґете й намалював його портрет, — той не має слушності, і професор також не має, і взагалі ніхто не має, бо Гарі не подобається, щоб хтось мав слушність, він не може цього стерпіти, він тоді посвариться й піде! Але якби він був розумний, то просто посміявся б з художника й професора. А якби він був божевільний, то шпурнув би їм в обличчя їхнього Ґете. А що він просто хлопчак, то біжить додому й хоче повіситись... Я добре зрозуміла твою історію, Гарі. Це кумедна історія, мені від неї стає смішно. Стривай, не пий так швидко! Бурґундське слід пити помаленьку, а то дуже сп'янієш. Тобі все треба казати, як малій дитині.

Вона дивилася на мене суворо, осудливо, як шістдесятирічна ґувернантка.

— О, так, — мовив я задоволено, — кажіть мені все.

— Що я маю тобі казати?

— Все, що хочете.

— Добре, я скажу тобі щось. Я вже цілу годину звертаюся до тебе на "ти", а ти й досі кажеш мені "ви". Тобі аби латина та грека, аби все було якомога складніше! Коли дівчина звертається до тебе на "ти" і вона тобі не огидна, то й ти кажи їй "ти". Ну от, чогось навчився. І ще одне: я вже півгодини знаю, що тебе звуть Гарі. Знаю, бо спитала тебе. А ти не хочеш знати, як мене звуть.

— О, навіть дуже хочу.

— Спізнився, хлопче! Спитаєш, як ми знов побачимося. Сьогодні я вже тобі не скажу. Ну, а тепер я піду танцювати.

Тільки-но я побачив, що вона хоче встати, як зразу занепав духом, злякався, що вона піде й лишить мене самого, і тоді все стане знов, як було. Як ото затихлий на якусь годину зуб раптом знов запече вогнем, так і до мене враз повернувся мій жах. 0 Боже, як же я міг забути, що на мене чекає? Хіба щось змінилося?

— Стривайте, — благально вигукнув я, — не йдіть... не йди! Звичайно, ти можеш танцювати, скільки хочеш, але не затримуйся довго, вернися, чуєш, вернися!

Дівчина, засміявшись, підвелася. Я думав, що вона вища. Вона була струнка, але невисока. Знов вона мені когось нагадала — та кого? Я не міг згадати.

— Ти вернешся?

— Вернуся, але не зараз, може, за півгодини або й за годину. Я тобі ось що скажу: заплющ очі й трохи поспи. Тобі треба поспати.

Я посунувся, щоб вона пройшла. Її сукня ковзнула по моїх колінах. Ідучи, вона глянула в маленьке кругле люстерко, високо звела брови, припудрила підборіддя маленькою китичкою і зникла в другій залі. Я озирнувся навколо: чужі обличчя, чоловіки з цигарками, розлите пиво на мармурових столиках, всюди гамір і вереск, танцювальна музика в сусідній залі. Вона сказала, щоб я поспав. Ох, люба моя дитино, ти не маєш уявлення, що таке мій сон, він лякливий, мов ласиця! Спати серед цього ярмарку, біля столу, під стукіт кухлів з пивом! Я надпив вина, витяг із кишені сиґару й пошукав сірників, але курити мені не хотілося, і я поклав сиґару перед собою на стіл. Вона сказала мені: "Заплющ очі". Бог його знає, звідки в неї цей голос, цей низький, лагідний голос, материнський голос. Його приємно слухатись, я відчув це на собі. Я слухняно заплющив очі, прихилив голову до стіни й усміхнувся: хіба в такому місці можна заснути, серед цієї навали звуків! Я вирішив підійти й заглянути в другу залу, — треба ж було побачити, як танцює моя

дівчина, — але, ворухнувши ногами під стільцем, аж тепер відчув, як стомило мене довге блукання по місту, і лишився сидіти. І враз заснув, скорившись тому материнському наказові, заснув глибоко, солодко, і побачив ясний, чудовий сон — давно вже зі мною такого не бувало.

Мені снилося, що я сиджу й чекаю на когось у старомодній приймальні. Спершу я тільки знав, що мене має прийняти якась вельможна особа, а потім згадав, що це пан фон Ґете. На жаль, я прийшов сюди не зовсім як приватна особа, а як кореспондент однієї газети. Це мене дуже муляло, і я не міг зрозуміти, який дідько вплутав мене в таку ситуацію. Крім того, мене непокоїв скорпіон; я щойно бачив його, він хотів вилізти мені на ногу. Я, щоправда, струсив із себе те маленьке, бридке, чорне створіння, але не знав, де воно ділося, і не зважувався пошукати його.

А ще я був не зовсім певний, чи не вийшло так, що про мене помилково доповіли не Ґете, а Матисонові, якого я вві сні сплутав з Бюргером, приписавши йому вірші про Молі. А втім, мені б дуже хотілося зустрітися з Молі, я уявляв собі її дивовижно гарною, ніжною, музикальною, осяяною золотим вечірнім світлом. Аби ж я був опинився тут не за дорученням тієї клятої редакції! Невдоволення моє все наростало і поволі перейшло й на Ґете, до якого в мене раптом з'явилося багато претензій. Нічого собі буде інтерв'ю! Але скорпіон, хоч він і небезпечний і, може, причаївся десь біля самого мене, все ж таки був, мабуть, не зовсім поганий; мені вже здавалося, що він може означати й щось приємне, що він навіть має якийсь зв'язок з Молі, що він її посланець чи її геральдичний звір, небезпечна й чудесна емблема жіночності і гріха. А може, він зветься Вульпіусом? Але тієї миті служник відчинив двері, я підвівся й зайшов.

Там стояв старий Ґете, невисокий, випростаний, і на його грудях класика справді блищала велика орденська зірка. Він, здавалося, все ще виконував свої урядові обов'язки, все ще давав аудієнції, все ще наглядав за світом зі свого веймарського музею. Бо тільки-но побачив мене, як різко кивнув головою, наче старий крук, і врочисто мовив:

— Ну що — ви, молоді, начебто не дуже згодні з нами і з тим, що ми зробили?

— Так, ви не помилилися, — сказав я, холонучи під його міністерським поглядом. — Ми, молоді, справді не згодні з вами, старою людиною. Ви для нас, ваша вельможносте, надто врочисті, надто марнославні й пихаті і не зовсім щирі. І це, певне, найважливіше: не зовсім щирі.

Невисокий старий чоловік трохи похилив наперед суворе чоло, і його вольових, по-службовому стиснених уст торкнулася легенька усмішка, вони раптом чудесно ожили, і в мене серце закалатало в грудях, бо я зненацька згадав вірш "Присмерк з неба опустився" і усвідомив, що ці слова написав чоловік, який стоїть переді мною, що вони вийшли з-під його пера. Власне, я тієї хвилини був уже цілком роззброєний і переможений і радо опустився б перед ним навколішки. Але я напружено стояв і почув, як він сказав, усе ще всміхаючись:

— О, то ви мені закидаєте нещирість? Яке гучне слово! А ви б не пояснили мені докладніше, що ви маєте на увазі?

А чому ж, залюбки поясню.

— Ви, пане фон Ґете, як кожна людина великого інтелекту, добре пізнали й відчули сумнівність і безнадійність людського життя: красу миті і її жалюгідне згасання; неможливість злетіти до чудесних верховіть почуття без того, щоб не заплатити за той злет рабством у буднів, палку тугу за царством духу, яка перебуває у вічній, смертельній боротьбі з такою самою палкою, священною любов'ю до втраченої невинності природи; це жахливе перебування в порожнечі й непевності; цю страшну свідомість, що нам судилося вдовольнятись скороминущим, а не тривалим і повноцінним, вдовольнятися вічними спробами, вічним дилетантством, — одне слово, всю безвихідь, приреченість і пекучу безнадійність людського буття. Все це ви знали, часом навіть визнавали,

а все ж таки ціле своє життя проповідували протилежне, проголошували віру й оптимізм і навіювали собі та іншим ілюзію про тривалість і значущість наших духовних потуг. Ви відштовхували і придушували тих, хто дошукувався глибини, приглушували голос гіркої правди і в собі самому, і в Клейсті та Бетховені. Десятки років ви вдавали, буцімто нагромадження знань, колекціонування речей, писання і збирання листів, весь ваш веймарський старечий побут справді є способом увічнити мить, — а ви ж її тільки муміфікували, — справді є способом одухотворити природу, — а ви ж із неї тільки могли зробити стилізовану маску. Ось та нещирість, яку ми вам закидаємо.

Старий таємний радник задумливо дивився мені у вічі, й далі всміхаючись. Потім, на мій подив, запитав:

— Коли так, то вам, певне, дуже не подобається "Чарівна флейта" Моцарта?

І не встиг я заперечити, як він додав:

— "Чарівна флейта" показує життя як чудову пісню, звеличує наші почуття, хоч вони й скороминущі, як щось вічне й божисте, вона не погоджується ні з паном фон Клейстом, ні з паном Бетховеном, а проповідує оптимізм і віру.

— Ну так, так! — сердито вигукнув я. — Бог його знає, чому вам спала на думку саме "Чарівна флейта", яку я люблю над усе! Але Моцарт не дожив до вісімдесяти двох років і в своєму особистому житті не дбав про довголіття, про лад, про бундючну гідність, не так, як ви! Він не був такий пихатий! Він відспівав свої божисті мелодії і помер. Помер молодим, бідним, невизнаним...

Мені перехопило подих. Треба було десятьма словами віддати тисячу думок. Чоло мені зросив піт.

Але Ґете дуже привітно мовив:

— Мабуть, це справді непростимий гріх, що я дожив до вісімдесяти двох років. Але я з того мав набагато менше задоволення, ніж ви собі уявляєте. Ви маєте слушність: я завжди прагнув довголіття, завжди боявся смерті і боровся з нею. Я вважав, що боротьба зі смертю, тверда, вперта воля до життя — це рушійна сила життя й діяльності всіх видатних людей. І я своїми вісімдесят двома роками, мій юний друже, так само переконливо довів, що врешті кожна людина мусить померти, як довів би це, померши школярем. Якщо це може мене виправдати, то я б ще додав: у моїй вдачі було багато дитячого, я був дуже цікавий до всього й любив гаяти час на гру. І дуже багато його згаяв, поки переконався, що треба колись кінчати гру.

Кажучи це, він усміхнувся — хитро, навіть пустотливо, мов хлопчак. Він став вищий, стояв вільніше, вираз напруженої гідності зник з його обличчя. І тепер навколо нас забриніли мелодії, самі пісні на слова Ґете. Я виразно почув Моцартову "Фіалку" й Шубертове "Хай знов і луг, і ліс". Обличчя в Ґете також порожевіло, помолодшало, він сміявся і ставав схожий то на Моцарта, то на Шуберта, наче їхній рідний брат, зірка в нього на грудях обернулася на букетик лугових квіток, посеред якого весело, буйно цвіла жовта примула.

Мені не дуже подобалося, що старий так легко, жартома відбився від моїх запитань і звинувачень, і я докірливо глянув на нього. Тоді він нахилився вперед, притулив губи, що стали вже зовсім як у дитини, до мого вуха й тихо прошепотів:

— Юначе, ти надто поважно ставишся до старого Ґете. Не треба так ставитись до старих людей, що вже померли, бо це буде несправедливо. Ми, безсмертні, не любимо, щоб до нас так ставились. Ми любимо жарт. Поважність, юначе, — це питання часу; воно виникає тому, признаюся тобі, що люди переоцінюють час. Я теж колись надто цінував час, тому й хотів дожити до ста років. А вічність, щоб ти знав, не має часу. Вічність — це одна мить, її якраз вистачає, щоб пожартувати.

Справді, йому вже дарма було казати щось поважне. Він весело й пружно пританцьовував, і примула то вистрілювала з його зірки, мов ракета, то меншала й зовсім зникала. Дивлячись, які блискучі він робить фігури, я подумав, що цей чоловік принаймні не пропустив нагоди навчитись танцювати. Він танцював чудово. Раптом я знов згадав про скорпіона, чи то пак Молі, й запитав Ґете:

— Скажіть, будь ласка, Молі тут немає?

Ґете голосно засміявся. Він підійшов до столу, витяг шухляду, взяв звідти гарну шкіряну чи оксамитову скриньку, відчинив її і підніс мені до самих очей. Там, на темному оксамиті, лежала малесенька, бездоганна, мерехтлива жіноча ніжка, чудесна ніжка, трохи зігнута в коліні, з витягненою вниз ступнею, що кінчалася найтендітнішими в світі довгими пальчиками.

Я простяг руку, щоб узяти ту ніжку, в яку зразу ж закохався всім серцем. Та тільки-но я хотів схопити її двома пальцями, як вона нібито ледь ворухнулася, і в мене враз з'явилася підозра, що то, мабуть, скорпіон. Ґете немов прочитав мої думки, він немов цього й хотів: побачити моє глибоке збентеження, побачити, як у мені гарячково змагатимуться бажання й страх. Він тримав чарівного скорпіончика перед самим моїм обличчям, дивився, як я його прагну і як його боюся, і, мабуть, це його неабияк розважало. Поки Ґете дражнив мене цією гарненькою, небезпечною штукою, він раптом знов зробився старим, дуже старим, тисячорічним, сивим, як молоко, і його зів'яле старече обличчя тихо, нечутно сміялося, він весь тремтів зі сміху, задоволений своїм моторошним жартом.

Прокинувшись, я забув свій сон і згадав його аж пізніше. Я проспав, мабуть, з годину, хоч ніколи не думав, що можна заснути на стільці в ресторані, серед музики й метушні. Моя мила дівчина стояла переді мною, поклавши мені руку на плече.

— Дай мені дві або три марки, — сказала вона. — Мені треба розрахуватися в буфеті.

Я дав їй свій гаманець, вона пішла й скоро вернулася.

— Ну, тепер я ще можу хвилину посидіти біля тебе, а тоді мушу йти, в мене побачення.

Я злякався.

— З ким? — швидко спитав я.

— З одним добродієм, голубе. Він запросив мене до бару "Одеон".

— Ох, я думав, що ти не кинеш мене самого.

— То було б самому запросити мене. Він тебе випередив. Нічого, зате ти заощадиш багато грошей. Ти знаєш "Одеон"? Після півночі там подають тільки шампанське. М'які крісла, негритянський оркестр, дуже гарно.

Усього цього я не врахував.

— То дозволь мені запросити тебе! — благально мовив я. — Я думав, що так і має бути, адже ми стали друзями. Я запрошу тебе, куди хочеш, тільки скажи куди.

— Дуже мило з твого боку. Але ж обіцянка є обіцянка, я дала слово й дотримаю його, піду. Не думай більше про це! Випий ще трохи, в нас лишилося в пляшці вино. А потім чемно підеш додому й заснеш. Пообіцяй мені, що так зробиш.

— Ні, я не можу піти додому, ти ж знаєш.

— Горе мені з твоїми історіями! Ти ще й досі не розрахувався з тим Ґете? (Тієї миті я згадав сон про Ґете.) Але якщо ти справді не можеш піти додому, то лишайся тут, у цьому будинку можна переночувати. Замовити тобі номер?

Я зрадів і запитав, де я зможу знов її побачити. Де вона живе? Вона мені не сказала де, мовляв, як трохи пошукаю, то десь її знайду.

— А може, все-таки дозволиш мені запросити тебе?

— Куди?

— Куди хочеш і коли хочеш.

— Гаразд. У вівторок повечеряємо в "Старому францисканці", на другому поверсі. До побачення.

Вона подала мені руку. Аж тепер я звернув увагу на ту гарну, міцну, розумну й добру руку, що так пасувала до її голосу. Дівчина глузливо засміялася, коли я поцілував їй руку.

Вже виходячи, вона ще раз обернулася до мене й мовила:

— Я тобі ще щось скажу, з приводу Ґете. Знаєш, так, як у тебе вийшло з Ґете, — ну, що тебе роздратував його портрет, — у мене часом буває зі святими.

— Зі святими? Ти така побожна?

— Ні, я, на жаль, не побожна. Та колись була побожна і знов колись буду. Тепер я не маю часу бути побожною.

— Не маєш часу? Хіба на це треба часу?

— О так. Щоб бути побожною, треба часу, ба навіть треба бути незалежною від часу! Не можна бути справді побожною і водночас жити реальним життям, та ще й надавати йому значення: часові, грошам, барові "Одеон" тощо.

— Розумію. А як було з тими святими?

— Бачиш, є святі, яких я особливо люблю: Стефана, святого Франца й ще декого. І, буває, мені потраплять на очі такі облудні, фальшиві, дурні зображення цих святих, а також Спасителя й Богоматері, що просто гидко на них дивитися, так, як тобі на той портрет Ґете. Коли я бачу такого солодкавого, ідіотичного Спасителя чи святого Франца і бачу, що ті мальовидла здаються комусь гарними й величними, то мені аж боляче стає за справжнього Спасителя, і я думаю: ох, навіщо він жив і так тяжко страждав, коли людям досить такого нікчемного його образу! А проте я знаю, що й той образ Спасителя чи святого Франца, який я собі створила в душі, — тільки людський образ і до прообразу йому далеко, що самому Спасителеві цей мій внутрішній образ його здався б таким самим дурним і примітивним, як мені здаються ті солодкаві підробки. Я кажу це не для того, щоб виправдати твоє роздратування і твоє обурення портретом Ґете, — ні, ти не маєш рації. Я хочу тільки показати, що можу зрозуміти тебе. Ви, вчені й митці, думаєте про всілякі там високі матерії, але ви такі самі люди, як і всі ми, а ми теж маємо свої мрії і свої уявлення. Я, наприклад, помітила, пане вчений, що ти трохи збентежився, міркуючи, як би його розповісти про свою пригоду з Ґете, — тобі довелося добре напружуватися, щоб пояснити простій дівчині свої мудрі думки. От я й хотіла тобі показати, що ти дарма так напружувався. Я тебе розумію. Ну годі, тобі треба йти спати.

Дівчина пішла, а старий служник повів мене на третій поверх, але спершу запитав, де мої речі. Почувши, що в мене немає ніяких речей, він сказав, щоб я заплатив наперед "гроші за нічліг". Тоді завів мене старими темними сходами до кімнати й лишив самого. В кімнаті стояло просте дерев'яне ліжко, дуже коротке й тверде, а на стіні висіла шабля,

кольоровий портрет Ґарибальді і зів'ялий вінок з якогось ювілею. Як би мені тепер знадобилася піжама! Добре, що хоч була вода й маленький рушник. Я вмився й одягнений ліг на ліжко, не погасивши світла. Я мав доволі часу на роздуми. Отже, з Ґете все було з'ясовано. Як добре, що він мені приснився! І ця дивовижна дівчина — якби хоч я знав, як її звати! Нарешті з'явилася людина, жива людина, що розбила тьмяний скляний ковпак мого омертвіння і простягла мені руку, добру, гарну, теплу руку! Нарешті знов з'явилося щось таке, що мене стосується, про що я можу думати радісно, схвильовано, зацікавлено! Нарешті відчинилися двері, в які до мене ввійшло життя! Може, я житиму, може, знов стану людиною. Моя душа, що була заснула й майже замерзла серед холоднечі, знов почала дихати, сонно тріпати тоненькими кволими крилами. В мене побував Ґете. Чужа дівчина наказала мені їсти, пити, спати, так привітно до мене поставилась, висміяла мене й назвала дурним хлопчаком. А ще моя нова чудова приятелька розповіла мені про святих і довела, що навіть у своїх найбільших дивацтвах я не самітний, не якийсь хворобливий, нікому не зрозумілий виняток, що є люди такі, як я, і що вони мене розуміють. Чи я її ще побачу? Так, напевне побачу. На неї можна покластися. "Обіцянка є обіцянка".

Я не помітив, як знов заснув, і проспав чотири чи п'ять годин. Минула вже десята, коли я прокинувся — в зім'ятому костюмі, змучений, стомлений. Я пригадував, що вчора зі мною сталося щось страшне, але був живий, сповнений надій і світлих думок. Повернення додому, до свого помешкання, вже не лякало мене так, як учора. На сходах, трохи вище від араукарії, я зустрів "тітку", свою господиню. Та сьогодні мені не хотілося з нею зустрічатися, бо все-таки, невиспаний, незачесаний і неголений, я мав не дуже приємний вигляд. Я привітався й хотів пройти повз неї. Вона давно помітила, що я люблю бути сам, не хочу, щоб на мене звертали увагу, й завжди поважала це моє бажання. Проте сьогодні справді наче роздерлася запона, впала стіна, що відділяла мене від навколишнього світу, — господиня засміялась і зупинилася.

— Ви сьогодні загулялися, пане Галере, навіть дома не ночували. Мабуть, добре стомилися!

— Так, — сказав я і теж засміявся. — Вчора в мене був надто неспокійний вечір, і я не хотів порушувати ладу у вашому домі, тому заночував у готелі. Я дуже шаную спокій і гідність вашої господи й часом сам собі здаюся в ньому чужорідним тілом.

— Не глузуйте, пане Галере!

— О, я глузую тільки з самого себе.

— Якраз із себе ви й не повинні глузувати. І не повинні почувати себе в моєму домі "чужорідним тілом". Живіть, як вам подобається, і робіть, що хочете. Я вже мала багато пожильців, і серед них були дуже і дуже шановні люди, але таких спокійних, як ви, ще не було, і ви менше, ніж будь-хто, заважаєте нам. А тепер, може, вип'єте чаю?

Я не відмовився. Вона подала чай у своїй вітальні з гарними дідівськими портретами й дідівськими меблями, і ми трохи погомоніли. Привітна господиня, не дуже випитуючи мене, дізналася дещо про моє життя й про мої погляди. Вона слухала мене уважно й водночас по-материнському поблажливо, як розумні жінки слухають сповідь чоловіків про свої дивацтва. Зайшла мова й про її племінника, і вона повела мене до сусідньої кімнати й показала його останнє захоплення — радіоприймач, який він сам зробив на дозвіллі. Працьовитий юнак просиджував над тим приладом усі свої вечори, захоплений ідеєю радіо, побожно схиляючи коліна перед богом техніки, що спромігся через тисячоліття відкрити й дуже незугарно втілити в життя речі, які кожен мислитель завжди знав і мудро використовував. Ми поговорили про це, бо тітці була не чужа побожність і вона не цуралася релігійних тем. Я розповів їй, що стародавнім індійцям добре відома була всесутність усіх сил і дій, що техніка довела до загальної свідомості лише невелику частку цих фактів і що досі вона тільки сконструювала вкрай недовершені приймачі й передавачі звукових хвиль. Головного ж із того стародавнього вчення, нереальності часу, техніка ще й досі не помітила, але, звичайно, вона колись таки "відкриє" цю нереальність, і спритні інженери знайдуть їй застосування. Згодом, може, навіть скоро,

відкриють, що нас завжди оточують не тільки сучасні, теперішні образи й події, — як, скажімо, музику з Парижа чи Берліна тепер чутно у Франкфурті або в Цюриху, — а що так само занотоване й існує все, що будь-коли діялося, і що, може, ми одного чудового дня почуємо — за допомогою дроту чи без нього, з усякими побічними звуками чи без них — голос царя Соломона й Вальтера фон дер Фоґельвейде. І що все це, так само як сьогодні перші кроки радіо, служитиме людям тільки для того, щоб утікати від себе й від своєї мети, обплутувати себе все густішою мережею розваг та непотрібної діяльності. Проте всі ці звичні для мене речі я висловлював не таким тоном, як завжди, не нападав зі злістю й глумом на нашу добу й техніку, а говорив весело, жартівливо, тітка усміхалася, ми обоє були задоволені й просиділи за чаєм, мабуть, з годину.

Я запросив до ресторану дивовижну, чарівну дівчину з "Чорного орла" на вівторок і не міг дочекатися того дня. І коли він нарешті настав, я так чітко, що мені аж страшно стало, усвідомив, якої ваги набули для мене стосунки з тією незнайомою дівчиною. Я думав лише про неї, сподівався від неї всього, ладен був усім для неї пожертвувати і все покласти їй до ніг, а проте нітрохи не був у неї закоханий. Досить мені було тільки уявити собі, що вона порушить слово, забуде нашу домовленість, і я зразу ж бачив як на долоні, що зі мною станеться: тоді світ для мене знов спорожніє, знов потечуть нудні, сірі дні, як досі, навколо мене знов запанує жахлива, мертва тиша, і від того німого пекла не буде іншого порятунку, тільки бритва. А бритва за ці кілька днів не стала мені анітрохи приємніша, я її боявся так само, як досі. І це було найгірше: я так боявся перерізати собі горло, що в мене аж серце стискалося, так шалено і вперто боронився від смерті, так завзято опирався їй, наче був найздоровішою людиною, а моє життя було раєм. Я цілком тверезо, без будь-яких сентиментів оцінював своє становище й визнавав, що та незнайома дівчина, та маленька гарна танцівниця з "Чорного орла" стала мені такою дорогою, бо я тікав до неї від нестерпного, напруженого хитання між неможливістю жити й неможливістю вмерти. Вона була маленьким віконечком, крихітним світлим отвором із моєї похмурої печери страху. Вона була порятунком,

шляхом на волю. Вона мала навчити мене жити або навчити мене померти, мала торкнутися своєю гарною дужою рукою змертвілого серця, щоб воно від її живого дотику або розквітло, або розсипалось на порох. Я не міг собі уявити, звідки в неї така сила, звідки походять її чари, в чім таємниця того, що вона враз набула для мене такої великої ваги, — та й, врешті, хіба не однаково. Мені й не треба було про це знати. Мені вже було однаковісінько, чи я щось знатиму, розумітиму, самого знання й розуміння я вже мав донесхочу, моя найтяжча мука і найбільша ганьба якраз у тому й полягала, що я надто виразно бачив своє власне становище, надто добре його усвідомлював. Я бачив перед собою цю тварюку, цього негідника Степового Вовка, як муху в павутинні, бачив, як його доля наближалась до свого невідворотного кінця, як він, обплутаний і безпорадний, висів у павутинні, як павук готувався вже його вжалити, і бачив наче так само близько рятівну руку. Я міг би висловлювати найрозумніші й найрозважніші думки про підстави й причини моїх страждань, моєї душевної недуги, моїх химер і неврозів. Механізм усього цього я бачив наскрізь. Але мені потрібне було не знання і розуміння, не його я так розпачливо прагнув, — я хотів щось переживати, щось вирішувати, до чогось пориватися й на щось зважуватися.

Хоч я протягом тих кількох днів жодного разу не засумнівався, що моя приятелька дотримає свого слова, а все ж таки у вівторок був дуже схвильований і невпевнений. Я ще зроду не чекав так нетерпляче, щоб швидше скінчився день. І хоч це напруження й хвилювання було майже нестерпне, воно все ж таки давало й дивну втіху: мені, такому розчарованому, людині, що віддавна вже ні на кого й ні на що не чекала, було неймовірно приємно й незвично бігати цілий день по кімнаті, тремтячи з хвилювання, тривоги й напруженого очікування, наперед угадувати, як ми зустрінемося, про що говоритимемо, що робитимемо цього вечора, старанно, як ніколи, голитися й одягатися (нова сорочка, нова краватка, нові шнурки в черевиках). Мені було однаково, хто та розумна й загадкова дівчина й чому вона зацікавилась мною. Добре, що вона була, що сталося диво, що я знову знайшов людину, знову

зацікавився життям! Важливо тільки, щоб на цьому не скінчилося, щоб я скорився цьому потягові й пішов за цією зіркою.

І ось настала та незабутня мить, коли я знов побачив її. Я сидів у старому затишному ресторані біля маленького столика, який без потреби замовив наперед по телефону, й вивчав меню. У склянці стояли дві чудові орхідеї, які я купив для своєї нової знайомої. Чекати мені довелося довгенько, але я відчував, що дівчина неодмінно прийде, і не дуже вже хвилювався. І ось вона прийшла, на мить спинилася перед роздягальнею і привітала мене тільки уважним, допитливим поглядом ясних сірих очей. Я недовірливо спостерігав, як поставиться до неї кельнер. Ні, слава Богу, ніякої фамільярності, він був бездоганно ввічливий і тримався на відповідній відстані. А все ж таки вони були знайомі, дівчина звала його Емілем.

Вона зраділа й засміялася, коли я дав їй орхідеї.

— Чудесно, Гарі. Ти хотів зробити мені подарунок, правда ж, і добре не знав, що вибрати. Не був певний, чи ти маєш право робити мені подарунки, думав, що я, може, ображуся, і купив орхідеї — це просто квітки, хоч і дорогі. Ну, щиро дякую, але зразу скажу тобі: я не хочу, щоб ти робив мені подарунки. Я живу за рахунок чоловіків, проте за твій рахунок не хочу жити. Але як ти змінився! Тебе не можна впізнати. Того разу ти мав такий вигляд, наче тебе щойно вийняли із зашморга, а тепер ти вже знов майже схожий на людину. Між іншим, ти виконав мій наказ?

— Який наказ?

— Ти такий забудько? Ти мав навчитися танцювати фокстрот. Сам казав, що для тебе немає нічого кращого, як отримувати від мене накази, і немає нічого приємнішого, як мене слухатись. Пам'ятаєш?

— Пам'ятаю, я й тепер так кажу! І це не просто слова.

— А проте не навчився танцювати?

— Хіба можна так швидко навчитися танцювати, всього за кілька днів?

— Звичайно. Танцювати фокстрот можна навчитися за годину, бостон за дві. Танґо треба вчитися довше, але тобі його не треба вміти.

— А тепер нарешті скажи, як тебе звати.

Вона мовчки подивилася на мене.

— Ти, мабуть, і сам міг би вгадати. Мені було б дуже приємно, якби ти вгадав. Будь уважний і добре придивися до мене. Ти й досі не помітив, що часом я схожа на хлопця? Як оце тепер?

Так, добре придивившись до її обличчя, я переконався, що дівчина казала правду. Вона справді була схожа на хлопця. А ще за хвилину її обличчя викликало в мене хвилю спогадів, нагадало мені мої власні хлоп'ячі роки й мого тодішнього приятеля Германа. На мить мені здалося, що вона і є той Герман.

— Якби ти була хлопцем, — здивовано сказав я, — то звалася б Германом.

— Хтозна, може, я й справді хлопець, тільки переодяглася дівчиною, — жартівливо мовила вона.

— Тебе звати Герміна?

Прояснівши, вона кивнула головою, рада, що я вгадав. Якраз принесли суп, і ми почали їсти. Дівчина була по-дитячому вдоволена. Найдужче мені сподобалося й зачарувало мене те, що вона вміла так

легко переходити від найглибшої поважності до найщирішої веселості і навпаки, та ще й без жодного зусилля, зовсім не міняючись, як обдарована дитина. Тепер вона саме була весела, дражнила мене фокстротом, навіть штовхала ногами, вихваляла їжу, сказала, що я гарно вдягся, але побачила в моєму зовнішньому вигляді багато вад.

Слухаючи її, я спитав:

— Як ти так зробила, що стала раптом схожа на хлопця і що я зумів угадати твоє ім'я?

— О, це ти сам так зробив. Невже ти не розумієш, учений муже, чому я так сподобалась тобі й чому стала такою важливою для тебе? Бо я — ніби твоє дзеркало, в душі моїй є щось таке, що озивається до тебе й розуміє тебе. Власне, всі люди повинні бути одне одному таким дзеркалом, так озиватись одне до одного й відповідати одне одному. Але такі диваки, як ти, легко втрачають цей хист, перестають щось бачити й читати в очах інших людей, байдужіють до всього. І якщо потім такий дивак раптом знову знаходить рідне обличчя, яке справді дивиться на нього, в якому він бачить ніби відповідь на свої питання, то, звичайно, це для нього велика радість.

— Ти все знаєш, Герміно, — здивовано мовив я. — Так воно і є, як ти кажеш. А проте ти зовсім інакша, ніж я! Ти моя протилежність: у тобі є все, чого бракує мені.

— Добре, що тобі так здається, — сказала вона коротко.

І враз на її обличчя, що справді було схоже на чарівне дзеркало, набігла ніби важка хмара. Тепер на ньому був тільки біль, тільки трагізм, бездонний, як у порожніх очах маски. Поволі, ніби мимохіть добуваючи з себе слово за словом, вона мовила:

— Не забувай того, що ти мені сказав! Ти сказав, що я повинна тобі наказувати і для тебе буде велика радість слухатися моїх наказів. Не забувай цього! Знай, Гарі: так само як ти знаходиш у мене якийсь відгук, як моє обличчя дає тобі відповідь, як щось у мені викликає твоє довір'я, — так само я знаходжу все це в тобі. Коли я побачила того разу, як ти заходив до "Чорного орла", такий стомлений і сам не свій, одною ногою вже майже на тому світі, то зразу відчула: цей чоловік буде мене слухатись, він прагне, щоб я йому наказувала! І я тобі наказуватиму, тому я до тебе й озвалася, тому ми й стали приятелями.

Вона говорила так поважно, ніби через силу, за якимось високим наказом своєї душі, що я не міг витримати і спробував заспокоїти її, перевести розмову на інше. Але вона спинила мене одним-однісіньким порухом брів, одним владним поглядом і холодно повела далі:

— Ти мусиш дотримувати слова, хлопче, нагадую тобі, бо будеш каятись. Я даватиму тобі багато наказів, і ти їх виконуватимеш. Це будуть милі накази, приємні, тобі весело буде виконувати їх. А наприкінці ти виконаєш мій останній наказ, Гарі.

— Виконаю, — мовив я майже несамохіть. — А що то буде за наказ?

Бозна-чому, але я його вже вгадав.

Вона здригнулася, наче від холоду, і, здавалося, почала повертатись до дійсності, але й далі не спускала з мене очей. Раптом вона ще дужче спохмурніла:

— Найрозумніше було б не казати цього тобі. Але я не хочу бути розумною, Гарі. Цього разу не хочу. Я хочу чогось зовсім іншого. Слухай уважно! Ти почуєш, чого я хочу, забудеш мої слова, сміятимешся з них, плакатимеш через них. Слухай, хлопче! Я гратиму з тобою не на життя, а на смерть і, перше ніж почати гру, покажу тобі всі свої карти.

Яке гарне, неземне було в неї обличчя, коли вона казала ці слова! В очах холодно і ясно світився мудрий сум, вони, здавалося, спізнали вже всі муки, які є на землі, і прийняли їх. Уста ворушилися важко, наче їм щось заважало, — так говорять, коли обличчя змерзне на великому морозі; але в кутиках рота, де зрідка грайливо з'являвся кінчик язика, всупереч її поглядові й голосові, прозирала чарівна, весела чутливість, палка жадоба насолоди. На спокійне гладеньке чоло спадало коротке пасмо волосся, і з того місця на чолі час від часу, як живий подих, линула хвиля хлоп'ячості, магія двостатевості. Я злякано слухав її, хоч був наче приглушений, напівпритомний.

— Я тобі подобаюся, — повела вона далі, — і вже казала чому: я порушила твою самоту, перехопила тебе біля самої брами пекла й воскресила. Але я хочу від тебе чогось більшого, набагато більшого. Я хочу, щоб ти закохався в мене. Ні, не перебивай мене, дай мені докінчити! Я відчуваю, що дуже подобаюся тобі, і ти мені вдячний, але не закоханий у мене. Я зроблю так, що ти закохаєшся, це мій фах. Я ж бо живу з того, що можу закохувати в себе чоловіків. Але затям собі, що я хочу закохати тебе в себе на тому, що вважаю тебе таким чарівним. Я не закохана в тебе, Гарі, так само, як і ти в мене. Але ти мені потрібен, так само, як і я тобі. Я потрібна тобі тепер, цієї хвилини, бо ти у великому розпачі й мусиш пережити якийсь струс, що кинув би тебе назад у вир життя. Я тобі потрібна, щоб навчити тебе танцювати, сміятися й жити. А ти мені будеш потрібен не сьогодні, а згодом, теж для чогось дуже важливого й гарного. Коли ти закохаєшся в мене, я дам тобі останній наказ, і ти послухаєшся мене, і так буде добре і для тебе, й для мене.

Вона трохи підняла в склянці одну з брунатно-фіалкових, з зеленими прожилками орхідей, схилилась над нею і втупила в неї очі.

— Тобі нелегко буде, але ти зробиш те, що я хочу. Ти виконаєш мій наказ і вб'єш мене. Ось так. Не питай більше нічого!

Вона замовкла, й далі не зводячи погляду з орхідеї, напружений, закам'янілий вираз зійшов з її обличчя, воно розцвіло, як дозрілий пуп'янок, і раптом на її устах заграла чарівна усмішка, хоч очі ще якусь мить були прикуті до квітки. Вона похитала головою, тріпнувши хлоп'ячим пасмом над чолом, ковтнула води, раптом згадала, що ми вечеряємо, і почала всмак їсти.

Я не пропустив жодного з її моторошних слів, навіть угадав її "останній наказ", перше ніж вона його вимовила, тому вже не злякався, коли почув те зловісне "вб'єш мене". Все, що вона казала, звучало для мене переконливо, як веління долі, я покірно приймав його, а проте її слова здавались мені не зовсім реальними й поважними, хоч вона промовляла їх з глибокою, страхітливою поважністю. Одна частина моєї душі вбирала ті слова й вірила їм, а друга поблажливо слухала й відзначала про себе, що й розумна, здорова, впевнена Герміна теж, виходить, має свої химери й темні глибини. Тільки-но з її уст злетіло останнє слово, як уся сцена набула відтінку нереальності й невірогідності.

Але я не міг так по-акробатичному легко, як Герміна, перескочити назад у реальне й вірогідне.

— То я тебе колись маю вбити? — спитав я, все ще ніби вві сні.

Та Герміна вже знов сміялася й завзято різала на тарілці качине м'ясо.

— Звичайно, — неуважно мовила вона. — Але годі про це, ми тепер вечеряємо. Гарі, замов мені, будь ласка, ще трохи зеленого салату! А ти хіба не хочеш їсти? Бачу, тебе треба вчити всього того, що в інших людей саме виходить, навіть їсти з задоволенням. Отже, дивися, хлопче, перед тобою лежить качине стегно, і відділяти це ніжне м'ясо від кісточки — справжня втіха. Ти маєш бути такий радісний, схвильований і вдячний, як закоханий, коли він уперше допомагає дівчині скинути

кофточку. Зрозумів? Ні? От нездара. Стривай, я дам тобі шматок цього чудесного м'яса, побачиш, що це таке. Ану, розтули рота! Ох, який же ти страхополох! Оглядається на інших, щоб, не дай Боже, хтось не побачив, як він бере м'ясо з моєї виделки! Не бійся, блудний сину, я тебе не осоромлю. Але ти справді пропаща людина, коли мусиш спершу спитати дозволу в інших людей, щоб дістати якесь задоволення.

Недавня сцена мовби кудись відсунулася, все менше вірилося, що ці очі кілька хвилин тому дивилися так дивно й моторошно. О, в цьому Герміна була як саме життя: ніколи не вгадаєш, що вона зробить наступної хвилини. Тепер вона їла і всю свою увагу звертала на качине стегно, салат, торт і лікер, втішалася їжею і питвом, давала всьому оцінку, фантазувала. Кельнер забирав тарілку, й починався новий розділ. Ця жінка, що побачила мене наскрізь, що, здавалося, знала про життя більше, ніж усі мудреці світу, поводилась, як дитина, виконувала свою роль у цій маленькій дії життєвої комедії так майстерно, що я беззастережно записався в її учні. Байдуже, чи це висока мудрість, чи найбільша наївність, але тому, хто вміє так жити сьогоднішнім днем, так ним утішатися і так ласкаво й турботливо складати шану кожній квітці на своєму шляху, цінувати кожну миттєву радість, життя не заподіє ніякої шкоди. Невже ця весела дитина з таким здоровим апетитом, ця легковажна гурманка може бути водночас мрійницею й істеричкою, що бажає собі смерті, чи тверезою, корисливою жінкою, що хоче, не маючи до мене ніяких почуттів, закохати мене в себе і зробити своїм рабом? Не може цього бути. Ні, вона просто так щиро віддавалася хвилині, що не стримувала в собі ні веселого поривання, ні похмурого поклику з далеких, темних глибин душі, все в ній виявлялося до кінця.

Хоч я бачив Герміну сьогодні вдруге в житті, вона знала про мене все, мені навіть здавалося, що від неї взагалі годі було щось приховати. Може, вона й не зрозуміла б до кінця мого духовного життя, мого ставлення до музики, Ґете, Новаліса чи Бодлера, — але й це ще хтозна, можливо, й тут для неї не було б ніяких труднощів. А коли так, то що лишилося б від мого "духовного життя"? Чи не розпалося б воно на уламки й не втратило б сенсу? Але всі інші мої проблеми й поривання

вона дуже добре розуміла, щодо цього я не мав сумніву. Скоро я зможу говорити з нею про Степового Вовка, про трактат, про все те, що досі існувало тільки для мене самого, про що я не перекинувся ні з ким жодним словом. Я не витримав і зразу ж почав розмову про це.

— Герміно, — сказав я, — недавно зі мною сталося щось дивне. Якийсь незнайомий чоловік дав мені книжечку, схожу на ті, що їх продають на ярмарку, і виявилося, що в ній докладно описана вся моя історія і все, що мене стосується. Правда ж, дивно?

— І як та книжечка зветься? — спокійно спитала вона.

— "Трактат про Степового Вовка".

— Про степового вовка? Дуже гарно! То це ти — степовий вовк? Невже?

— Так. Я напівлюдина-напіввовк, принаймні таким себе уявляю.

Герміна нічого не відповіла. Вона пильно, допитливо глянула мені у вічі, тоді перевела погляд на мої руки, на мить в очах і на обличчі в неї знов з'явився вираз глибокої поважності й похмурої жагучості. Мабуть, вона міркувала, чи в мені досить вовчого, щоб виконати її "останній наказ".

— Це, звичайно, твоя фантазія, — сказала вона, знов повеселішавши, — або, якщо хочеш, поетична вигадка. Проте щось у ній є. Сьогодні ти не вовк, але того разу, як ти зайшов до зали, наче з неба впав, у тобі було щось звіряче. Саме цим ти мені й сподобався. — Вона замовкла, ніби вражена якоюсь раптовою думкою, і трохи збентежено додала: — Нерозумно кидатися словами "звіряче" або "тваринне"! Не можна так казати про тварин. Звичайно, вони часто бувають страшні, а все-таки набагато правдивіші за людей.

— Як це "правдивіші"? Що ти маєш на увазі?

— Ну, глянь на якусь тварину: на кота, на собаку, на пташку чи на якогось гарного великого звіра в зоопарку, на пуму або на жирафу! Зразу видно, що всі вони правдиві, ніколи не бентежаться, знають, що їм робити і як поводитись. Вони ніколи не намагаються сподобатись, ніколи не прикидаються. Вони які є, такі є, як камені, як квітки, як зірки на небі. Розумієш?

Так, я розумів її.

— Здебільшого тварини сумні, — повела вона далі, — і якщо людина дуже сумна, — не тому, що в неї болить зуб або що вона втратила гроші, а тому, що раптом відчула, чого варте життя і все на світі, — то вона справді сумна, тоді вона завжди трохи нагадує тварину. І хоч у неї тоді сумний вигляд, але вона правдивіша й краща, ніж завжди. Така тоді буває людина, і такий був ти, Степовий Вовче, коли я вперше тебе побачила.

— Ну, а що ти, Герміно, думаєш про ту книжечку, в якій мене описано?

— Ох, не люблю я весь час думати. Поговоримо про неї іншим разом. Даси мені її колись почитати. Або ні, як я колись знов захочу читати, даси мені котрусь із тих книжок, що ти сам написав.

Вона попросила кави й хвилинку сиділа неуважна, наче щось обмірковувала, тоді враз проясніла — видно, знайшла те, що хотіла.

— Слухай, — радісно вигукнула вона, — я вже знаю, що зробити!

— З чим?

— Та з тим фокстротом, він мені весь час не сходив з думки. Скажи, в тебе є кімната, де б ми вдвох могли часом з годину потанцювати? Хай навіть мала, нічого. Аби тільки під нею не жив хтось такий, що прийшов би й зчинив бучу, коли ми гупали б. От і добре, дуже добре! То ти можеш учитися танцювати вдома.

— Тим краще, — сказав я несміливо. — Але мені здавалося, що до танців треба й музики.

— Звичайно, треба. А тому слухай далі. Музику ти купиш, вона коштуватиме не дорожче, як курс лекцій у вчительки танців. На вчительці ти заощадиш, бо вчитиму тебе я. Так ми матимемо музику, коли схочемо, і грамофон залишиться нам назавжди.

— Грамофон?

— Авжеж. Купиш невеликий грамофон і кілька платівок...

— Чудово, — сказав я. — І якщо ти справді навчиш мене танцювати, я тобі віддам грамофон замість гонорару, згода?

Я сказав ці слова бадьоро, але не зовсім щиро. Я не міг собі уявити у своїй кімнаті, повній книжок, цього інструмента, що аж ніяк не викликав у мене симпатії. Та й самими танцями я був не вельми захоплений. "Десь принагідно можна було б спробувати, що з того вийде", — думав я, хоч був переконаний, що мені, такому старому й неповороткому, пізно вчитися танців. Але такі темпи були для мене надто швидкі, і я, давній шанувальник справжньої музики, відчував, як у мені знов підіймається упередження проти грамофона, джазу й сучасної танцювальної музики. Жодна людина в світі не могла вимагати, щоб у моїй кімнаті, в моїй тихій келії, де я віддавався своїм думкам, у моєму захистку поряд з Новалісом і Жан-Полем лунали американські шлягери і щоб я танцював під них. Та від мене вимагала цього не просто людина, а Герміна. Вона мала право мені наказувати, і я послухався. Звичайно, я послухався.

Ми зустрілися другого дня в кав'ярні. Герміна прийшла перша і вже пила чай, коли я з'явився. Вона, усміхаючись, показала мені газету, в якій знайшла моє прізвище. То була одна з войовничих, реакційних газет моєї батьківщини, які час від часу знов починали паплюжити мене в злісних, лайливих статтях. Під час воєнного лихоліття я був противником війни, а потім, при нагоді, нагадував своїм землякам, що треба бути спокійними, терплячими, людяними, не боятися самокритики, і цим накликав на себе гнів ура-патріотів — вони цькували мене дедалі лютіше, дурніше й запекліше. І ось знов з'явилася така стаття, кепсько написана, — редактор зліпив її наполовину зі своїх власних фраз, а наполовину з накрадених по газетах такого самого напрямку. Відомо, що ніхто не пише так погано, як оборонці застарілих ідеологій, і ніхто не робить свою справу так брудно й несумлінно, як вони. Герміна прочитала статтю й довідалася з неї, що Гарі Галер — підривний елемент, безбатченко, і що, звичайно, батьківщина не знатиме добра, поки терпітиме в себе таких людей і такі думки, дозволятиме засмічувати голови молодого покоління сентиментальними гуманістичними ідеями, замість виховувати його в бойовому дусі помсти смертельному ворогові.

— Це про тебе? — спитала Герміна й показала на моє прізвище. — Ну й нажив ти собі ворогів, Гарі. Тебе це дратує?

Я прочитав кілька рядків. Там було те, що й завжди, за довгі роки я вже стільки начитався тих стереотипних лайливих слів, що вони мені остогидли.

— Ні, — сказав я, — не дратує. Я давно до такого звик. Я кілька разів висловив був думку, що кожен народ, навіть кожна окрема людина, замість заколисувати себе брехливими політичними гаслами про "вину й винуватців", повинна пильніше придивитися до себе, спитати себе, наскільки вона сама прислужилася війні і всім іншим світовим злигодням своїми помилками, байдужістю й поганими нахилами, бо це, мабуть, єдиний спосіб уникнути другої війни. Вони мені цього не можуть пробачити, бо в них самих, звичайно, сумління чистісіньке, ніхто з них —

ні кайзер, ні генерали, ні великі промисловці, ні політики, ні газетярі — не можуть собі нічого закинути, ніхто ні в чому не винен! Можна подумати, що всюди панує радість і щастя, тільки десяток мільйонів убитих лягло в землю. Мене ця базгранина вже не дратує, Герміно, але часто засмучує. Дві третини моїх земляків читають такі газети, кожного ранку й вечора ковтають цю їжу, їх щодня обробляють, застерігають, нацьковують, викликають у них невдоволення й злість, і мета всього цього єдина — знову війна, ще одна війна, яка, мабуть, буде ще страшніша за попередню. Все це ясні й прості істини, кожна людина могла б зрозуміти їх, могла б дійти до такого самого висновку, якби трохи подумала. Але ніхто не хоче думати, ніхто не хоче уникнути другої війни, ніхто не хоче вберегти себе й своїх дітей від нової різні з мільйонами жертв, якщо цього не можна досягти дешевшою ціною. А трохи подумати, заглянути у свою душу, спитати себе, скільки твоєї вини в тому лихові, що робиться в світі, наскільки ти сам причетний до нього, — цього, бач, ніхто не хоче! І так буде й далі, тисячі людей день у день завзято готуватимуть нову війну. Відколи я переконався в цьому, мене охопив розпач, я став наче паралізований. Я більше не маю жодних ідеалів, не маю батьківщини — все це тільки декорація для тих людей, що готують нову різню. Дарма міркувати, казати чи писати про щось гуманне, дарма виношувати в голові шляхетні думки, — на двох чи трьох людей з такими поглядами припадають щоденно тисячі газет, журналів, промов, відкритих і таємних зборів, які прагнуть до цілком протилежного й домагаються свого.

Герміна співчутливо слухала мене.

— Так, — врешті мовила вона, — мабуть, ти маєш рацію. Звичайно, війна знов буде, не треба й газет читати, щоб до такого додуматися. І, звичайно, є чого сумувати, але чи варто? Це те саме, що сумувати, думаючи про смерть. Бо хоч би ти що робив, хоч би як боровся, а колись неодмінно помреш. Боротися зі смертю, любий Гарі, завжди дуже гарно, шляхетно, похвально й почесно, і так само почесно боротися з війною. Проте це завжди безнадійне донкіхотство.

— Може, це й правда, — палко сказав я, — але від такої правди, — що ми однаково всі помремо, а тому хай буде, що буде, — життя наше стане банальне і безглузде. Отже, нам треба все відкинути, зректися всіх поривань духу, всіх прагнень, всякої людяності, визнати владу шанолюбства й грошей і за кухлем пива чекати чергової мобілізації?

Герміна дивилася на мене якось чудно: весело, глузливо, співчутливо й прихильно, і водночас її погляд був значущий, мудрий і безмежно поважний.

— Не треба нічого зрікатися, — материнським тоном мовила вона. — І твоє життя ще не стане банальне і безглузде, коли ти знатимеш, що твоя боротьба буде марна. Набагато банальніше, Гарі, боротися за щось добре, ідеальне і вважати, що його неодмінно треба досягти. Хіба ідеали існують для того, щоб їх досягати? Хіба ми, люди, живемо для того, щоб перемогти смерть? Ні, ми живемо, щоб боятися її, а крім того, й любити її, і саме завдяки смерті наше коротеньке життя час від часу спалахує так яскраво. Ти як дитина, Гарі. А тепер будь слухняний і ходи зі мною, в нас багато роботи. Сьогодні я не хочу більше нічого чути ні про війну, ні про газети. А ти?

О так, з мене теж було вже досить війни й газет.

Ми разом пішли — це був наш перший спільний вихід у місто — до крамниці музичних інструментів і почали оглядати грамофони. Ми перебирали їх, пробували, як вони грають, і коли знайшли такий, що влаштовував нас, гарний і дешевий, я сказав, що купую його. Але Герміна не хотіла поспішати. Вона стримала мене й повела до другої крамниці. Там ми теж оглянули й прослухали грамофони всіх типів і розмірів, від найдорожчих до найдешевших, і аж тепер вона погодилась вернутися до першої крамниці й купити той, що ми вибирали.

— Бачиш, — мовив я, — хіба не простіше було взяти його відразу?

— Ти так думаєш? А може, завтра ми побачили б в іншій вітрині такий самий грамофон, але на двадцять марок дешевший. До того ж приємно щось купувати, а приємність треба розтягати якнайдовше. Тобі ще багато чого треба вчитися.

З допомогою робітника з крамниці ми віднесли грамофон до мого помешкання.

Герміна докладно оглянула мою кімнату, похвалила грубу й канапу, попробувала, чи зручно сидіти на стільцях, подивилася деякі книжки й надовго спинилася перед фотографією моєї коханки. Грамофон ми поставили на комод між двома купами книжок. І ось почалося моє навчання. Герміна поставила платівку з фокстротом, показала мені перші кроки, взяла мене за руку й почала водити. Я покірно тупав за нею, чіплявся за стільці, слухав її накази, не розуміючи їх, наступав їй на ноги. Я був пильний, але незграбний учень. Після другого танцю вона впала на канапу й засміялася, як дитина.

— Господи, який ти неповороткий! Просто йди собі, наче ти гуляєш! Зовсім не треба напружуватись. Мені здається, що ти вже навіть упрів? Ну, то відпочиньмо хвилин п'ять! Бачиш, танцювати, коли вмієш, так само легко, як думати, а вчитися танцювати ще набагато легше, ніж учитися думати. Тепер ти дивитимешся спокійніше на те, що люди не вчаться думати, а воліють називати пана Галера зрадником батьківщини і спокійно чекати, коли почнеться друга війна.

Через годину вона пішла, запевнивши мене, що наступного разу я вже танцюватиму краще. Я мав про це іншу думку і був дуже розчарований своєю тупістю й незграбністю. Я за цю годину взагалі нічого не навчився, — принаймні так мені здавалося, — й не вірив, що далі справи підуть краще. Ні, танці потребують здібностей, яких я зовсім не мав: веселості, невинності, легковажності, ґрації. Що ж, я й думав, що цим скінчиться.

Але дивно — другого разу мені справді повелося краще, я навіть отримав задоволення, а наприкінці уроку Герміна заявила, що фокстрот я вже вмію танцювати. Та коли вона зробила з цього висновок, що завтра я маю піти з нею на танці до якогось ресторану, я перелякався й почав завзято відмовлятися. Вона холодно нагадала, що я заприсягнувся слухатись її, і запросила мене на завтра на чай до готелю "Баланс".

Того вечора я лишився вдома, хотів почитати, але не зміг. Я боявся завтрашнього дня. Мене жахала думка, що я, літній, несміливий, вразливий дивак, маю не тільки завітати до однієї з тих нудних сучасних танцювальних зал із джазовою музикою, а й удавати з себе танцюриста серед чужих людей, насправді не вміючи й кроку ступити. І признаюся, що хоч я сам сміявся з себе й соромився перед самим собою, а все ж накрутив у своєму тихому кабінеті грамофон і обережно, в самих шкарпетках, заходився знов опановувати фокстрот.

У готелі "Баланс" другого дня грав невеличкий оркестр. Гостям подавали чай і віскі. Я спробував підкупити Герміну, запропонував їй печиво, пляшку доброго вина, але вона лишилася невблаганна.

— Ти сьогодні прийшов сюди не розважатися. Це урок танців.

Мені довелося протанцювати з нею два чи три рази, а в перерві між танцями вона познайомила мене з саксофоністом, смаглявим, гарним юнаком іспанського або південноамериканського походження, що, як вона казала, вмів грати на всіх інструментах і знав усі мови світу. Цей сеньйор, видно, був дуже добре знайомий з Герміною і приятелював із нею. Перед ним стояли два саксофони різного розміру, він навпереміну дув у них, а тим часом його чорні блискучі очі пильно й задоволено стежили за танцюристами. На свій подив, я відчув ніби якісь ревнощі до того безневинного вродливого музиканта, не ревнощі закоханого, бо ж про кохання між мною і Герміною не було навіть мови, а радше духовні, дружні ревнощі: мені здавалося, що він не зовсім вартий того зацікавлення, тієї особливої уваги, навіть пошани, яку вона до нього

виявляла. "Чудні знайомства мені випадає тут заводити", — невдоволено подумав я.

Потім Герміну раз по раз почали запрошувати до танцю інші. Я сидів сам біля столика з чашкою чаю і слухав музику, ту музику, яку досі не міг терпіти. "Господи Боже, — думав я, — отже, тепер мені доведеться бувати, почувати себе як дома в цьому світі, такому чужому й огидному мені, у світі нероб і шукачів розваг, який я досі так старанно обминав і так глибоко зневажав, у цьому прилизаному, стандартному світі мармурових столиків, джазової музики, кокоток і комівояжерів!" Я похмуро сьорбав чай і дивився на цей півсвіт. Увагу мою привернули дві вродливі дівчини, обидві добрі танцюристки. Я з подивом і заздрістю спостерігав, як пружно, гарно і впевнено рухаються вони в танці.

З'явилася Герміна і знов напала на мене, почала мене картати, що я не для того сюди прийшов, щоб сидіти насупившись біля столика. Треба набратися духу й танцювати. Що, я нікого не знаю? А навіщо мені когось знати? Невже тут немає жодної дівчини, яка б мені подобалася?

Я показав їй на одну з тих дівчат, що недавно впали мені в око. Вона саме зупинилася недалеко від нас. Ця була ще вродливіша за свою товаришку — з коротко підстриженим буйним білявим волоссям, з округлими, як у дозрілої жінки, руками, в оксамитовій сукні. Герміна звеліла, щоб я негайно підійшов і запросив її до танцю. Я почав завзято опиратися.

— Ну як же я запрошу її? — жалібно мовив я. — Якби я був вродливим юнаком! А то такий старий і незграбний йолоп, що навіть не вміє танцювати, — та вона мене висміє!

Герміна зміряла мене зневажливим поглядом.

— А що я тебе можу висміяти, тобі, звичайно, байдуже. Який же ти боягуз! Кожен ризикує, що його можуть висміяти, коли підходить до

дівчини. Це як лотерея. Тож ризикни, Гарі, в найгіршому разі тебе висміють. Бо я перестану вірити, що ти вмієш слухатись.

Вона не хотіла поступитися. Коли музика знов заграла, я незграбно підвівся й підійшов до тієї гарної дівчини.

— Взагалі мене вже запрошено, — мовила вона, зацікавлено звівши на мене великі ясні очі, — але мій партнер, видно, застряв у барі. Ну, ходімо!

Я обняв її і зробив перші кроки, ще здивований тим, що вона мені не відмовила. Вона швидко помітила, як я танцюю, і повела мене сама. Танцювала вона чудово, і мене захопив її ритм. На хвилину я забув усі правила, всі Гермінині настанови і просто полинув за нею. Я відчув її тугі стегна, швидкі, пружні коліна і, дивлячись у її молоде, осяйне обличчя, признався, що танцюю вперше в житті. Вона підбадьорливо всміхалася, відповідаючи на мої захоплені погляди й компліменти не словами, а легенькими граційними рухами, які ще дужче запалювали і зближували нас. Захоплений, щасливий, я міцно тримав правою рукою її за стан, наслідував кожен порух її ніг, рук, плечей і, на свій подив, жодного разу не наступив їй на ногу. Коли музика замовкла, ми обоє зупинилися й заплескали в долоні. Так ми плескали, аж поки танець не заграли знов, і я, закоханий, сповнений побожного захвату, ще раз старанно виконав увесь ритуал.

Коли танець скінчився, — мені здавалося, надто швидко, — вродлива дівчина в оксамитовій сукні залишила мене, і біля мене раптом з'явилася Герміна, що весь час дивилась на нас.

— А бачиш? — схвально мовила вона й засміялася. — Ти помітив, що жіночі ноги — це не те, що ніжки стола? Ну, молодець! Тепер ти вже, хвалити Бога, фокстрот умієш танцювати, завтра візьмемося до бостону. А за три тижні буде бал-маскарад у залах "Глобуса".

Оркестр перепочивав, і ми посідали. До нас підійшов чарівний саксофоніст, пан Пабло, кивнув головою і сів біля Герміни. Мабуть, він таки був дуже близьким її приятелем. Але мені, признаюся, того першого вечора він зовсім не сподобався. Він був гарний, нічого не скажеш, стрункий і вродливий, але більше ніяких вартостей я в ньому не побачив. Вільно почувати себе в усіх мовах йому теж було не важко, бо він, власне, взагалі нічого не говорив, тільки проказував окремі, найуживаніші слова: "прошу", "дякую", "так", "звичайно", "га" тощо, які, щоправда, знав багатьма мовами. Сеньйор Пабло не тільки нічого не говорив, а, мабуть, майже нічого й не думав. Його справою було дути в саксофон у джазовому оркестрі, і їй, здається, вродливий кабальєро віддавався з любов'ю і пристрастю. Часом, граючи, він раптом починав плескати в долоні чи якось інакше виявляти свій захват, наприклад, голосно, протягло гукав: "О-о-о", "Га-га-га", "Алло!" Він, мабуть, тільки на те й жив на світі, щоб мати вродливе обличчя, подобатися жінкам, носити наймодніші комірці та краватки і багато перснів на пальцях. Він сидів біля нас, усміхався, поглядав на свій годинник і дуже спритно скручував цигарки, — оце була вся його участь у нашій розмові. В його темних, гарних очах креола, в його кучерявій голові не жила ніяка романтика, не зринали ніякі проблеми, ніякі думки. Приглянувшись до нього зблизька, я побачив, що цей писаний екзотичний напівбог був задоволений із себе, трохи розпещений молодик із приємними манерами, та й годі. Я завів із ним мову про його інструмент і про тембр у джазовій музиці. Інший на його місці побачив би, що мав справу з давнім шанувальником і знавцем музики. Але його ця тема зовсім не цікавила. І поки я з ввічливості до нього, чи, власне, до Герміни, сказати б, закладав теоретичні основи джазу, він невинно всміхався, не звертаючи ніякої уваги на мої зусилля. Мабуть, він і гадки не мав, що до джазу і крім джазу існувала ще якась інша музика. Він, безперечно, був милий, гарний хлопець, його великі порожні очі чарівно всміхалися, але в нас із ним, здавалося, не могло бути нічого спільного, — все, що для нього було важливе і священне, для мене не мало ніякого значення. Ми походили з протилежних частин світу й не мали жодного спільного слова. (Та згодом я довідався від Герміни дивну річ. Вона розповіла мені, що Пабло після того вечора їй сказав, щоб вона ставилась до мене

якомога лагідніше, бо я дуже нещасний. І коли вона спитала, з чого він зробив такий висновок, він мовив: "Бідолашний, бідолашний чоловік. Глянь, які в нього очі! Він не вміє сміятися!")

Коли темноокий музикант залишив нас і оркестр заграв знов, Герміна підвелася.

— Тепер ти можеш потанцювати й зі мною, Гарі. Чи вже не хочеш?

Цього разу я з нею теж танцював легше, вільніше й радісніше, а все ж не так захоплено, забувши про все на світі, як із тією дівчиною. Герміна захотіла, щоб я її вів, і ніжно, легко, мов пелюстка квітки, відтворювала кожен мій порух. Тепер я в ній відчував і знаходив усю ту звабу, що хвилями напливала на мене, вона теж духмяніла жінкою і коханням, її танець теж ніжно й інтимно співав чарівну, закличну пісню статі, — а все ж таки я не міг зовсім вільно й весело відповісти на той поклик, не міг цілком забутись і віддатися. Герміна була мені надто близька, була моєю товаришкою, сестрою, моїм двійником, вона була схожа й на мене самого, й на мого приятеля з юнацьких років Германа, мрійника, поета, натхненного товариша моїх інтелектуальних злетів і захоплень.

Коли я потім сказав їй про це, вона відповіла:

— Я знаю це, добре знаю. Та однаково я ще тебе закохаю в себе. Але нема чого поспішати. Поки що ми товариші й сподіваємося зійтися ближче, бо пізнали одне одного. Тим часом будемо вчитися одне в одного й разом розважатися. Я покажу тобі свій маленький театр, навчу тебе танцювати, діставати якусь втіху від життя і бути легковажним, а ти познайомиш мене зі своїми думками і трохи передаси мені свого знання.

— Ох, Герміно, що я тобі можу передати? Ти знаєш куди більше за мене. Ти, люба моя дівчино, дивовижна людина! В усьому ти мене

розумієш і переважаєш. Невже я для тебе щось означаю? Невже тобі зі мною не нудно?

Спохмурнівши, вона понурила очі.

— Я не люблю, як ти кажеш так. Згадай той вечір, коли ти, пригнічений, охоплений розпачем, тікаючи від своєї муки й самоти, потрапив мені на очі й став моїм товаришем! Як ти гадаєш, чому я тоді змогла пізнати і зрозуміти тебе?

— А чому? Скажи, Герміно!

— Бо я така сама, як і ти. Така ж самітна, як ти, не дуже люблю й не дуже ціную життя, людей і себе. Завжди є люди, що ставлять до життя найвищі вимоги і не вміють миритися з його дурістю й брутальністю.

— Правда! — вигукнув я здивовано. — Я розумію тебе, мій друже, ніхто тебе не розуміє так, як я. А однаково ти для мене загадка. Ти так чудово опанувала життя, так умієш шанувати найдрібніші його радощі, так умієш жити. Як же ти можеш страждати від життя? Як ти можеш упадати в розпач?

— Я не впадаю в розпач, Гарі. Але страждати навчилася, ще й як навчилася. Ти дивуєшся, що я нещаслива, хоч так гарно вмію танцювати й ковзати по поверхні життя. А я, друже, дивуюся, що ти такий розчарований життям. Адже тобі знайомі найглибші й найкращі прояви людського духу, ти вільно почуваєшся в мистецтві, в царині думки! Тому ми й знайшли одне одного, тому ми стали братом і сестрою. Я тебе вчитиму танцювати, розважатись, усміхатися і все ж таки не бути задоволеним. А від тебе вчитимусь мислити, пізнавати і все ж таки не бути задоволеною. Ти знаєш, що ми обоє діти диявола?

— Так, ми його діти. Диявол — це дух, а ми його нещасні діти. Ми випали з природи й висимо в порожнечі. Але я тепер ось що згадав: у

трактаті про Степового Вовка — я тобі розповідав про нього — щось написано про те, що Гарі тільки уявив собі, начебто він має дві душі, складається з двох осіб. А насправді начебто в кожній людині є десять, сто, тисяча душ.

— Це мені дуже подобається! — мовила Герміна. — Ти, наприклад, у царині духу досяг вершини, зате в різних дрібних життєвих штуках дуже відстав. Мислителеві Гарі сто років, а танцюристові заледве півдня віку. Ось його ми й будемо виховувати і всіх його маленьких братиків, що, так само, як і він, лишилися малими, дурненькими й нерозвиненими. — Вона, усміхаючись, глянула на мене. І враз тихо спитала зовсім іншим тоном: — То як, сподобалась тобі Марія?

— Яка Марія?

— Та, що ти з нею танцював. Гарна дівчина, дуже гарна. Я помітила, що ти в неї трохи закохався.

— Ти хіба її знаєш?

— О, ми добре знайомі. Вона тобі дуже припала до серця?

— Вона мені сподобалась, і я був радий, що вона так поблажливо поставилась до мого танцю.

— Наче це й усе! Ти повинен трохи позалицятися до неї, Гарі. Вона дуже гарна й добре танцює, і ти вже в неї закоханий. Мені здається, що ти маєш успіх.

— Далебі, я цього не прагну.

— Тепер ти трохи брешеш. Я знаю, що в тебе десь є коханка, з якою ти зустрічаєшся разів зо два на рік, щоб знов полаятися з нею. Звичайно, дуже мило, що ти хочеш лишитися вірним тій своїй дивній приятельці,

але дозволь мені не надавати цьому такої великої ваги! Я взагалі маю підозру, що ти надаєш коханню надто великої ваги. Надавай, як хочеш, плекай собі ідеальне кохання скільки завгодно, це твоя справа, мені байдуже. Але не байдуже мені інше: я хочу, щоб ти трохи краще пізнав усі дрібні, веселі життєві штуки й ігри. Тут я стану твоєю вчителькою, кращою за твою ідеальну коханку, будь певен! Тобі просто необхідно знов поспати з якоюсь гарною дівчиною, Степовий Вовче.

— Герміно, — з мукою мовив я, — глянь на мене, я ж бо старий і сивий!

— Ти не старий, ти хлопчак. І так само, як ти був надто ледачий, щоб навчитись танцювати, аж поки мало не спізнився, так само ти надто ледачий, щоб навчитись кохати. Ідеальне й трагічне кохання ти, друже мій, напевне знаєш; вивчив його досконало, я не сумніваюся! А тепер трохи навчишся звичайного кохання, людського. Початок ти вже зробив, скоро тебе можна буде повести на бал. Але спершу треба навчитись танцювати бостон. Завтра ж почнемо. Я прийду о третій. До речі, як тобі подобається наша музика?

— Дуже подобається.

— Бачиш, ти робиш успіхи, чогось навчився. Досі ти всієї цієї танцювальної і джазової музики терпіти не міг, вона для тебе була надто поверхова й легковажна. А тепер ти сам побачив, що до неї не треба ставитись так суворо, що вона може бути дуже гарна і приємна. Між іншим, без Пабло весь оркестр був би нічого не вартий. Він керує ним і додає йому вогню.

Так само, як грамофон отруїв атмосферу аскетичної духовності в моєму кабінеті, як американські танці чужим струменем ринули в мій виплеканий музичний світ, розладнуючи і навіть руйнуючи його, так з усіх боків у моє чітко окреслене, замкнене життя вдиралося нове, страшне, нищівне. Трактат про Степового Вовка й Герміна мали рацію зі

своїм ученням про тисячу душ: щодня поряд зі старими душами в мені з'являлося ще кілька нових, домагалися свого, зчиняли галас, і я виразно, наче на картині, побачив, якою ілюзією було те, що я досі вважав своєю особистістю. Я надавав великого значення лише тим небагатьом своїм здібностям і навичкам, які випадково мав, і створив такий свій образ, жив таким життям, наче був тільки високоосвіченим фахівцем у галузі поезії, музики й філософії, а решту свого "я", весь той хаос здібностей, інстинктів і прагнень, вважав обтяжливим і прозвав його Степовим Вовком.

А проте це звільнення від моєї омани, це розщеплення моєї особистості аж ніяк не можна було назвати тільки приємною і цікавою пригодою. Навпаки, часто це був болісний, майже нестерпний процес. Інколи грамофон жорстоко різав мені слух у кімнаті, де все було настроєне на інший тон. І не раз, танцюючи ванстеп у якомусь модному ресторані серед елеґантних гульвіс і авантюрників, я почував себе зрадником усього того, що раніше мені здавалося в житті гідним пошани, святим. Якби Герміна хоч на тиждень лишила мене самого, я зразу ж відмовився б від цієї тяжкої, смішної спроби стати гульвісою. Але Герміна не спускала з мене ока. Хоч я й не щодня бачився з нею, вона однаково весь час пильнувала мене, вела, охороняла, перевіряла, — хоч і читала, всміхаючись, у мене на обличчі сердиті — бунтівні думки і бажання втекти.

Чим більше розпадалося те, що я раніше звав своєю особистістю, тим краще я розумів, чому, незважаючи на весь свій розпач, я так жахався смерті, а ще почав розуміти, що цей огидний, ганебний страх перед смертю був часткою мого давнього, міщанського, фальшивого єства. Я прискіпливим оком розглянув кожну рисочку того колишнього пана Галера, обдарованого письменника, знавця Моцарта й Ґете, автора цікавих розвідок про метафізику мистецтва, про геніальність і трагічність, про гуманізм, меланхолійного відлюдника із заставленої книжками келії, і всюди йому було що закинути. Цей талановитий і цікавий пан Галер, хоч він проповідував розважність, людяність і протестував проти жорстокої війни, сам під час війни не наразився на

розстріл, дарма що такий кінець логічно випливав з його світогляду, а знайшов спосіб якось пристосуватися, звичайно, дуже пристойний, шляхетний спосіб, але все ж таки компроміс. Далі: він був противником держави й експлуатації, але тримав у банку чимало акцій великих промислових підприємств і зі спокійним сумлінням жив на відсотки з них. І так було з усім. Хоч Гарі Галер зневажав світ, одягався в чудову тогу ідеаліста, романтичного самітника й грізного пророка, а проте в душі був буржуа, йому не подобалося Гермінине життя, його сердило, що він марнує за танцями в ресторанах ночі й дарма витрачає там таляри, він відчував муки сумління й палко мріяв аж ніяк не про звільнення і вдосконалення, а навпаки — про повернення в ті затишні часи, коли його інтелектуальні вправи давали йому ще втіху і славу. Так само й читачі газет, яких він зневажав і висміював, мріяли про повернення в ідеальні передвоєнні часи, бо це було зручніше, ніж учитися на своїх стражданнях. Тьху, що то була за маруда, той чортів Галер! А проте я чіплявся за нього чи, радше, за його вже майже розбиту маску, за його кокетування з інтелектуальними проблемами, за його міщанський страх перед невпорядкованим і випадковим (до якого належала й смерть) і глузливо, заздрісно порівнював нового Гарі, який ще тільки народжувався, трохи несміливого, кумедного дилетанта з танцювальних зал, із тим колишнім, фальшиво-ідеальним образом Гарі, в якому я за цей час виявив усі ті неприємні риси, що колись були роздратували мене в гравюрі Ґете з професорового салону. Той давній Гарі сам був по-міщанському ідеалізованим Ґете, таким собі інтелектуальним героєм з надто шляхетним поглядом, він аж світився від своєї величі, духовності й гуманності, наче змащений єлеєм, майже зворушений шляхетністю своєї душі! Але тепер цей чудовий образ був весь подірявлений, ідеальний пан Галер, хай йому біс, стягнутий зі свого постаменту. Він тепер скидався на вельможу, якого пограбували вуличні злодії, лишивши його в подертих штанях, і якому найрозумніше було б удати, що це його власне дрантя, а він іде так, наче на ньому й досі висять ордени, і плаксиво претендує на втрачену гідність.

Я весь час зустрічався з музикантом Пабло, і моя думка про нього мала змінитися вже хоча б тому, що Герміна дуже любила його й радо

бувала в його товаристві. В мене лишилося враження про Пабло як про гарного нікчему, марнославного красунчика, задоволену дитину, яку не хвилюють жодні проблеми, яка радісно дме у свою куплену на ярмарку дудку і яку легко тримати в руках похвалою і шоколадом. Але Пабло не цікавило, що я про нього думаю, йому було так само байдуже до моїх оцінок, як і до моїх музичних теорій. Він ввічливо й привітно слухав мене, всміхався, а проте ніколи не давав справжньої відповіді. Та все-таки, здавалось, я його чимось зацікавив, він вочевидь намагався мені сподобатись, виявити мені свою прихильність. Одного разу, коли я під час такої марної розмови роздратувався й почав говорити майже брутально, він вражено й сумно глянув мені в обличчя, взяв мене за ліву руку, погладив її і запропонував мені понюхати якогось порошку з маленької позолоченої коробочки, — сказав, що мені від цього покращає. Я запитливо глянув на Герміну, вона кивнула головою, і я взяв із коробочки пучку порошку й понюхав. Справді, я скоро повеселішав і відчув себе бадьорішим: мабуть, у порошку було трохи кокаїну. Герміна розповіла мені, що Пабло має багато таких порошків, таємно дістає їх звідкись і часом дає своїм друзям. Він чудово вміє змішувати й дозувати їх, щоб вони або приглушували біль, або допомагали заснути, або навіювали приємні сни, веселий настрій, любовну жагу.

Якось я зустрів його в місті, на набережній, і він пішов зі мною, вимахуючи тоненькою паличкою з чорного дерева, окованою сріблом. Цього разу мені нарешті пощастило підбити його на розмову.

— Пане Пабло, — почав я, — ви Гермінин приятель, а тому я цікавлюся вами. Але, мушу сказати, з вами нелегко підтримувати стосунки. Я вже не раз пробував завести з вами мову про музику, — мені цікаво було б почути ваші думки, оцінки, може, якісь заперечення. Але ви хоч би слово сказали мені у відповідь.

Він щиро засміявся, і я вперше почув від нього відповідь.

— Бачите, мені здається, що говорити про музику просто не варто, — незворушно мовив він. — Я ніколи не говорю про музику. Та й що б я відповів на ваші розумні, правильні зауваження? Адже ви в усьому мали слушність, хоч би що казали. Але я, самі знаєте, музикант, а не вчений, і не вірю, що в музиці хоч на крихту варто мати слушність. У музиці байдуже, чи хтось має слушність, чи в когось є смак, освіта і таке інше.

— Он як! А що ж у музиці не байдуже?

— Сама гра, пане Галере. Треба грати стільки, скільки можеш, і грати так само віддано, так добре, як лише можеш! Ось у чім річ, мосьє. Я можу мати в голові повне зібрання творів Баха і Гайдна й казати про них найрозумніші слова, але користі з мене нікому не буде. Та коли я візьму свою трубу й заграю модний шимі, то хай той шимі буде добрий чи поганий, він дасть людям радість, розігріє їм кров і пожене їх у танок. Тільки це й має значення. Гляньте колись на людей у залі тієї миті, коли після довгої перерви знов загримить музика, — як тоді в них блищать очі, як сіпаються ноги, як сяють обличчя! Ось для цього й граєш.

— Дуже добре, пане Пабло. Але є не тільки чуттєва музика, а й духовна. Є не тільки музика, яку виконують цієї хвилини, а й безсмертна, та, що живе тоді, коли її не грають. Хтось може лежати собі в ліжку й відтворювати в пам'яті мелодію з "Чарівної флейти" або зі "Страстей за Матвієм", отже, музика є, хоч ніхто й не грає на флейті чи на скрипці.

— Звичайно, пане Галере. "Тугу" і "Валенсію" теж багато мрійливих самітників щоночі відтворюють у пам'яті. Навіть найубогіша друкарка з контори тримає в голові модну мелодію останнього ванстепу й тарабанить на своїх клавішах під його ритм. І добре роблять такі самітники, хай собі втішаються своєю німою музикою, чи то буде "Туга", чи "Чарівна флейта", чи "Валенсія"! Але звідки ці люди беруть свою самітну, німу музику? Від нас, музикантів. Її спочатку треба зіграти, почути, треба, щоб вона ввійшла такому самітникові в кров, перше ніж він подумає про неї у своїй комірчині й почне мріяти про неї.

— Згода, — холодно мовив я. — А все-таки не годиться ставити на один рівень Моцарта й найновіший фокстрот. І не однаково, чи ви граєте людям божисту, вічну музику, чи дешеву мелодію-одноденку.

Коли Пабло почув, що я підвищив голос, на обличчі в нього зразу ж з'явилася чарівна усмішка, він пестливо погладив мене по руці й лагідним тоном сказав:

— О, шановний пане, ви, певне, маєте цілковиту слушність з тим рівнем. Ставте собі Моцарта, Гайдна і "Валенсію" на який завгодно рівень, я нічого не маю проти! Мені однаковісінько, не я маю вирішувати, що ставити на який рівень, мене ніхто про це не питає. Може, Моцарта гратимуть ще й через сто років, а "Валенсію" забудуть уже через два роки, — на все Божа воля. Бог справедливий, він усім нам визначить вік, і кожному вальсові й кожному фокстротові також, він напевне зробить добре. А ми, музиканти, повинні робити свою справу, виконувати свій обов'язок і своє завдання: повинні грати те, чого людям найдужче хочеться цієї хвилини, і грати так гарно, так майстерно, так палко, як тільки зможемо.

Я зітхнув і здався. З цим чоловіком дарма було сперечатися.

Дуже часто в мені старе й нове, біль і радість, страх і втіха дивно переплiталися між собою. То я був у раю, то в пеклі, але здебільшого і там, і там заразом. Давній і новий Гарі то запекло сварилися, то жили в мирі. Часом здавалося, що давній Гарі остаточно пропав, помер і його поховано, а тоді раптом він знов з'являвся, наказував новому Гарі, тероризував його, все знав краще за нього, а той, маленький, молодий, соромився, мовчав і давав себе загнати в глухий кут. Іншим часом новий Гарі брав давнього за горлянку й люто душив його. Скільки тоді було стогону, скільки смертельних сутичок, скільки думок про бритву!

Але часто мука й щастя напливали на мене однією хвилею. Таку хвилину я пережив через кілька днів після свого першого прилюдного

танцю, коли ввечері зайшов до своєї спальні й з невимовним подивом, страхом і захватом побачив, що на ліжку в мене лежить красуня Марія.

З усіх несподіванок, які мені досі влаштовувала Герміна, ця була найприголомшливіша. Бо я ані на мить не сумнівався, що це вона послала мені в ліжко цю райську пташку. Як виняток, я той вечір пробув не з Герміною, бо ходив до кафедрального собору послухати старовинну церковну музику в доброму виконанні, — то була чудова, сумна мандрівка в моє колишнє життя, в країну моєї молодості, у володіння ідеального Гарі. У високому ґотичному соборі, гарне сітчасте склепіння якого примарно оживало й рухалося в мерехтливому світлі кількох свічок, я слухав твори Букстегуде, Пахельбеля, Баха і Гайдна, знов ходив улюбленими давніми стежками, знов чув прекрасний голос співачки, з якою колись приятелював і спів якої не раз давав мені величезну втіху. Звуки старовинної музики, її невмируща гідність і святість збудили в моїй пам'яті піднесення, захват і радість моєї молодості. Сумний, відчужений, я сидів на високих хорах, гість на годину в цьому шляхетному, благословенному світі, що колись був моєю домівкою. Під час виконання одного дуету Гайдна з очей у мене раптом полилися сльози, я не дочекався кінця концерту, відмовився від зустрічі зі співачкою (о, скільки чудесних вечорів провів я колись з артистами після таких концертів!), нишком вийшов із собору і стомлено подався нічними вуличками, на яких то тут, то там за вікнами ресторанів джазові оркестри грали мелодії з теперішнього мого життя. О, яким прикрим непорозумінням стало моє життя!

Тієї ночі, блукаючи містом, я довго міркував про свій дивний зв'язок із музикою. Мені не вперше спадало на думку, що такий самий зворушливий, але й фатальний зв'язок з музикою мають усі німецькі інтелектуали, що це їхня доля. В німецькому інтелекті панує матріархат, зв'язок з природою у формі гегемонії музики, якого не знає жоден інший народ. Ми, інтелектуали, замість мужньо боротися з цією тенденцією і домагатися покори й послуху інтелектові, логосові, слову, всі мріємо про мову без слів, яка б висловлювала невимовне й надавала форми тому, що її не здатне мати. Замість якомога вірніше й сумлінніше грати на

своєму інструменті, німецький інтелектуал завжди бунтує проти слова й глузду і кокетує з музикою. І, розкошуючи у володіннях музики, серед чудесних, солодких звукових образів, серед прекрасних почуттів і настроїв, які ніколи не змушують, щоб їх утілювали в життя, німецький інтелект проґавив безліч своїх справжніх завдань. Ніхто з нас, інтелектуалів, не почував себе добре в дійсності, ми для неї були чужинці й вороги. Тому і в нашій німецькій дійсності, в нашій історії, в нашій політиці, в нашій громадській думці роль інтелекту така мізерна. Так, я часто міркував про це й не раз відчував палке бажання брати участь у творенні дійсності, бути активним і відповідальним за щось, замість постійно цікавитися самою лише естетикою та мистецькими й інтелектуальними вправами. Та щоразу все кінчалося тим, що я відмовлявся від цих своїх намірів і скорявся долі. Панове генерали й промисловці мили цілковиту слушність: з нас, інтелектуалів, було мало пуття, ми були нікому не потрібною, далекою від дійсності, безвідповідальною публікою, дотепними базіками. Тьху, хай йому чорт, де бритва?

Так я нарешті повернувся додому. В душі моїй ще лунала музика, голова моя була сповнена тяжкими думками, а серце — сумною і розпачливою тугою за життям, за дійсністю, за якимось сенсом, за тим, що я безповоротно втратив. Я піднявся сходами, ввімкнув у кімнаті світло й спробував трохи почитати, але даремно. Я згадав про те, що маю завтра ввечері йти на віскі й на танці до бару "Сесіль", і відчув гірку злість не тільки на себе, а й на Герміну також. Хай навіть вона щиро хотіла мені добра, хай навіть вона чудова жінка — але хай би краще дала мені тоді пропасти, не втягувала мене в цей шалений, далекий мені, галасливий світ розваг, де я однаково завжди буду чужим і де все найкраще, що є в мені, занидіє і зійде нанівець!

Я сумно погасив світло, сумно зайшов до спальні й почав сумно роздягатися. Враз мене спантеличив якийсь незвичний запах, легенький дух парфумів. Я озирнувся й побачив, що на моєму ліжку лежить красуня Марія, усміхаючись і трохи боязко дивлячись на мене великими блакитними очима.

— Маріє! — мовив я. І подумав, що господиня відмовила б мені в помешканні, якби дізналася про це.

— Я прийшла, — тихо сказала вона. — Ви сердиті на мене?

— Ні, ні. Бачу, Герміна дала вам ключа.

— О, ви таки сердиті. То я піду собі.

— Ні, Маріє, лишіться! Тільки я сьогодні дуже сумний, не можу бути веселим, хіба, може, завтра.

Я трохи схилився до неї. Тоді вона обхопила мою голову великими, міцними долонями, притягла до себе й поцілувала. Я сів на ліжко, взяв її за руку й попросив говорити тихо, щоб нас ніхто не почув. Я дивився в її гарне молоде обличчя, що, мов дивовижна велика квітка, лежало на моїй подушці. Вона повільно притулила мою руку до своїх губів, потім засунула її під ковдру й приклала до теплих грудей, що рівно здіймалися й опускались.

— Тобі можна бути й невеселим, — мовила вона. — Герміна вже сказала мені, що в тебе якесь горе. Це кожен може зрозуміти. Я ж тобі ще й досі подобаюся, так? Бо недавно, як ми танцювали, я тобі дуже подобалась.

Я почав цілувати її в очі, в уста, в шию і в груди. Хвилину тому я ще дорікав Герміні й сердився на неї, а тепер тримав у руках її подарунок і був їй вдячний. Маріїні пестощі не ображали чудової музики, яку я сьогодні слухав, вони були гідні її, були її завершенням. Я поволі відгортав ковдру, аж поки доцілував її до ніг. Коли я лягав біля неї, її схоже на квітку обличчя всміхалося до мене мудро й лагідно.

Тієї ночі поряд з Марією я спав недовго, але мій сон був глибокий і спокійний, як у дитини. А в перервах між сном я пив її гарну, веселу

молодість, а з тихих розмов довідався багато цікавого про її і Гермінине життя. Я дуже мало знав про таке життя, досі тільки в театральному світі часом зустрічав таких людей, і жінок, і чоловіків, що жили наполовину для мистецтва, а наполовину для розваг. І аж тепер я заглянув трохи глибше в це незвичайне, дивно невинне, дивно зіпсоване життя. Ці дівчата, що здебільшого походили з незаможних родин, були надто розумні й надто гарні, щоб цілий вік триматися якогось погано оплачуваного нудного місця в конторі, і всі жили то з тимчасових заробітків, то зі своєї вроди й привабливості. Часом вони по кілька місяців сиділи за друкарською машинкою і жили в комірчині під дахом, а часом ставали коханками заможних нероб, отримували кишенькові гроші й подарунки, ходили в хутрі, їздили в машинах і мешкали в "Ґранд-готелі", і хоч іноді, коли пропозиція була надто вже вигідна, згоджувалися вийти заміж, загалом не прагнули до цього. Деякі з них мали холодну вдачу й дарували свою ласку неохоче, тільки за найвищу ціну. Інші, й серед них Марія, були незвичайно щедрі на любов і потребували її, більшість їх мала досвід у коханні з обома статями; вони жили тільки задля кохання й завжди мали поряд з офіційними приятелями, які їх утримували, ще й інші любовні зв'язки. Старанні й працьовиті, дбайливі й легковажні, розумні і все ж таки бездумні, ці метелики жили дитячим і водночас витонченим життям, незалежні, не кожному приступні, сподіваючись на щастя й на ходовий вітер, закохані в життя, а проте набагато менше чіпляючись за нього, ніж міщани, завжди готові піти за казковим принцом у його замок, завжди десь у глибині душі певні, що їх чекає тяжкий і сумний кінець.

Тієї першої чудесної ночі і протягом наступних днів Марія багато чого навчила мене, не тільки чарівної любовної гри й нових чуттєвих розкошів, а й нового розуміння кохання, нових поглядів на нього. Світ танцювальних зал і закладів для розваг, кінотеатрів, барів і готельних ресторанів, у якому я, самітник і естет, і досі вбачав щось неповноцінне, заборонене й принизливе, для Марії, Герміни та їхніх приятельок був просто світом, ані добрим, ані поганим, ані бажаним, ані ненависним. У цьому світі квітло їхнє коротке, сповнене палкого очікування життя, в ньому вони почували себе наче вдома і знали всі його стежки. Вони

любили келих шампанського або якусь фірмову страву в ресторані так, як хтось із нас любить якогось композитора чи поета, і сприймали новий модний танець або сентиментальну, солодкаву пісеньку якогось естрадного співака так само захоплено й розчулено, як хтось із нас Ніцше чи Гамсуна. Розповідаючи мені про вродливого саксофоніста Пабло, Марія згадала про американську пісеньку, яку він їй часом співав, і в голосі її забринів захват, подив і любов, які мене зворушили й зачарували куди більше, ніж екстаз якоїсь високоосвіченої особи з приводу витончених, шляхетних мистецьких насолод. Я ладен був захоплюватися разом із нею, байдуже, що то була за пісенька; Маріїні слова, напоєні любов'ю, її жагучий, променистий погляд зробили великі проломи в моїй естетиці. Звичайно, були якісь вершини краси, невелике число виняткових явищ мистецтва на чолі з Моцартом, які, здавалося мені, стояли поза всякими сумнівами й суперечками, але де була їхня межа? Хіба всі ми, знавці й критики, не палали в молодості любов'ю до мистецьких творів і до митців, які нам сьогодні здаються сумнівними або просто негарними? Хіба в нас не було такого з Лістом, із Ваґнером, а в багатьох навіть із Бетховеном? Хіба Маріїне палке, дитяче захоплення пісенькою з Америки не було таким самим чистим, гарним, безперечно високим мистецьким переживанням, як розчулене охкання якогось професора над "Тристаном" чи екстаз якогось дириґента під час виконання Дев'ятої симфонії? І чи не дивно, що ці мої думки так збігалися з поглядами пана Пабло, чи не визнавав я цим, що він має слушність?

Марія теж, видно, дуже любила красеня Пабло!

— Він приємна людина, — мовив я, — і мені також дуже подобається. Але скажи мені, Маріє, як ти можеш водночас із ним любити ще й мене, нудного старого чоловіка, негарного, вже навіть сивого, що не вміє ані грати на саксофоні, ані співати англійських пісень?

— Не кажи дурниць! — вилаяла мене вона. — Що тут незрозумілого? Ти теж подобаєшся мені, в тобі також є щось гарне, миле, особливе, тобі не треба бути інакшим, ніж ти є. Навіщо говорити про такі речі й

вимагати звіту? Бачиш, коли ти мене цілуєш у шию чи вухо, то я відчуваю, що ти кохаєш мене, що я тобі подобаюся. Ти цілуєш якось трохи несміливо, твої поцілунки ніби кажуть мені: "Він кохає тебе, він вдячний тобі за те, що ти гарна". І це мені дуже, дуже подобається. А в іншому чоловікові мені подобається цілком протилежне: він цілує мене так, наче я для нього нічого не означаю, наче він робить мені ласку.

Ми знов заснули, а коли я прокинувся, то побачив, що й далі тримаю її в обіймах, свою прекрасну, дивовижну квітку.

І дивно — ця прекрасна квітка все-таки завжди була Гермініним подарунком! Завжди за Марією стояла Герміна, прикриваючись нею, наче маскою! І водночас я раптом згадав Ерику, свою далеку, лиху коханку, свою бідолашну приятельку. Вона була, мабуть, така сама гарна, як Марія, хоч і не така квітуча й вільна від усяких упереджень і не така обізнана з мистецтвом кохання. Якусь мить образ її, чіткий, овіяний смутком, стояв перед моїми очима, образ жінки, яку я кохав і доля якої тісно переплелася з моєю, потім зник, розтанув у сні, в забутті, в далині, за якою я вже трохи жалкував.

Тієї чудової, ніжної ночі переді мною зринуло багато картин із мого життя — і це після того, як я так довго перебував у вбогій порожнечі, де не було жодного образу. Тепер, коли Ерос своїми чарами відкрив у моїй душі ціле потужне джерело образів, коли я усвідомив, яке багате моє життя, скільки в душі бідолашного Степового Вовка було вічних зірок і сузір'їв, у мене аж серце завмерло з захвату й суму. Ніжні, осяйні картини дитинства й образ матері десь мріли, як далекий, безмежно синій гірський хребет; дзвінко лунав хор моїх друзів, починаючи з легендарного Германа, духовного брата Герміни; запашні, неземні, наче вологі водяні квітки на плесі озера, пропливали образи багатьох жінок, яких я кохав, жадав і оспівував, кохання яких я рідко здобував і рідко намагався здобути. З'явилася й моя дружина, з якою я прожив багато років, від якої навчився, що означає дружба, чвари і покора, до якої, незважаючи на всі життєві знегоди, я завжди мав глибоку довіру, аж до того дня, коли вона, захворівши, збожеволівши, раптом збунтувалася й

покинула мене, — і я тоді зрозумів, як я кохав її і як глибоко довіряв їй, коли її зрада так боляче, на все життя, вразила мою душу.

Ці образи — сотні образів з назвами і без назв — усі з'явилися знов, виринули, свіжі, оновлені, з криниці тієї ночі кохання, і я знов усвідомив те, що в своєму горі давно забув: що вони були моєю власністю і моїм скарбом, що лишилися неторкнуті, ніде не ділися, стали зірками на небі моїх переживань, які я міг забути, але не міг знищити, які творили казку мого життя і зоряний блиск яких був незнищенною цінністю мого існування. Моє життя було тяжке, плутане й нещасливе, воно вело до відмови й заперечення, було солоне від сліз усього людства, а проте було багате, горде й багате, навіть у злиднях було королівським життям. І хоч би я й жалюгідно змарнував той короткий залишок дороги, що відділяв ще мене від смерті, ядро мого життя було шляхетне, воно мало своє обличчя, свою високу мету, було спрямоване не до дрібниць, а до зірок.

Від тієї ночі минув уже якийсь час, відтоді багато що сталося, багато що змінилося, я пам'ятаю тільки дещо з того, що ми казали й що робили, коли нас охоплював шал глибокого, ніжного кохання, пам'ятаю ясні, зоряні хвилини, коли ми прокидалися з важкого сну після любовного виснаження. А проте тієї ночі я вперше від часу свого занепаду побачив своє життя в невблаганно яскравому світлі і знов переконався, що все випадкове в ньому було моєю долею, що руїни мого буття насправді були уламком божистого. Моя душа знов дихала, очі знов бачили, і бували навіть хвилини, коли я палко вірив, що досить мені тільки зібрати докупи ці розпорошені образи, звести в єдиний образ Гарі Галера й Степового Вовка, і я сам увійду в світ образів, стану безсмертним. А хіба це не те, до чого прагне й що пробує осягти кожне людське життя?

Вранці, коли ми з Марією з'їли мій сніданок, мені пощастило непомітно вивести її з будинку. Того ж таки дня я найняв у сусідньому кварталі кімнатку тільки для наших із нею зустрічей.

Моя вчителька танців Герміна ніколи не забувала про свої обов'язки, і мені довелося опановувати бостон. Вона була сувора й невблаганна, не давала мені пропустити жодної години, бо було ухвалено, що я піду з нею на бал-маскарад. Вона попросила в мене грошей на костюм, але не хотіла признатись, який він буде. Відвідати її я не міг, вона ще й досі забороняла мені навіть цікавитись, де вона живе.

Ті дні, що лишилися до бал-маскараду — десь тижнів зо три, — були неймовірно гарні. Мені здавалося, що Марія була першою жінкою, яку я по-справжньому кохав. Я завжди шукав у жінок, в яких закохувався, розуму й освіти і не дуже помічав, що навіть найрозумніша й, можна сказати, найосвіченіша жінка ніколи не відповідала запитам мого інтелекту, завжди суперечила йому; я приходив до жінок зі своїми проблемами й думками, і мені здавалося, що я не міг би більше як годину кохати дівчину, яка навряд чи прочитала хоч одну книжку, навряд чи знала, що таке читання, й не могла відрізнити Чайковського від Бетховена. Марія не мала освіти, їй не потрібні були кружні шляхи й замінники внутрішнього світу, всі її проблеми випливали безпосередньо з її чуттів. Її мистецтвом і її завданням було досягти тими чуттями, якими її обдарувала природа, своєю особливою фігурою, своїми барвами, волоссям і шкірою, своїм голосом і темпераментом якомога більше любовної втіхи, на кожен дотик, на кожен вигин, на кожну найніжнішу форму свого тіла викликати в коханця швидку, радісну відповідь, що давала б їй щастя й задоволення. Я відчув це вже під час того першого несміливого танцю з нею, відчув дух цієї геніальної, дбайливо виплеканої чутливості і був зачарований нею. І Герміна, яка все знала й розуміла, напевне не випадково привела мені Марію. Своїм запахом, усім своїм виглядом вона нагадувала літо, нагадувала троянди.

Я не мав щастя бути Маріїним єдиним чи хоча б привілейованим коханцем, я був одним із багатьох. Часто вона не мала для мене часу, інколи мала годину після обіду і дуже рідко вночі. Вона не хотіла брати від мене грошей — мабуть, їй заборонила Герміна. Але подарунки брала залюбки, а коли я одного разу подарував їй новий гаманець із червоної лакованої шкіри й поклав у нього дві чи три золоті монети, то взяла їх.

До речі, вона висміяла мене через той червоний гаманець. Він був дуже гарний, але, виявилося, давно вже не модний. Я багато чого довідався від Марії про ці речі, в яких досі так розумівся, як в ескімоській мові. Насамперед я довідався, що ці модні дрібнички й предмети розкошів не якийсь там несмак, непотріб, винахід жадібних на гроші фабрикантів і гендлярів, а цілий світ, виправданий, гарний, різноманітний, маленький, чи, швидше, великий світ речей, що всі мають одну-однісіньку мету: служити коханню, збагачувати почуття, оживляти мертвий навколишній світ, чарівним способом обдаровувати кохання новими засобами. Все це — від пудри й парфумів до бальних черевиків, від перснів до цигарниць, від пряжок до гаманців — було не просто гаманцями, квітками, віялами, а магією, принадою, пластичним матеріалом кохання, його посланцем, контрабандистом, зброєю, бойовим покликом.

Я часто розмірковував, кого Марія насправді кохає. Найбільше, здавалось мені, кохала вона саксофоніста Пабло з меланхолійними чорними очима й довгими, блідими, гарними, повільними руками. Я уявляв собі Пабло в коханні трохи сонним, розпещеним і пасивним, але Марія запевняла мене, що хоч він і поволі розпалюється, зате потім стає нетерплячіший, наполегливіший, мужніший і вимогливіший, ніж якийсь там боксер чи жокей. Так я довідався багато інтимного про того й іншого, про музиканта з джазового оркестру, про актора, про багатьох жінок, про дівчат і чоловіків нашого кола, дізнався чимало різних таємниць, побачив, що стоїть за тією чи іншою дружбою і ворожнечею, був повільно (і це я, зовсім чуже тіло в цьому світі, нічим не пов'язане з ним) втягнений у їхнє середовище й завоював у ньому довіру. Багато чого я довідався й про Герміну. Та особливо часто я тепер зустрічався з паном Пабло, якого Марія дуже любила. Їй також часом потрібні були його таємничі порошки, часом вона брала їх і для мене, а Пабло завжди був особливо радий мені прислужитися. Якось він сказав мені навпростець:

— Ви такий нещасний, а це недобре, не можна таким бути. Мені шкода вас. Покуріть легенького опіуму.

Моя думка про цього веселого, недурного, хлопчакуватого і все ж таки загадкового чоловіка весь час змінювалася. Ми зійшлися ближче, не раз я навіть брав у нього якийсь порошок. Його трохи смішила моя закоханість у Марію. Якось він влаштував для нас "свято" у своїй кімнаті на найвищому поверсі приміського готелю. Там був тільки один стілець, і нам із Марією довелося сидіти на ліжку. Пабло почастував нас таємничим, дивовижним лікером, налитим із трьох пляшечок. А потім, коли я був уже в чудовому гуморі, він, сяючи з радощів, запропонував нам влаштувати втрьох оргію. Я гостро відмовився, для мене це була неприпустима річ. Але все ж таки скоса глянув, як поставилась до його слів Марія. Хоч вона відразу підтримала мене, а проте я побачив, що очі в неї засвітилися і в її відмові забринів жаль, Пабло був розчарований моєю відмовою, але не образився.

— Шкода, — мовив він, — Гарі надто дбає про мораль. Нічого не вдієш. А було б гарно, дуже гарно! Але я маю заміну.

Він дав нам покурити опіуму, і ми всі троє, непорушно сидячи з розплющеними очима, пережили сцену, яку нам Пабло щойно пропонував. Марія тремтіла з розкошів. Коли мені після опіуму стало трохи зле, Пабло поклав мене на ліжко й дав кілька крапель якихось ліків. Через кілька хвилин я заплющив очі й відчув легенький, як подих, поцілунок, спершу на одній повіці, потім на другій. Я прийняв той поцілунок, наче він був Маріїн, хоч добре знав, що поцілував мене Пабло.

А одного вечора він ще дужче приголомшив мене. Він прийшов до мене додому й сказав, що йому потрібні двадцять франків і він хоче попросити їх у мене. А за це він мені відступить на цю ніч Марію.

— Пабло, — злякано мовив я, — ви самі не знаєте, що кажете! В нас вважають найбільшою ганьбою відступати іншому за гроші свою коханку. Вважайте, що я не чув вашої пропозиції.

Він співчутливо глянув на мене.

— Не хочете, пане Галере? Гаразд. Ви завжди утруднюєте собі життя. Ну, то спіть цю ніч без Марії, якщо вам так краще. А гроші ви мені однаково дасте, я їх потім вам поверну. Вони мені дуже потрібні.

— Навіщо?

— Для Аґостино. Це той хлопець, що грає на другій скрипці, знаєте? Він уже вісім днів як хворий, і його нікому доглянути. Грошей у нього немає ані шеляга, а тепер і в мене скінчилися.

З цікавості, а почасти, щоб покарати себе, я пішов із ним до Аґостино. Той жив в убогій мансарді. Пабло приніс йому молока й ліків, перестелив ліжко, провітрив кімнатку, приклав йому до гарячої голови гарно, по-мистецькому зроблений компрес, і все це швидко, легко і вправно, як добра медична сестра. Того ж таки вечора я бачив, як він грав до самого ранку в барі "Сіті".

Я часто розмовляв із Герміною про Марію, докладно змальовував, які в неї руки, плечі, стегна, як вона сміється, цілує, танцює.

— А це вона вже показала тобі? — спитала одного разу Герміна й описала мені якусь особливу гру язика під час поцілунку.

Я попросив, щоб вона сама мені показала її, та вона рішуче відмовилась.

— Колись пізніше покажу, — відповіла вона. — Я ще не твоя коханка.

Я спитав, звідки їй відомо про Маріїні поцілунки та про інші таємниці, які може знати лише коханець.

— О, — вигукнула Герміна, — вона ж моя приятелька! Невже ти думаєш, що ми могли б мати таємниці одна від одної? Я часто спала і бавилася з нею. Тобі справді дісталася дівчина, що вміє більше, ніж інші.

— Все ж таки я думаю, Герміно, що й ви маєте одна від одної таємниці. Чи ти й про мене розповіла їй усе, що знаєш?

— Ні, це інша річ, цього вона б не зрозуміла. Марія чудова дівчина, тобі пощастило, але нас із тобою єднає те, про що вона й гадки не має. Я, звичайно, багато чого розповіла їй про тебе, куди більше, ніж тобі на той час хотілося б, — я ж повинна була прихилити її до тебе. Але ні Марія, ні хтось інший ніколи не зрозуміє тебе так, як я. Дещо і я довідалася від неї, бо вона розповідає мені про тебе все, що сама в тобі бачить. Я знаю тебе майже так, як знала б, якби ми часто разом спали.

Коли я знов зустрівся з Марією, вона мені здалася якоюсь інакшою, дивною і таємничою. Адже я знав тепер, що вона пригортала й Герміну до свого серця так само, як мене, відчувала, цілувала, пестила і гладила її руки й ноги, її волосся й шкіру так само, як мої. Переді мною постали нові, не прямі, складні стосунки і зв'язки, нові любовні й життєві можливості, і я згадав про тисячу душ трактату про Степового Вовка.

Протягом того короткого часу, що минув від мого знайомства з Марією до балу-маскараду, я був справді щасливий, а проте мене ніколи не покидало почуття, що це ще не порятунок, не райське блаженство, що все це тільки прелюдія, приготування, що події швидко розвиваються й основне ще має настати.

Я вже так навчився танцювати, що не боявся йти на бал-маскарад, про який із кожним днем було дедалі більше мови. Я й досі не знав, у якому костюмі з'явиться на бал Герміна, вона нізащо не хотіла зрадити цієї таємниці. Казала, що я й так її впізнаю, а якщо ні, то вона мені дасть якийсь знак. Але поки що я не повинен був нічого знати. В чому я сам думаю прийти на бал, їй було байдуже, і я вирішив з'явитися туди в звичайному вечірньому костюмі. Я хотів запросити на бал Марію, але вона заявила, що вже має туди кавалера, і справді показала мені квиток. Я був трохи розчарований, коли побачив, що мені доведеться йти на бал самому. Це був найславетніший бал-маскарад міста, його щороку влаштовували в "Глобусі" актори й митці.

Герміну тими днями я бачив рідко, але напередодні балу вона заглянула до мене, прийшла по вхідний квиток, який я купив для неї. Ми трохи посиділи в моїй кімнаті, і між нами відбулася розмова, що справила на мене глибоке враження.

— Тобі тепер досить добре, — сказала вона. — Танцювати ти вже вмієш. Той, із ким ти місяць не бачився, навряд чи й упізнав би тебе.

— Авжеж, — погодився я, — мені вже давно не було так добре. І все завдяки тобі, Герміно.

— А часом не завдяки Марії?

— Ні. Адже Марія також твій подарунок. Але вона чудова.

— Тобі треба було саме такої коханки, Степовий Вовче. Гарної, молодої, веселої, дуже мудрої в коханні й не щодня приступної. Якби ти не мусив ділити її з іншими, якби вона не була для тебе завжди тільки гостею на короткий час, ти б не почував себе так добре.

Так, із цим мені теж довелося погодитись.

— Отже, ти тепер, власне, маєш усе, що тобі потрібно?

— Ні, Герміно, не все. Я маю щось дуже гарне, чарівне, велику втіху, розраду. Я справді щасливий...

— От бачиш! Чого ж ти ще хочеш?

— Хочу чогось більшого. Мені мало бути щасливим, я не для цього створений, це не моя доля. Моя доля цілком протилежна.

— Виходить, твоя доля бути нещасним? По-моєму, нещастя ти мав уже вдосталь, коли через бритву боявся йти додому.

— Ні, Герміно, це ж зовсім не те. Припустімо, я тоді був дуже нещасний. Але то було дурне нещастя, даремне.

— Чому даремне?

— Бо я не повинен був боятися смерті, якої, зрештою, бажав! Те нещастя, яке мені потрібне і якого я прагну, — зовсім інакше, таке, що змушує людину впиватися стражданням і з насолодою вмирати. Ось те нещастя, чи, може, щастя, на яке я очікую.

— Я розумію тебе. В цьому ми — як брат і сестра. Але чим тебе не влаштовує твоє теперішнє щастя, яке ти знайшов із Марією? Чому ти невдоволений?

— Воно влаштовує мене, чому ж, я захоплений ним, вдячний йому. Воно таке гарне, як сонячний день дощового літа. Та я відчуваю, що воно довго не триватиме. Це щастя також даремне. Воно дає мені задоволення, проте задоволення — не та їжа, якою може живитися моя душа. Воно присипляє, насичує в мені Степового Вовка. Але це не те щастя, задля якого варто померти.

— А треба неодмінно померти, Степовий Вовче?

— По-моєму, треба. Я дуже задоволений своїм щастям, я ще його можу якийсь час витримати. Та якщо серед теперішнього щастя в мене часом випадає хвилина, коли я можу озирнутися навколо й чогось запрагнути, то я ніколи не прагну зберегти це щастя назавжди, а хочу знову страждати, тільки красивіше, не так убого, як раніше. Я прагну таких страждань, які підготували б мене до смерті, зробили її бажаною.

Герміна ніжно поглянула на мене. Її очі, чудові, страхітливі очі, раптом потемніли, як уже не раз бувало. Повільно підбираючи слова, вона мовила так тихо, що я мусив напружувати слух, щоб її почути.

— Я сьогодні тобі щось скажу, те, що давно вже знала й що ти давно вже знав, але, мабуть, іще не зважувався сам собі сказати. Я скажу тобі те, що знаю про нас із тобою і про нашу долю. Ти, Гарі, був митцем і мислителем, сповненим радості й віри, завжди шукав великого й вічного, ніколи не вдовольнявся банальним і дрібним. Та чим більше життя будило тебе і звертало твій погляд на самого себе, тим тяжче ставало твоє горе, тим глибше ти поринав у страждання, страх і розпач, загруз у них по саму шию, і все те, що ти колись вважав гарним і священним, що ти любив і шанував, уся твоя колишня віра в людей і в наше високе покликання, — все те виявилось даремним, не могло тобі допомогти, все воно втратило свою вартість і розсипалося на порох. Твоїй вірі не стало чим дихати. А смерть від задухи — тяжка смерть. Правда ж, Гарі? Хіба не така твоя доля?

Я лише кивав головою.

— Ти мав своє уявлення про життя, свої вимоги до нього, свою віру, був готовий до дій, до страждань і до жертв, — а потім поступово усвідомив, що світові не потрібно від тебе ніяких дій, жертв і так далі, що життя — не велична поема з героїчними ролями тощо, а впорядкована міщанська кімната, де їдять, п'ють, лагодять шкарпетки, грають у карти, слухають радіо й цілком задоволені з цього. А той, хто має в душі щось більше, хоче героїчного й гарного, шанує великих поетів або святих, — той дурень і донкіхот. Ось так. Те самісіньке було й зі мною, друже мій! Я була обдарованою дівчиною, була покликана жити за високими взірцями, ставити до себе великі вимоги, виконувати великі завдання. Я могла взяти собі на плечі велику долю, стати королевою, коханою революціонера, сестрою генія, матір'ю мученика. А життя мені дозволило стати лише куртизанкою з досить добрим смаком — і навіть цього мені було не так легко досягти! Ось як було зі мною. Якийсь час я дуже журилася цим і довго шукала вини в собі самій. Життя, думала я,

завжди справедливе, і якщо воно поглумилося з моїх чудових мрій, то, виходить, ті мрії були дурні й нічого за собою не мали. Але від таких думок мені не ставало нітрохи легше. А оскільки я мала добрий зір і слух і була доволі-таки цікава, то почала пильно придивлятися до так званого життя, до своїх знайомих і сусідів, до багатьох людей із їхніми долями й побачила ось що, Гарі: мої мрії мали під собою підстави, вони були тисячу разів справедливі, так само, як і твої. Але життя, дійсність були несправедливі. Несправедливо, що така жінка, як я, може або безглуздо змарнувати в злиднях свій вік за друкарською машинкою на службі в якогось грошовитого мішка, або задля грошей вийти за нього заміж, або стати немовби повією, і це все, іншого шляху вона не має. І так само несправедливо, що такий чоловік, як ти, від самоти, страху й розпачу мусить хапатися за бритву. Хіба тільки що моє горе було, може, більше матеріальним і моральним, а твоє — більше духовним; але і те, й те походить з одного джерела. Ти думаєш, я не розумію твого страху перед фокстротом, твоєї відрази до барів і танцювальних зал, до джазової музики і всього цього балагану? Дуже добре розумію, і так само розумію твою огиду до політики, розумію той сум, який викликає в тобі балаканина і безвідповідальна метушня партій і преси, той розпач, який навіває на тебе війна, і минула, і майбутня, все те, що тепер люди думають, читають, будують, їхня музика, освіта, їхні ювілеї! Ти маєш слушність, Степовий Вовче, тисячу разів маєш слушність, і все ж таки мусиш загинути. Ти надто вимогливий і голодний для цього простого, затишного світу, якому так мало треба, ти надто великий для нього, він тебе не прийме. Тому, хто сьогодні хоче жити і втішатися життям, не можна бути таким, як ми з тобою. Тому, хто хоче музики замість галасу, радощів замість задоволення, душі замість золота, справжньої праці замість добування грошей, справжньої пристрасті замість гри в почуття, — тому в цьому затишному світі немає місця...

Вона опустила очі й задумалась.

— Герміно, — ніжно мовив я, — сестро, як ти вмієш бачити! А все-таки ти навчила мене танцювати фокстрот! Отже, ти вважаєш, що такі люди, як ми, надто великі для цього затишного світу, не можуть тут

жити? Від чого це залежить? Це прикмета тільки нашої теперішньої доби? Чи так було завжди?

— Не знаю. Хочу вірити, що це тільки наша доба така, що це тільки наша хвороба, тимчасове лихо. Наші проводирі завзято й успішно готують нову війну, а ми, решта, танцюємо фокстрот, заробляємо гроші і їмо шоколад — певне, що в таку добу все має бути сіре. Будемо сподіватися, що інші часи були кращі і знов стануть кращі, багатші, далекосяжніші й глибші. Але нам із цього невелика втіха. А може, так було завжди...

— Що, завжди було так, як тепер? Завжди світ існував тільки для політиків, спекулянтів, кельнерів і гульвіс, а людям не було чим дихати?

— Може, я не знаю. Та й ніхто цього не знає. І, врешті, хіба не однаково? Але я оце, друже мій, згадую генія, на якого ти молишся, про якого ти часто розповідав і листи якого читав мені, про Моцарта. Як було з ним? Хто керував за його часів світом, збирав вершки, завдавав тон і мав якусь вагу — Моцарт чи комерсанти, Моцарт чи нікчемна посередність? І як він помер, як його поховано? Так, по-моєму, було завжди, і завжди так буде, а те, що вони в школах звуть "світовою історією" і що примушують задля освіти завчати напам'ять, з усіма його героями, геніями, великими вчинками й високими почуттями, — все те брехня, яку вигадали вчителі, щоб морочити ним голову дітям відповідного віку. Завжди так було, і завжди так буде — гроші і влада, ціла доба, весь світ належить сірій дрібноті, а справжнім людям не належить нічого. Нічого, крім смерті.

— І більше нічогісінько?

— Ні, щось належить: вічність.

— Ти маєш на увазі добре ім'я, славу серед нащадків?

— Ні, Вовче, не славу — що вона варта? Невже ти віриш, що всі справжні, повноцінні люди здобувають славу і нащадки знають їх?

— Ні, звичайно, ні.

— Отож-бо, я мала на увазі не славу. Слава існує тільки в уяві вчителів, які використовують це слово, щоб виховувати своїх учнів. О ні, я мала на увазі не славу, а те, що зву вічністю. Побожні люди звуть його Царством Божим. Я так думаю: всі ми, вимогливі, ті, кому відома туга, хто не вміщається в цьому світі, не могли б жити, якби, крім тутешньої атмосфери, не було ще якоїсь іншої, якби, крім цієї доби, не було ще й вічності, царства справжнього. До того царства належить музика Моцарта й вірші твоїх великих поетів, до нього належать святі, що творили дива, померли мученицькою смертю й стали для людей великим прикладом. Але до вічності належить також і образ кожного справжнього вчинку, сила кожного справжнього почуття, навіть якщо про них ніхто не знає, ніхто їх не бачить, не описує, не пробує зберегти для майбутнього. Бо вічність не має майбутнього, має тільки сучасність.

— Це правда, — сказав я.

— Зрештою, — задумливо повела вона далі, — побожні люди знають про це найбільше. Тому вони й витворили ідею святих і те, що вони звуть "сонмом святих". Святі — це справжні люди, молодші брати Спасителя. Ми ціле своє життя простуємо до них кожним своїм добрим вчинком, кожною сміливою думкою, справжньою любов'ю. Давні художники зображали сонм святих на тлі золотавого неба, осяйним, гарним, сповненим миру, — це те саме, що я називала "вічністю". Це царство невидиме, царство, яке існує поза часом. Це наше царство, там наша домівка, туди прагне наше серце, Степовий Вовче, і тому ми тужимо за смертю. Там ти віднайдеш свого Ґете, Новаліса й Моцарта, а я своїх святих, Кристофера, Філіпа Нерійського і всіх інших. Є багато святих, що спершу були великими грішниками, але й гріхи можуть бути шляхом до святості, гріхи й порок. Ти сміятимешся з мене, а я часто думаю, що, може, навіть у моєму приятелеві Пабло причаївся святий. Ох,

Гарі, через який бруд, через яку брехню нам треба перейти, щоб дістатися додому! І нас нема кому вести, наш єдиний провідник — туга за своєю домівкою.

Останні слова вона знов промовила ледь чутно. В кімнаті запала глибока тиша. Сонце вже хилилось до обрію, і позолочені написи на корінцях багатьох моїх книжок мерехтіли в його промінні. Я взяв Герміну за голову, поцілував її в чоло й по-братньому притулився щокою до її щоки. Так ми простояли з хвилину. Мені було так гарно, що навіть не хотілося виходити з дому. Але на цю ніч, останню перед балом, Марія пообіцяла себе мені.

Та дорогою я думав не про Марію, а про те, що мені сказала Герміна. Мені здавалося, що то були не її міркування, а, мабуть, мої власні, які вона, ясновидиця, прочитала, ввібрала в себе й знов повернула мені. Але тепер вони набули форми й постали переді мною, наче нові. Тієї хвилини я був особливо вдячний їй за думки про вічність. Вони були потрібні мені, без них я не міг ані жити, ані вмерти. Моя приятелька і вчителька танців віддарувала мені сьогодні святий, потойбічний, позачасовий світ, світ вічних вартостей, божистої суті. Я мимоволі згадав сон про Ґете, про старого мудреця, що пожартував, посміявся з мене так, як сміються тільки безсмертні. Аж тепер я зрозумів сміх Ґете, сміх безсмертних. Той сміх був безпредметний, то було тільки світло, ясність, те, що лишається, коли справжня людина перейде людські страждання, пороки, помилки, пристрасті й непорозуміння і проб'ється у вічність, у міжзоряний простір. Бо "вічність" — це не що інше, як вивільнення часу, так би мовити, його повернення до невинності, перетворення в простір.

Я зайшов по Марію до тієї тихої пивнички на околиці міста, де ми звичайно вечеряли в ті дні, коли зустрічалися з нею, але її ще там не було. Я сидів біля накритого столу і все думав про нашу з Герміною розмову. Всі ті міркування, які я почув від Герміни, здавалися мені такими близькими, такими давно відомими, ніби їх породила моя власна міфологія, мій власний світ уявлень. Безсмертні, що стали образами й живуть далеко в позачасовому просторі, кришталево-прозора вічність,

розлита навколо них, мов ефір, холодна, променіста, мов небесні зорі, веселість того позаземного світу, — звідки я все це так добре знаю? Я задумався і згадав уривки з Моцартових "Касацій" та Бахового "Добре темперованого клавіру". Ця музика, здавалося мені, світилась холодним зоряним світлом, була прозора, як ефір. Так, справді, вона була ніби самим часом, що замерз, спинив свій плин і обернувся в простір, а над нею бриніла безмежна надлюдська веселість, вічний божистий сміх. О, як пасував до неї старий Ґете з мого сну! І раптом я почув той незбагненний сміх навколо себе, почув, як сміялися безсмертні. Я сидів, мов зачарований, потім несвідомо дістав з кишені жилета олівця, пошукав паперу й побачив на столі перед собою прейскурант вин. Я перевернув його, написав на звороті вірш, який аж через тиждень випадково знайшов у себе в кишені. Ось він:

БЕЗСМЕРТНІ

Знову й знову з падолу земного

Чути нам отруйний чад життя:

Хіть і втіха, розпад і гниття,

Млин катівень, ріки крові з нього,

Голод вбогих, розкіш владарів,

Руки вбивць, старців і лихварів,

Хіттю підбатожена юрма,

Пострах всіх, настрахана сама,

Не до храму — в дім розпусти ходить,

Диха млосно в випарі густому,

Плодить війни і мистецтва плодить,

Їсть себе й вибльовує потому.

Бреше й блудить світ, немов востаннє

Свій танок над прірвою веде,

Наново для кожного постане,

Наново для кожного впаде.

Ми ж перебуваємо в ефірі,

Серед крижаних небесних рік,

Час для нас не має сили й міри,

Невластиві нам ні стать, ні вік.

Ваші муки, страх і сподівання,

Борсання, від вбивства до пісень,

Споглядаєм ми як сонць кружляння,

Кожен день для нас — найдовший день.

Бачим вас, хитаєм головою,

Бачимо світил ясні сувої,

Що пливуть потоком безшелесним.

В синій лід космічної зими.

Холодом огорнуті небесним,

Ясно й холодно сміємся ми.

Потім прийшла Марія, і після веселої вечері ми з нею пішли до кімнати, яку я найняв для наших зустрічей. Ніколи ще Марія не була така гарна, лагідна й ніжна, як того вечора, в її пестощах, у її любовній грі, якими вона обдаровувала мене, я відчував бажання віддати себе всю до останку.

— Маріє, — сказав я, — ти сьогодні щедра, як богиня. Не доводь нас обох до смертельної знемоги, завтра ж бал-маскарад. А хто завтра стане твоїм кавалером? Боюся, квітонько моя, що то буде казковий принц, що він викраде тебе і ти вже ніколи не вернешся до мене. Ти любиш мене сьогодні майже так, як закохані люблять востаннє, перед розлукою.

Вона припала губами до мого вуха й прошепотіла:

— Мовчи, Гарі! Кожен раз може бути останній. Коли Герміна забере тебе, ти вже більше не прийдеш до мене. Може, вона забере тебе завтра.

Дивне, гірке й водночас солодке почуття, що жило в моєму серці всі ті дні, ніколи ще не опановувало мене так, як тієї ночі перед балом. То було щастя: краса Марії, яку вона віддавала мені всю до останку, чудові витончені пестощі, які я пізнав так пізно, вже немолодою людиною, розкошування в лагідних, теплих хвилях насолоди. А все ж то була

тільки оболонка: всередині назрівало щось значне, напружене, фатальне, і поки я ніжно, зворушено, захоплено пив із солодкого келиха кохання, поки, здавалося, безоглядно занурювався в теплі хвилі щастя, серцем я відчував, як моя доля стрімголов рветься вперед, мчить наосліп, мов зляканий кінь, назустріч прірві, падінню, охоплена страхом і тугою, закохана в смерть. Так само, як я недавно злякано боронився від приємної безтурботності самого тільки чуттєвого кохання, як я боявся Маріїної веселої краси, завжди готової роздаровувати себе, так я боявся тепер смерті, — але це був страх, який уже знав, що скоро він переросте в бажання віддатися смерті, знайти в ній визволення.

Навіть коли ми були цілком поглинуті пестощами, ближчі одне одному, ніж будь-коли раніше, в душі я прощався з Марією, прощався з усім тим, що вона для мене означала. Вона ще раз перед нашим прощанням дала мені урок, як треба по-дитячому довіряти грі поверхового, шукати хвилинних радощів, дивитись на стать невинними очима дитини й тварини, — досі я дуже рідко знав такий стан, бо для мене чуттєве, статеве життя майже завжди мало гіркий присмак провини, солодкий, але небезпечний смак забороненого плоду, якого людині з духовними запитами треба остерігатися. Тепер Герміна й Марія показали мені цей сад у всій його невинності, я був у ньому вдячним гостем, — але скоро мені треба було йти далі, в цьому саду було надто гарно й тепло. Мені судилося далі добуватись до вершини життя, далі спокутувати його безмежну вину. Легке життя, легке кохання, легка смерть були не для мене.

З натяків Марії й Герміни я зробив висновок, що на завтрашній бал чи на додачу до нього планують якісь особливі насолоди й розваги. Може, це й справді був кінець, може, Марію не зраджувало передчуття і ми лежимо разом востаннє, може, завтра моя доля зробить зовсім новий хід? Мене пойняла пекуча туга, страх здавив мені груди, і я нестямно вчепився в Марію, ще раз палко й жадібно пробіг усіма стежками й хащами її саду, ще раз скуштував солодкого плоду райського дерева.

Я не виспався вночі й мусив досипати вдень. Вранці я поїхав у лазню, а потім, смертельно стомлений, позавішував у спальні вікна, знайшов, роздягаючись, у кишені вірш, знов забув про нього, зразу ж ліг, не думаючи більше ні про Марію, ні про Герміну, ні про бал-маскарад, і проспав цілий день. Прокинувшись увечері, я почав голитися і аж тоді згадав, що за годину почнеться бал і мені треба знайти сорочку до фрака. Я одягнувся і в чудовому гуморі вийшов із дому, щоб спершу десь попоїсти.

Це був перший бал-маскарад, у якому я мав узяти участь. Я, правда, й раніше іноді бував на таких святах, часом вони мені подобались, але я ніколи не танцював, завжди був тільки глядачем, і мені завжди здавався смішним той запал, з яким інші розповідали про бал, смішною здавалась їхня радість. Проте сьогодні бал і для мене був подією, на яку я очікував радісно й зацікавлено, хоч і трохи боязко. Оскільки я йшов на бал без дами, то вирішив трохи спізнитися; зрештою, мені так порадила й Герміна.

Останнім часом я рідко навідувався до "Крицевого шолома", свого колишнього притулку, де просиджували вечори розчаровані чоловіки, пили вино і вдавали веселих хлопців; ця пивниця не пасувала до стилю мого теперішнього життя. Але сьогодні ввечері мені знов закортіло туди. В тому радісно-боязкому настрої, навіяному передчуттям змін і прощання з Марією, в якому я перебував цього дня, всі зупинки й пам'ятні місця на моїй життєвій дорозі ще раз набули болісно-чарівного блиску минувшини, а серед них і ця маленька, просякнута тютюновим димом пивниця, де я ще недавно був постійним відвідувачем, де ще недавно було досить випити примітивного наркотику — пляшку місцевого вина, щоб знов піти до свого самітного ліжка і якось витримати черговий день. Відтоді я скуштував інших засобів, міцніших збудників, солодшої отрути. Усміхаючись, я зайшов до старої пивниці. Господиня привітала мене, а мовчазні гості кивнули головою. Я замовив смажене курча, і скоро воно вже стояло переді мною. В череватій баварській чарці яскріло світле молоде ельзаське вино, білі, чисто вимиті дерев'яні столи і старі жовті панелі наче всміхалися до мене. І,

поки я їв і пив, у мені наростало почуття згасання. Я ніби сидів на святі прощання, мої зв'язки з тими місцями, де минало моє життя, з речами, що колись оточували мене, ще не порвалися, але готові були порватися, і мене проймала солодка, болісна туга. "Сучасна" людина зве це почуття сентиментальністю; вона вже не любить речей, навіть свого ідола, автомашину, яку сподівається, тільки-но буде змога, поміняти на іншу, кращої марки. Ця сучасна людина — енергійна, діяльна, здорова, холодна й сувора, — чудовий взірець людської породи, для майбутньої війни вона просто ідеал. Але мене це не стосується, я ні сучасна, ні старосвітська людина, я випав з часу й пішов своєю дорогою, близький смерті, готовий до неї. І не мав нічого проти сентиментальності, я був радий і вдячний, що в моєму вигорілому серці є ще хоч якесь почуття. Тому я віддавався думкам про стару пивницю, про свою симпатію до тих старих, незграбних стільців, віддавався запахові тютюнового диму й вина, голосам буденності й тепла, — все це разом створювало для мене ілюзію домівки. Прощатися солодко, вся душа тоді наливається ніжністю. Мені був милий твердий стілець, моя баварська чарка, милий був холодний, терпкий смак ельзаського, моя спорідненість з усіма речами і з кожним відвідувачем у цьому приміщенні, милі були обличчя замріяних, розчарованих пияків, братом яких я був так довго. Це була міщанська сентиментальність, ледь приправлена духом старомодної романтики з моїх дитячих років, коли пивниця, вино й сиґара були ще чимось забороненим, незнаним, чудовим. І Степовий Вовк не з'явився, не вишкірив іклів, щоб подерти на шматки мою сентиментальність. Я мирно сидів у відблиску минувшини — пригаслого сузір'я, що схилилося до заходу й кидало на мене останнє проміння.

Зайшов вуличний торговець, і я купив у нього жменю смажених каштанів. Зайшла стара жінка з квітками, я купив у неї пучечок фіалок і подарував їх господині. І аж коли я почав розраховуватися й сягнув рукою до того місця, де мала бути кишеня, то знов згадав, що на мені фрак. Бал-маскарад! Герміна!

Але для мене й досі було надто рано, я ніяк не міг присилувати себе піти до "Глобуса". Я відчував якийсь внутрішній опір, нехіть, як завжди,

коли думав про ті розваги, що стали для мене звичними останнім часом, чи коли заходив до великих, переповнених галасливим людом приміщень. Я, мов школяр, боявся чужого оточення, танців, товариства гульвіс.

Я повільно поминув якийсь кінотеатр, кинув оком на пучок ліхтарів і на велику барвисту афішу, що мерехтіла в їхньому світлі, ступив ще кілька кроків, тоді вернувся й зайшов усередину. Там я міг спокійно посидіти в темряві до одинадцятої години. Хлопець із ліхтариком повів мене до темної зали. Спотикаючись, я пробрався за завіси, знайшов своє місце й раптом опинився серед Старого Заповіту. Це був один із тих фільмів, які з великими затратами і з великою розкішшю ставлять начебто не задля прибутку, а з шляхетною, священною метою і на які вдень учителі Закону Божого водять навіть школярів. У ньому показували історію Мойсея та ізраїльтян у Єгипті — юрби людей, силу-силенну коней і верблюдів, палаци, блиск єгипетських фараонів і злигодні євреїв серед гарячих пісків пустелі. Я бачив Мойсея, трохи схожого бородою на Волта Вітмена, чудового театрального Мойсея з вогнистим поглядом, грізного проводиря, що з довгою палицею крокував пустелею, мов сам Вотан, на чолі євреїв. Бачив, як він молився Богові на березі Червоного моря, бачив, як море розступилося й утворило ніби дорогу, прохід між двома водяними горами (мабуть, конфірманти, що їх священик приводив на цей релігійний фільм, потім довго сперечалися про те, як оператори зробили цю сцену), бачив, як пророк і наляканий народ перейшли тією дорогою на другий бік, бачив, як позад них з'явилися бойові колісниці фараона, як єгиптяни вражено й боязко зупинилися на березі моря, а тоді мужньо кинулися вперед, і як над величним фараоном у золотому панцері, над усіма його колісницями і вояками зімкнулися водяні гори, і згадав чудовий дует для двох басів Генделя, в якому прегарно оспівана ця подія. Далі я побачив, як Мойсей, суворий герой серед суворих скель, піднявся на Синай і там Єгова за допомогою бурі, грому і блискавки передав йому десять заповідей, а його негідний народ тим часом біля підніжжя гори спорудив золоте теля й почав не вельми скромні розваги. Для мене то було чудне, неймовірне видовище. Священну історію, її героїв і її дива, що нам у дитинстві

здавалися першим, невиразним передчуттям якогось іншого світу, чогось нелюдського, тут показували вдячній публіці, що тихо жувала принесені з собою бутерброди, за вартість вхідного квитка, — милий експонат з величезного ярмарку, де розпродується залежаний культурний мотлох нашої доби! Господи, хай би краще тоді загинули не тільки єгиптяни, а й євреї, і всі інші люди, щоб нам не довелося бачити цього свинства. Краще вже насильна, пристойна смерть, аніж ця моторошна напівсмерть, якою ми тепер помираємо. Далебі, краще!

Моя потаємна нехіть, мій прихований страх перед балом-маскарадом від фільму й від тих думок, що він у мене викликав, не тільки не зменшились, а прикро зросли, і лише згадка про Герміну змусила мене зробити над собою зусилля й нарешті поїхати до "Глобуса". Було вже досить пізно, коли я зайшов туди, бал давно був у розпалі. Не встиг я роздягтися, як мене, несміливого й тверезого, підхопив потік гостей у масках. Мене приязно штовхали в боки, якісь дівчата запрошували на шампанське до кабіни, клоуни поплескували мене по плечу й казали мені "ти". Я, ні на кого не звертаючи уваги, почав проштовхуватися крізь переповнені кімнати до роздягальні. Отримавши номерок, я дбайливо сховав його в кишеню, бо подумав, що, може, він скоро знов мені знадобиться, коли я не витримаю цього гармидеру.

Цілий великий будинок з усіма його приміщеннями був відданий гостям. У всіх залах танцювали, навіть у підвалі, всі коридори й сходи були повні масок, скрізь лунала музика, сміх, гомін. Я пригнічено пробирався крізь натовп, від негритянського оркестру до сільської капели, від яскраво освітленої головної зали в коридори, на сходи, в бари, буфети і в кабіни з шампанським. Стіни здебільшого були обвішані химерними, веселими картинами новітніх художників. Кого тільки тут не було — митці, журналісти, вчені, ділові люди, звичайно, всі гульвіси з міста. В одному оркестрі сидів сеньйор Пабло й натхненно дув у свою вигнуту трубу; побачивши мене, він привітався співучим голосом. Юрба захопила мене у свій плин і повела від зали до зали, то вниз, то вгору. Коридор у підвалі художники розмалювали під пекло, і там шалено бив у литаври оркестр чортів. Нарешті я почав оглядатися, сподіваючись

побачити десь Герміну або Марію, кілька разів спробував проштовхатися до головної зали, але людський потік щоразу відносив мене вбік або завертав назад. Опівночі я ще не знайшов жодної з них і хоч не танцював, а так упрів, що в мене наморочилось у голові. Я опустився на найближчий стілець між чужими людьми й замовив вина. Я подумав, що для людини мого віку надто втомливо брати участь у таких галасливих святах. Я понуро пив вино й неуважно дивився на голі руки й плечі жінок. Повз мене пропливали постаті в химерних масках, штовхали мене, декотрі дівчата пробували сісти мені на коліна чи потягти мене в танок, проте я мовчки ухилявся від них.

— Старий буркун! — вигукнула котрась дівчина, і вона мала слушність.

Я вирішив додати собі сміливості й настрою вином, але й вино мені не смакувало, другої чарки я вже не схотів пити. Мене почало опановувати почуття, що позаду стоїть Степовий Вовк і висолоплює язика. Ніщо мене не розважало, мені було тут не місце. Я прийшов сюди з найкращими намірами, проте ніщо тут не могло мене розвеселити, і ця галаслива радість, цей сміх, усе це шаленство навколо здавалися мені дурними й вимученими.

Десь о першій годині, розчарований і сердитий, я почав пробиратися назад до роздягальні, щоб узяти своє пальто й піти звідти. То була поразка, повернення до Степового Вовка, і Герміна навряд чи пробачила б її мені. Але інакше я не міг. Насилу проштовхуючись крізь юрбу, я ще раз уважно озирнувся навколо, але дарма, жодної зі своїх приятельок я не міг знайти. Нарешті я опинився біля бар'єра, ввічливий чоловік уже простяг руку по мій номерок, я сягнув до кишені — і нічого там не знайшов! Тьху, хай йому чорт, іще цього бракувало! Сумно блукаючи по залах, сидячи за чаркою несмачного вина, я не раз засовував руку до кишені, борючись зі спокусою кинути все й піти додому, і завжди пласке кружальце було на місці. А тепер воно десь ділося. Все було проти мене.

— Номерок загубив? — спитало пронизливим голосом якесь чортеня в жовто-червоному костюмі, що опинилося поряд зі мною. — На тобі, друже, мій, — і подало мені свій номерок.

І поки я машинально брав номерок та крутив його в руці, чортеня зникло.

Коли я підніс картонне кружальце ближче до очей, щоб прочитати номер, то замість нього розгледів там якийсь нерозбірливий напис. Я вибачився перед чоловіком за бар'єром і підійшов до вікна. На кружальці дрібними, нерівними, нечіткими літерами було надряпано:

СЬОГОДНІ О ЧЕТВЕРТІЙ ГОДИНІ НОЧІ

МАГІЧНИЙ ТЕАТР

— ТІЛЬКИ ДЛЯ БОЖЕВІЛЬНИХ —

ЦІНА КВИТКА — ТВІЙ РОЗУМ.

НЕ ДЛЯ КОЖНОГО.

ГЕРМІНА В ПЕКЛІ.

Як маріонетка, нитку від якої актор на хвилину був випустив з рук, після короткого паралічу й смерті знов оживає, знов пристає до гри, танцює і діє, так і я, кого покликала до життя чарівна нитка, пружно й жваво, немов юнак, кинувся в натовп, з якого щойно тікав, старий, сумний і стомлений. Жоден грішник так не поспішав до пекла, як я. Щойно мені давили лаковані черевики, я не мав чим дихати в цьому насиченому парфумами повітрі, був наче варений від задухи, а тепер швидко й легко пішов у такт ванстепу через зали до пекла. Повітря мені здавалося сповненим чару, все мене несло, все підштовхувало вперед — гримуча музика, злива барв, запах жіночих плечей, шарудіння сотень

ніг, сміх, ритм танку, блиск захоплених очей. Якась іспанська танцівниця пурхнула мені в обійми:

— Потанцюй зі мною!

— Не можу, — мовив я, — мені треба в пекло. Але я залюбки візьму з собою твій поцілунок.

Маска витягла рожеві губи, і аж коли вона поцілувала мене, я впізнав, що то була Марія. Я міцно пригорнув її до себе. Її повні уста цвіли, мов пишна літня троянда. І ми несамохіть пішли в танок, усе ще злиті в поцілунку, повз Пабло, що закохано схилявся над своєю трубою, добуваючи з неї ніжні, протяглі звуки. Променистий погляд його гарних тваринних очей ковзнув по нас майже несвідомо. Проте не встигли ми ступити й двадцяти кроків, як музика замовкла. Я неохоче випустив Марію з обіймів.

— Я б залюбки потанцював із тобою ще раз, — мовив я, сп'янівши від її тепла. — Пройдися трохи зі мною, Маріє, я закоханий у твою чудову руку, дай мені її ще на мить! Тоді я піду, мене покликала Герміна. Вона в пеклі.

— Я так і думала. Прощай, Гарі, я тебе не забуду.

І вона попрощалась. Це було справді прощання, осінь, це доля дала мені змогу ще раз вдихнути дух троянди, такої достиглої й такої запахущої.

Я пішов далі довгими коридорами, повними ніжних пар, потім сходами вниз, до пекла. Там на чорних, як смола, стінах яскраво горіли зловісні лампи й шалено грав диявольський оркестр. Перед баром на високому стільці сидів вродливий юнак у вечірньому костюмі, без маски. Він глузливо подивився на мене. У маленькому приміщенні кружляло в танці щось із двадцять пар. Притиснутий ними до стіни, я жадібно,

пильно приглядався до всіх жінок. Більшість їх досі були в масках, деякі всміхалися до мене, але Герміни серед них я не побачив. Вродливий юнак і далі глузливо дивився на мене зі свого високого стільця. "Як тільки танець скінчиться, — подумав я, — вона прийде й покличе мене". Танець скінчився, але ніхто не прийшов.

Я підступив до бару, що притулився в кутку маленької низької кімнати, став біля юнака й замовив віскі. П'ючи, я побачив юнака в профіль, і він здався мені таким навдивовижу знайомим і гарним, як картина з дуже далеких часів, цінна саме завдяки порохові минувшини, яким вона припала. І враз мене пронизав здогад: це ж був Герман, товариш моєї молодості.

— Германе... — нерішуче мовив я.

Він усміхнувся.

— Гарі? Знайшов мене?

Це була Герміна, тільки трохи інакше зачесана й ледь підфарбована. Модний стоячий комірець робив її бліде розумне обличчя витонченим, руки, що виглядали з широких чорних рукавів фрака і з білих манжет, здавалися дивовижно маленькими, а ноги в чорно-білих шовкових шкарпетках — на диво тендітними, вони якось не пасували до її чорних штанів.

— Це той костюм, Герміно, в якому ти хотіла закохати мене в себе?

Вона кивнула головою.

— Досі я закохала в себе лише кількох дам, тепер твоя черга. Та спершу випиймо шампанського.

Ми випили, сидячи на високих стільцях, а тим часом біля нас кружляли в танці пари й лунала жвава, швидка музика смичкових інструментів. І я справді дуже швидко закохався в Герміну, хоч вона й нічого начебто не робила для цього. Оскільки вона була в чоловічому вбранні, я не міг танцювати з нею, не міг дозволити собі ніякої ніжності, ніякого залицяння. У цьому вбранні вона здавалася далекою і нейтральною, а проте кожен її погляд, кожне слово, кожен жест несли цілу хвилю жіночої зваби. Навіть не торкнувшись до неї, я піддався чарам, і самі ті чари входили в її роль, були двостатеві. Адже вона розмовляла зі мною про Германа і про дитинство, моє і своє, про ту пору перед статевим дозріванням, коли ти спроможний любити не тільки людей обох статей, а все на світі, і чуттєве, й духовне, і все у твоїх очах набуває любовної принади й казкової здатності перевтілюватись; у пізнішому віці цей хист часом іще повертається тільки до обранців і до поетів. Герміна досконало грала роль юнака, курила цигарки, балакала невимушено й дотепно, інколи трохи глузливо, але все в ній було осяяне еросом, кожне слово дорогою до мене оберталося в чарівну спокусу.

Хоч мені здавалося, що я дуже добре знаю Герміну, цієї ночі вона постала переді мною в цілком іншому світлі. Як ніжно й непомітно вона плела навколо мене солодкі тенета, попасти в які я так прагнув, як грайливо, ніби русалка, підносила вона мені до уст солодку отруту!

Ми сиділи, розмовляли й пили шампанське. Потім, двоє веселих авантурників, поволі пішли по залах, приглядаючись до масок, вишукуючи закоханих і підслуховуючи їхні розмови. Вона вибирала жінок, з якими я мав танцювати, і вчила мене, як краще звабити ту чи іншу. Ми виступали як суперники, якийсь час упадали вдвох за тією самою жінкою, навпереміну танцюючи з нею, обоє намагалися здобути її. І все це був тільки маскарад, тільки гра між нами двома, вона з'єднувала нас іще міцніше, розпалювала наші почуття. Все було казкою, все набирало нових розмірів, набувало глибшого значення, все було символічною грою. Ми набачили якусь молоду, на диво вродливу жінку, але на вигляд трохи хворобливу й невдоволену. Герман узяв її в танок, і жінка розцвіла. Вони зникли в кабіні з шампанським, і потім Герман

розповів мені, що здобув її лесбійськими чарами. Для мене ж весь цей сповнений музики будинок, у кожній залі якого вирували танці, ця сп'яніла юрба масок поволі ставала божевільним райським сном. Кожна квітка спокушала мене своїм запахом, кожен плід я зацікавлено обмацував пальцями, із зеленого тінистого листя на мене спокусливо поглядали гадюки, квітка лотоса пишалася на поверхні чорного болота, чарівні пташки вабили мене в хащі, — і все це вело мене до вимріяної мети, все палко кликало мне до єдиної. Один танок я протанцював з якоюсь невідомою дівчиною. Палаючи, вона зваблювала мене в п'янкий вир танцю, і коли ми кружляли, наче вві сні, вона раптом засміялася й сказала:

— Ти наче переродився. Ввечері ти був такий дурний і нудний.

І я впізнав її — це вона кілька годин тому назвала мене "старим буркуном". Тепер вона думала, що вже причарувала мене, але в наступному танці я вже так само палав коло іншої. Я танцював дві години підряд або й більше, кожен танець, навіть ті, яких ніколи не вчився. Час від часу поблизу мене з'являвся Герман, він усміхався, кивав мені головою і знов зникав у юрбі.

Цієї ночі на балу мені судилося пережити почуття, якого я ще не знав у свої п'ятдесят років, хоч воно відоме кожному дівчиську й кожному студентові: почуття свята, сп'яніння від святкової спільності з іншими людьми, таємницю розчинення особи в масі, unio mystica, радості. Це почуття знала кожна служниця, я часто чув, як люди говорили про нього, і не раз бачив, як спалахували в них тоді очі, але сам я завжди слухав їх з напівзверхньою, напівзаздрісною усмішкою. Я сотні разів у своєму житті бачив, як променіли очі в людей, що п'яніли від злиття з натовпом, відмовлялися від самих себе, бачив цю усмішку й напівпритомний відсутній вираз на обличчі в тих, хто розчинявся в п'яному від радості загалі, бачив їх і у великих, і в простих людей: у захмелених новобранців та матросів і у видатних митців, що, наприклад, переймалися настроєм святкової вистави, бачив їх у молодих солдатів, що вирушали на війну, і навіть останнім часом я з захватом, з любов'ю,

глузливо й заздрісно дивився, як променів, розквітав у такій усмішці мій приятель Пабло, коли він у щасливому полоні музики схилявся над своїм саксофоном або в екстазі, мліючи з захоплення, поглядав на дириґента, на барабанщика чи на банджиста. Я інколи думав, що таку усмішку, таку щиру, дитячу радість можна побачити тільки в молодих людей або серед народів, які ще не дозволяють собі індивідуалізувати й розрізняти окремих співгромадян. Але сьогодні, цієї благословенної ночі я, Степовий Вовк, сам променів цією усмішкою, сам купався в цьому глибокому, дитячому, казковому щасті, сам вдихав цю солодку ілюзію, цей чудесний дух спільності, музики, ритму, вина й тілесної хіті — я, що колись так глузливо, з такою похмурою зверхністю слухав, як хтось із студентів у своїй розповіді про бал вихваляв цей дух. Тепер я перестав бути собою, моя особистість розчинилася в п'янкому духові свята, мов сіль у воді. Я танцював то з тією, то з іншою жінкою, але не тільки її тримав в обіймах, торкався не тільки її волосся, вдихав не тільки її запах, — мені належали всі жінки, які кружляли в тій самій залі, в тому самому танці, під ту саму музику і осяйні обличчя яких пропливали повз мене, як великі фантастичні квітки, і я теж належав їм усім, ми всі належали одне одному. І чоловіки теж входили в нашу громаду, я перебував і в них, вони теж були не чужі мені, їхня усмішка була моєю усмішкою, їхнє залицяння було моїм залицянням, а моє — їхнім.

Тієї зими світ завоював новий танець, фокстрот, що звався "Млість". Ту "Млість" грали без кінця, і ще її було мало. Ми всі були заполонені й зачаровані нею, всі підспівували оркестрові мелодію. Я танцював безперестанку, з кожною жінкою, що траплялася мені на дорозі, з молоденькими дівчатами, з жінками, що були в повняві свого розквіту, і з тими, що сумно відцвітали, всіма я був захоплений, до всіх сміявся, щасливий, променистий. І коли Пабло побачив, як я сяю, я, кого він завжди бачив сумним бідолахою, його очі радісно спалахнули, він захоплено встав зі стільця, гучно заграв на своєму саксофоні, тоді виліз на стілець і, щасливо погойдуючись зі своїм інструментом у такт мелодії, подув у нього з усієї сили. Я і моя партнерка послали йому рукою поцілунки й почали голосно підспівувати. "Ох, хай буде, що буде, — думав я, співаючи, — але я хоч раз нарешті зазнав щастя, сяяв від

радості, звільнившись від самого себе, був побратимом Пабло, дитиною".

Я втратив почуття часу, не знав, скільки годин чи хвилин тривало це п'янке щастя. Не помічав я й того, що чим несамовитіше ставало свято, тим вужчав простір, на якому воно відбувалося. Багато гостей уже розійшлося, в коридорах стало тихо, чимало ліхтарів погасли, сходи теж спорожніли, нагорі в залах оркестри один за одним замовкали, і музиканти йшли додому. Тільки в головній залі і в пеклі внизу ще шаленів святковий вир, дедалі буйніше й нестямніше. Оскільки я не міг танцювати з Герміною в костюмі юнака, ми весь час зустрічалися з нею лише на мить у перервах, аж поки нарешті вона зовсім зникла. Я не тільки більше не бачив її, а навіть перестав думати про неї. Я взагалі вже ні про що не думав. Наче в забутті, я плив у п'яному потоці танцюристів, на мене напливали запахи, звуки, зітхання, слова, мене вітали й запалювали чужі очі, оточували чужі обличчя, губи, руки, груди, коліна, мене, мов хвилю, гнала то вперед, то назад своїм ритмом музика.

Раптом, ледь опритомнівши, серед гостей, що лишилися й тепер заповнювали одну з менших зал, останню, в якій ще грала музика, я побачив чорну п'єрету з набіленим обличчям, гарну, жваву дівчину, єдину, що й досі ховалася за маскою, чудесну постать, яка мені потрапила на очі вперше за цілу ніч. Коли з вигляду інших гостей, з їхніх червоних, спітнілих облич, зім'ятих костюмів, мокрих, липких комірців та рюшів видно було, який уже пізній час, то чорна п'єрета з білим обличчям під маскою стояла свіжа й ошатна, в костюмі без єдиної складки, з бездоганним рюшем, із білими, як сніг, мереживними манжетами й гарною зачіскою. Я кинувся до неї, взяв її за талію і повів у танок. Її пахучий рюш лоскотав мені підборіддя, волосся торкалося щік, її пружне молоде тіло відповідало на кожен мій порух ніжніше й відданіше, ніж будь-яке цієї ночі, потім ухилялося і грайливо вабило мене знов діткнутися до нього. І враз, коли я в танці нахилився, шукаючи її губ, на них з'явилася зверхня, давно знайома мені усмішка, і я пізнав вольове підборіддя, пізнав, переповнений щастям, плечі, лікті,

руки. Це була Герміна, вже не Герман — переодягнена, бадьора, злегка напарфумлена й напудрена. Наші губи палко зустрілися, на якусь мить усе її тіло, аж до колін, припало до мене, спрагло й водночас покірно, потім вона відірвала губи, відхилила назад голову і повела далі танок стримано й відчужено. Коли музика стихла, ми лишилися стояти в обіймах. Розпалені танцем пари навколо нас заплескали в долоні, затупали, закричали, вимагаючи від стомленого оркестру, щоб він знов заграв "Млість". І враз ми всі відчули, що настає ранок, що налягає втома, побачили, як у вікна закрадається світанок, віщуючи кінець нашим розвагам, і, зареготавши, ще раз стрімголов, розпачливо кинулись у танок, у вир музики, в море світла, нестямно закрутилися в такт мелодії, пара за парою, ще раз поринувши в цю могутню хвилю щастя, що накотилася на нас. У цьому танці Герміна відкинула свою зверхність, свою стриманість, свою глузливість — вона знала, що вже нічого не треба робити для того, щоб я закохався в неї. Я належав їй. І вона віддавалася мені в танці, в погляді, в поцілунку, в усмішці. Всі жінки, з якими я танцював цієї шаленої ночі, які запалювали мене, на яких я дивився з жагою, злилися в одну, в ту, що квітла в моїх обіймах.

Довго тривав цей весільний танок. Двічі, тричі замовкав оркестр, музиканти, що грали на духових інструментах, опускали їх додолу, піаніст підводився від піаніно, перший скрипаль хитав головою, і щоразу вони скорялися благанням останніх танцюристів, знов запалювалися, знов грали, ще швидше, ще нестямніше. Нарешті, коли ми ще стояли, обнявшись, задихані після останнього шаленого танцю, клацнуло віко піаніно, наші руки стомлено опустилися, так само як і руки музикантів, флейтист, підморгнувши, сховав у футляр флейту, відчинилися двері, в залу ввірвалося холодне повітря, з'явилися служники з пальтами, і кельнер із бару вимкнув світло. Миттю вся сцена моторошно змінилася. Танцюристи, щойно такі розпалені, тепер мерзлякувато кутались у пальта й зводили коміри. Герміна була бліда, але усміхнена. Вона повільно підвела руки, пригладжуючи волосся, на ямку під пахвою впало світло, а від неї до закритих грудей пролягла легенька, ледь помітна тінь, і в нечітких лініях тієї тіні, здавалось мені, скупчилися всі її чари, вся зваба, вся розкіш її гарного тіла, як і в усмішці.

Ми стояли й дивилися одне на одне, останні в залі, останні в будинку. Я чув, як десь унизу грюкали двері, як розбилося скло, як завмирало на вулиці хихотіння, приглушене сердитим, квапливим гудінням машин, що рушали від будинку. І чув, як десь далеко й високо лунав сміх, надзвичайно дзвінкий і веселий, а проте якийсь чудний, страхітливий сміх, наче кришталевий чи крижаний, ясний і променистий, але холодний і невблаганний. Де я вже чув цей дивовижний сміх? Я не міг пригадати.

А ми й далі стояли й дивилися одне на одного. На якусь мить я ніби опритомнів і протверезів, відчув, як на мене налягла страшна втома, як обвис на мені теплий, мокрий від поту одяг, побачив свої червоні, з набряклими жилами руки, що виглядали з пом'ятих манжет. Але цей настрій зразу ж минув під поглядом Герміни. Від того погляду, який, здавалося мені, виходив з моєї власної душі, вся реальність зникла, навіть реальність моєї чуттєвої жаги до Герміни. Ми зачаровано дивились одне на одного, моя бідолашна душа дивилась на мене.

— Ти готовий? — спитала Герміна, і усмішка її розтанула, як розтанула тінь на її грудях.

Десь далеко вгорі, в невідомому просторі відбринів дивний сміх.

Я кивнув головою. Так, я був готовий.

Тієї хвилини у дверях з'явився саксофоніст Пабло і блиснув на нас веселими очима, які, власне, були тваринними очима, але тваринні очі завжди поважні, а його завжди сміялись, і той сміх робив їх людськими очима. Він лагідно, привітно поманив нас рукою. Він був одягнений у яскраву шовкову домашню куртку, і на тлі її червоних викотів мокрий комірець сорочки і його стомлене обличчя здавалися ще сірішими, примарнішими, але променисті чорні очі розвіювали це враження. Ті очі також робили все нереальним, вони також чарували.

Ми пішли за ним, і за дверима він тихо сказав мені:

— Брате Гарі, запрошую вас на невеличку розвагу. Вхід тільки для божевільних. Плата за вхід — ваш розум. Ви готові?

Я знов кивнув головою.

Чудовий хлопець! Він лагідно, послужливо взяв нас під руки, Герміну справа, а мене зліва, й повів сходами нагору в маленьке кругле приміщення, освітлене згори синюватим сяйвом. Воно було майже порожнє, там стояв лише круглий столик і три стільці, на які ми й посідали.

Де ми були? Може, я спав? І був удома? Чи їхав у машині? Ні, я сидів у освітленому синюватим сяйвом приміщенні, в розрідженому повітрі, в оточенні, що переставало бути реальним.

Чому Герміна була така бліда? Чому Пабло був такий говіркий? Може, це я спонукав його говорити, говорив його вустами? Може, з його чорних очей на мене теж дивилася тільки моя власна душа, наче злякана пташка, так само, як із сірих очей Герміни?

Пабло дивився на нас з добродушною, трохи церемонною привітністю і без кінця говорив. Раніше я не чув від нього двох речень поспіль, він ніколи не сперечався, не намагався чітко виповісти свої думки, я вважав, що він узагалі чи вміє думати, а тепер він не переставав говорити, вільно й легко, і голос його звучав лагідно й приємно.

— Друзі, я запросив вас на розвагу, якої Гарі давно вже бажав, про яку він давно мріяв. Щоправда, вже трохи пізно, і, мабуть, ми всі трохи стомилися. Тому спершу хвилинку відпочиньмо й підкріпімося.

Він дістав із ніші в стіні три чарки, маленьку кумедну пляшку й екзотичну на вигляд скриньку з різноколірних дощечок, налив у чарки з пляшки якоїсь рідини, узяв зі скриньки три довгі, тоненькі жовті цигарки, витяг з кишені шовкової куртки запальничку й дав нам прикурити. Ми сиділи, відхилившись на спинки стільців, повільно курили цигарки, з яких ішов густий, мов ладан, дим, і потрошку пили дивну, незвичну на смак, терпку й водночас солодку рідину, що справді неймовірно підбадьорювала і втішала — наче ти наповнювався газом і втрачав свою вагу. Так ми сиділи, легенько затягуючись димом із цигарок, відпочивали, попивали дивний напій і відчували, як нам стає все легше й веселіше на серці. А Пабло казав приглушеним лагідним голосом:

— Я радий, любий Гарі, що можу сьогодні трохи пригостити вас. Ви часто були дуже невдоволені своїм життям, хотіли піти з нього, правда ж? Ви прагнете залишити цю добу, цей світ, цю дійсність і перейти в іншу дійсність, ближчу вашому серцю, у світ поза часом. Тож перейдіть у той світ, любий друже, я запрошую вас туди. Ви ж бо знаєте, де він лежить, бо то світ вашої душі. Тільки у вас самих живе та інша дійсність, якої ви прагнете. Я не можу вам дати нічого іншого, крім того, що вже існує у вас самих, не можу відкрити перед вами ніякої іншої ґалереї образів, крім тієї, що є у вашій душі. Я можу вам дати тільки нагоду, поштовх, ключ. Я допоможу вам побачити ваш власний світ, та й годі.

Він засунув руку в кишеню і вийняв дзеркальце.

— Гляньте: таким ви досі бачили себе самого!

Він підніс дзеркальце мені до очей (я згадав дитячий віршик: "Кругле дзеркальце в руці"), і я побачив нечіткий, розпливчастий, трохи моторошний образ, що ще тільки формувався, був у русі, наче вино, що грає: побачив себе самого, Гарі Галера, а в ньому, в тому Гарі — Степового Вовка, несміливого, гарного, але заблудлого і зляканого вовка, очі якого поблискували то сумно, то люто. І та постать вовка безупинно текла крізь Гарі, зливалася з ним, як тече, зливається річка з

притокою іншого кольору — в тяжкій боротьбі, в'їдаючись одна в одну, даремно прагнучи до чіткої, усталеної форми. Той плиткий, напівсформовании вовк сумно дивився на мене гарними, боязкими очима.

— Таким ви бачили себе самого, — знов лагідно сказав Пабло й сховав дзеркальце в кишеню.

Я вдячно заплющив очі й ковтнув з чарки еліксиру.

— Тепер ми відпочили, — мовив Пабло, — підкріпилися й трохи побалакали. Якщо ви вже не почуваєте себе стомленими, я поведу вас до своєї панорами й покажу вам свій маленький театр. Ви згодні?

Ми підвелися. Пабло, всміхаючись, рушив перший, відчинив двері, відсунув завісу, і ми опинилися в округлому, підковою, коридорі театру, якраз посередині. Коридор, вигинаючись, ішов в обидва боки попід багатьма, неймовірно багатьма вузькими дверима, що вели до лож.

— Це наш театр, — сказав Пабло, — веселий театр, сподіваюся, тут ви знайдете з чого посміятися.

І він сам голосно засміявся, всього на секунду, але я весь стріпнувся: це знов був той ясний, дивний сміх, який я недавно вже чув десь згори.

— До мого театру веде стільки дверей, скільки ви забажаєте, — десять, чи сто, чи тисяча, — і за кожними дверима на вас чекає те, чого ви самі шукаєте. Це гарна панорама, любий друже. Але якби ви пройшли по ній таким, як ви є, вам не було б із того ніякої користі. Вас спиняло б і засліплювало те, що ви звикли називати своєю особистістю. Ви, безперечно, давно вже здогадалися, що подолання часу, звільнення від дійсності чи як там іще ви називаєте свою тугу, — це не що інше, як бажання звільнитися від своєї так званої особистості. Це та в'язниця, в якій ви сидите. І якщо ви зайдете до театру таким, як ви є, то побачите

все очима Гарі, крізь старі окуляри Степового Вовка. Тому ласкаво прошу вас скинути окуляри й лишити свою вельмишановну особистість тут, у роздягальні, звідки ви, якщо забажаєте, завжди зможете забрати її назад. Чудовий вечір танців, на якому ви побували, трактат про Степового Вовка і, врешті, ті легенькі стимулятори, яких ви щойно вжили, достатньо підготували вас до цього. До ваших послуг, Гарі, коли ви скинете свою шановну особистість, буде ліва частина театру, а до послуг Герміни — права. Посередині, як схочете, ви можете знов зустрітися. Прошу, Герміно, зайди поки що за цю завісу, я спершу відведу Гарі.

Герміна пішла праворуч, повз велетенське люстро, що затуляло задню стіну від підлоги до склепистої стелі.

— Ну, Гарі, тепер заходьте, і хай вас не полишає добрий гумор. Бо мета всього цього вечора — навчити вас перебувати в доброму гуморі, навчити сміятись. Сподіваюся, що мені не важко буде досягти цієї мети. Ви ж почуваєте себе добре? Так? Не боїтеся? Ну, то гаразд, я дуже радий. Тепер, без страху і зі щирим задоволенням, ви вступите в наш уявний світ, а щоб добре зарекомендувати себе, заподієте маленьке уявне самогубство, як у нас заведено.

Він знову витяг дзеркальце й підніс його мені до очей. І знов я побачив нечіткого, розпливчастого Гарі, крізь якого пропливала, прагнучи набути форми, вовча постать, — добре відомий мені, аж ніяк не симпатичний образ, знищити який мені було зовсім не важко.

— Тепер, любий друже, ви зітрете це нікому вже не потрібне віддзеркалення. Чогось більшого від вас ніхто не вимагає. Досить, щоб ви, коли матимете настрій, глянули на цей образ зі щирим сміхом. Ви тут перебуваєте у школі гумору й повинні навчитися сміятись. Ну, а високий гумор починається з того, що людина перестає трактувати поважно свою власну особу.

Я втупився в "кругле дзеркальце в руці", в якому корчився вовк Гарі. На мить глибоко в моїй душі щось ворухнулося, тихо, але болісно, як спогад, як туга за далекою домівкою, як каяття. Потім ця коротка мить пригніченості змінилася новим почуттям, схожим на те, що охоплює людину, коли їй із зацiпенілої від кокаїну щелепи витягнуть хворого зуба і вона, глибоко зітхнувши, з полегкістю і подивом усвідомить, що їй зовсім не боліло. І водночас я відчув себе свіжим, бадьорим, мені стало так весело, що я не витримав, і з грудей у мене вихопився рятівний сміх.

Каламутне віддзеркалення стрепенулося й погасло, поверхня дзеркальця стала раптом ніби обпалена — сіра, шорстка й непрозора. Пабло, засміявшись, кинув його додолу, і воно покотилося нескінченним коридором.

— Добре засміявся, Гарі, — сказав Пабло. — Ти ще навчишся сміятись, як безсмертні. Нарешті ти вбив Степового Вовка. Бритвою ти б йому нічого не заподіяв. Гляди тільки, щоб він не ожив! Зараз ти зможеш залишити безглузду дійсність. За першої ж нагоди ми вип'ємо на брудершафт, любий, ти ще ніколи мені так не подобався, як сьогодні. Якщо тобі не перехотілося, то ми зможемо скільки завгодно розмовляти на філософські теми, сперечатися про музику, про Моцарта й про Ґлюка, про Платона й про Ґете. Тепер ти розумієш, чому раніше в нас не виходила така розмова. Думаю, тобі пощастило на сьогодні позбутися Степового Вовка. Бо, звичайно, твоє самогубство не остаточне: ми перебуваємо в магічному театрі, тут немає дійсності, є тільки образи. Нашукай собі гарних, веселих образів і доведи, що ти справді вже не закоханий у свою сумнівну особистість! Та якщо ти все ж таки почнеш тужити за нею, тобі досить буде знов глянути в дзеркало, яке я тобі зараз покажу. Ти ж бо знаєш давнє мудре прислів'я: "Краще дзеркальце в руці, ніж двоє на стіні". Ха-ха-ха! (Знов той чудесний, моторошний сміх!) А тепер лишилося виконати маленьку веселу церемонію. Ти зняв окуляри своєї особистості, тож глянь у справжнє дзеркало! Ти дістанеш задоволення.

Сміючись, він кумедно, пестливо обернув мене, я опинився перед величезним, на всю стіну дзеркалом і побачив у ньому себе.

На коротку мить я вгледів відомого мені Гарі, тільки з незвичайно веселим, ясним, усміхненим обличчям. Та не встиг я його впізнати, як він розпався, від нього відкололася друга постать, потім третя, двадцята — все дзеркало було повне Гарі або уламків з Гарі, незчисленних Гарі, і кожного з них я встигав тільки на коротесеньку мить побачити й упізнати. Деякі з тих Гарі були такого віку, як я, деякі старші, деякі зовсім старі, а деякі зовсім молоді — юнаки, підлітки, школярі, хлопчаки, діти. П'ятдесятирічні й двадцятирічні Гарі, тридцятирічні й п'ятирічні, поважні й веселі, статечні й смішні, добре вдягнені, обдерті й зовсім голі, безволосі і з довгими кучерями бігали й стрибали один через одного, і всі вони були мною, кожного я на мить устигав побачити й упізнати, перше ніж він зникав. Вони розбігалися на всі боки, ліворуч, праворуч, поринали в дзеркало, випливали з нього. Один із них, елеґантний юнак, сміючись, кинувся на груди Пабло, обняв його й кудись потяг. Другий, що особливо сподобався мені, вродливий, чарівний юнак шістнадцяти чи сімнадцяти років, швидко вискочив у коридор і почав жадібно читати написи на дверях. Я побіг за ним і догнав перед дверима, на яких було написано:

УСІ ДІВЧАТА ТВОЇ!

ВКИНЬ У ЩІЛИНУ ОДНУ МАРКУ

Вродливий юнак розігнався, кинувся сам головою вперед у щілину й зник за дверима.

Пабло також десь подівся, зникло начебто й дзеркало, а з ним і всі незчисленні постаті Гарі. Я збагнув, що мене залишили самого в театрі, й почав зацікавлено ходити від дверей до дверей. На кожних я бачив якийсь напис, якусь спокусу, обіцянку.

Мене привабив напис:

ЗАПРОШУЄМО НА ВЕСЕЛЕ ПОЛЮВАННЯ!

ВЕЛИКЕ ПОЛЮВАННЯ НА АВТОМОБІЛІ

Я відчинив вузенькі двері й зайшов досередини.

Мене миттю рвонуло в якийсь галасливий, розбурханий світ. Вулицями мчали автомобілі, деякі броньовані, й полювали на пішоходів, роздавлювали їх, притискаючи до мурів. Я відразу збагнув: це була війна людей з машинами, яку давно готували, давно очікували і якої давно боялися. І ось нарешті вона вибухнула. Всюди лежали мертві й роздавлені люди, а також розбиті, понівечені, обпалені автомобілі. Над цим страшним хаосом кружляли літаки, і в них теж із багатьох дахів та вікон стріляли з гвинтівок та кулеметів. На всіх мурах були поналіплювані барвисті войовничі плакати, написані величезними літерами, що палали, мов смолоскипи. Вони закликали націю стати нарешті на захист людей від машин, порахуватися з ситими, вичепурeними, напахченими багатіями, що за допомогою машин витискають соки з решти людей, а заразом винищити і їхні автомобілі, що люто гудуть, скажено дирчать, чмихають, обертаючи вулиці в пекло, підпалити заводи й хоч трохи звільнити від мотлоху та від людської комашні сплюндровану землю, щоб на ній знов росла трава, щоб закурені, зацементовані пустелі знов перетворилися в ліс, поле, луку, струмок і болото. Інші ж плакати, чудово намальовані ніжними, не такими по-дитячому крикливими фарбами, прегарно стилізовані, надзвичайно розумно й дотепно скомпоновані, навпаки, наполегливо застерігали всіх заможних і всіх розважних людей від небезпечного хаосу анархії, просто-таки зворушливо змальовували, яке щастя дає людям лад, праця, власність, культура, право, і вихваляли машини як найбільший і найкращий винахід людини, за допомогою якого вона зрівняється з Богом. Я задумливо, зачудовано читав ті плакати, і червоні, й зелені. На мене дивовижно впливала і палка красномовність одних, і залізна логіка других, усі вони мали слушність, кожен глибоко

переконував мене, хоч я стояв то перед тим, то перед тим, хоч мені й заважала шалена стрілянина навколо. Головне я збагнув: то була війна, справжня, запекла, дуже симпатична війна, в якій ішлося не про імператора, республіку, державні кордони, не про кольори прапорів чи інші такі самі переважно декоративні, театральні речі, властиво, дріб'язкові, а де кожен, кому остогидло це життя, давав волю своєму невдоволенню й хотів будь-що зруйнувати цю бляшану цивілізацію. Я бачив, як у кожних очах яскраво, неприховано палахкотіла жадоба знищення і вбивства, і в мені самому так само буйно й весело розквітли ці червоні, шалені квітки. Я радісно кинувся у вир боротьби.

Та найкраще з усього було те, що біля мене раптом з'явився мій шкільний товариш Ґустав, про якого я вже десятки років нічого не чув, один із найневгамовніших, найдужчих і найжиттєрадісніших товаришів мого дитинства. Серце в мене радісно тьохнуло в грудях, коли я побачив, як він підморгує мені, щоб я йшов за ним, і я негайно з радістю послухався.

— Боже, як добре, що я тебе знов побачив, Ґуставе, — радісно мовив я. — Ким ти став?

У його веселих блакитних очах спалахнули сердиті іскорки, так самісінько, як колись у дитинстві.

— Дурню, неодмінно треба щось питати й базікати! Я став професором теології, якщо це тебе цікавить, але тепер, на щастя, всім уже байдуже до теології, голубе, — війна. Ходімо!

Він пострілом збив водія з невеликої машини, що саме гуркотіла нам назустріч, спритно, як мавпа, скочив у неї, спинив і сказав мені теж сідати. Ми з пекельною швидкістю помчали під кулями поміж перекинутими машинами через усе місто й виїхали на околицю.

— Ти воюєш на боці фабрикантів? — спитав я.

— Ет, це справа смаку, ми про це поговоримо, як виїдемо за місто. Або ні, скажу тепер: мені б хотілося, щоб до влади прийшла інша партія, хоч, звичайно, від того нічогісінько не змінилося б. Я теолог, і мій предок Лютер свого часу помагав князям та багатіям придушувати селян, а ми тепер трохи виправимо його помилки. Кепська машина, хоч би ще кілька кілометрів витримала!

Швидко, як на крилах, ми з гуком мчали мирною, зеленою, широкою рівниною, аж поки через багато миль почали повільно підійматися в дедалі стрімкіші гори. Ми спинилися на гладенькій слизькій дорозі, що круто звивалася між високою скелею з одного боку і невисоким захисним муром із другого. Далеко внизу блищала синя гладінь озера.

— Гарна місцевість, — мовив я.

— Дуже гарна. Можна її назвати Віссю, бо скоро тут зламається не одна вісь, Гарі. Зараз побачиш!

Біля дороги росла висока пінія, і в її верховітті ми побачили чатову вежу — таку собі хижку, збиту з дощок. Ґустав хитро підморгнув мені й засміявся. Ми швидко вибрались з машини, видряпалися на пінію і, важко дихаючи, сховались у вежі, яка нам дуже сподобалася. Там ми знайшли гвинтівки, пістолети і ящики з патронами. Не встигли ми трохи відпочити й зручно розташуватись, як за найближчим поворотом хрипко і владно засиґналив великий розкішний автомобіль, що, гуркочучи, на великій швидкості наближався до нас гладенькою гірською дорогою. Ми вже тримали напоготові гвинтівки. Пригода була страшенно цікава.

— Ціль ся в шофера! — швидко наказав Ґустав, коли важка машина пролітала повз нас.

Я націлився у синій кашкет водія й натиснув на гачок. Водій осів. Машина помчала далі, вдарилась об скелю, відскочила назад, важко й

сердито, мов великий, товстий джміль, гупнула об мур, перекинулась, тихо затріщала й полетіла в прірву.

— Одна є, — засміявся Ґустав. — Друга буде моя.

На дорозі вже з'явилася друга машина. В ній сиділо троє або четверо людей. За головою жінки нерухомо, горизонтально плив кінець блакитного серпанку. Мені стало шкода його. Хтозна, може, під тим серпанком сміялося найвродливіше жіноче обличчя. Господи, якщо вже ми граємося в розбійників, то, може, було б краще й справедливіше йти за прикладом своїх великих попередників і не поширювати своєї хвацької кровожерливості на гарних дам. Та Ґустав уже вистрілив. Водій стріпнувся й похилився на кермо, машина наскочила на прямовисну скелю, ковзнула по ній угору й ляпнула назад на дорогу колесами догори. Ми почекали, проте ніщо в ній не ворушилось, люди тихо лежали під машиною, наче в пастці. Мотор ще гув і колеса смішно крутилися в повітрі, але раптом пролунав страхітливий вибух, і машину охопило яскраве полум'я.

— "Форд", — сказав Ґустав. — Треба злізти й звільнити дорогу.

Ми спустилися з дерева й підійшли до машини. Скоро з неї зостався самий кістяк. Ми зробили зі стовбурів молодих деревець важелі, відсунули покручене залізо з дороги й перекинули через захисний мур у провалля. У кущах ще довго тріщало. Двоє загиблих випали з машини, коли ми її перевертали, й лежали на дорозі. Одяг на них де-не-де обгорів. На одному піджак був майже цілий, і я обшукав його кишені, хотів побачити, хто то був. У одній кишені я намацав шкіряний гаманець і знайшов у ньому візитні картки. Я витяг одну й прочитав: "Тат твам асі".

— Смішно, — мовив Ґустав. — Але хіба не однаково, як звати тих людей, що ми тут убиваємо? Вони такі самі бідолахи, як і ми, а їхні імена

не мають ніякого значення. Цей світ повинен завалитися, і ми разом із ним.

Найкраще було б потримати його десять хвилин під водою, та й по всьому. Ну, до роботи! Ми поскидали загиблих також у провалля. Вже чути було сиґнали наступної машини. Цю підстрілили просто з дороги. Вона, мов п'яна, ще трохи прокотилася, тоді перекинулась, чмихаючи мотором. Один пасажир лишився в ній, а пасажирка, гарна молода дівчина, навіть не поранена, тільки дуже бліда й налякана, вибралась на дорогу. Ми чемно привіталися з нею й запропонували їй свої послуги. Вона була така перелякана, що не могла слова сказати, лише дивилась на нас, як божевільна.

— Ну, то спершу гляньмо на старого, — мовив Ґустав і обернувся до пасажира, що й досі ще висів на сидінні позад мертвого водія.

То був літній чоловік з коротким сивим чубом. Хоч його розумні світло-сірі очі були розплющені, проте, видно, його тяжко поранило, в кожному разі, з рота в нього текла кров і шию якось моторошно перекривило.

— Дозвольте відрекомендуватися, шановний пане. Мене звати Ґустав. Нам довелося вбити вашого водія. Можна запитати, з ким ми маємо честь розмовляти?

Чоловік холодно й сумно глянув на нас.

— Я старший прокурор Леринґ, — повільно мовив він. — Ви вбили не тільки мого бідолашного водія, а й мене, я відчуваю, що скоро помру. Нащо ви в нас стріляли?

— Бо ви перевищували швидкість.

— Ми їхали з нормальною швидкістю.

— Те, що вчора було нормальне, сьогодні вже ненормальне, пане старший прокуроре. Сьогодні ми вважаємо, що швидкість будь-якого автомобіля надто велика. Ми нищимо всі автомобілі і всі інші машини також.

— І свої гвинтівки?

— До них теж дійде черга, якщо матимемо час їх знищити. Мабуть, завтра чи післязавтра нам усім буде кінець. Ви ж бо знаєте, що наша частина світу страхітливо перенаселена. От ми й хочемо, щоб стало трохи вільніше.

— То ви стріляєте всіх підряд?

— Звичайно. Хоч багатьох, безперечно, буває шкода. Наприклад, цієї молодої гарної дами — це ваша дочка?

— Ні, це моя стенографістка.

— Тим краще. А тепер, будь ласка, вилазьте чи давайте ми вас витягнемо, бо машину треба знищити.

— Я волію, щоб ви мене знищили разом із нею.

— Як хочете. Дозвольте ще одне запитання. Ви прокурор. Я ніколи не міг собі уявити, як людина може бути прокурором. Ви живете з того, що звинувачуєте й засуджуєте інших людей, здебільшого нещасних. Еге ж?

— Так виходить. Я виконував обов'язок. Це була моя праця. Так само як праця ката — вбивати тих, кого я засудив. Ви ж теж робите те саме — вбиваєте людей.

— Ваша правда. Тільки ми вбиваємо не з обов'язку, а для свого задоволення, чи, швидше, з невдоволення світом, з розпачу. Тому, вбиваючи, ми відчуваємо певну втіху. А ви, вбиваючи, ніколи не відчували втіхи?

— Мені нудно розмовляти з вами. Будь ласка, доводьте свою працю до кінця. Якщо вам не відоме почуття обов'язку...

Він замовк і витягнув губи, наче хотів плюнути. Але на губах з'явилося тільки трохи крові, що спливла на підборіддя.

— Стривайте! — ввічливо мовив Ґустав. — Почуття обов'язку мені справді не відоме, вже не відоме. Колись я офіційно весь час мав справу з почуттям обов'язку. Я був професором теології. Крім того, я був солдатом і брав участь у війні. Те, що мені здавалося моїм обов'язком і що мені наказували авторитети й начальники, завжди було недобре, мені щоразу кортіло зробити навпаки. Але якщо тепер мені вже не відоме почуття обов'язку, то зате відоме почуття вини, — а може, це те саме. Вже тим, що мати народила мене, я завинив, я приречений жити, зобов'язаний бути підданцем якоїсь держави, бути солдатом, убивати, платити податки на озброєння. А тепер, цієї хвилини, моя вина знову змушує мене вбивати, як колись на війні. І цього разу я вбиваю без огиди, я змирився зі своєю виною. Я не маю нічого проти того, щоб цей безглуздий, захаращений світ розлетівся в друзки, я радо допомагаю йому загинути і сам радо загину з ним.

Прокурор щосили намагався всміхнутись. Усмішка вийшла не дуже вдала, бо на губах у нього налипла кров, але все ж таки видно було, що він усміхається.

— Чудово, — сказав він, — отже, ми колеги. Виконуйте ж свій обов'язок, колеґо.

Дівчина тим часом заніміла край дороги.

Тієї миті знов засиґналив якийсь автомобіль, що на повній швидкості мчав до нас. Ми трохи відтягли дівчину вбік і притислися до скелі. Автомобіль налетів на підбиту машину, різко загальмував, піднявся передніми колесами вгору, але опустився додолу цілий. Ми швидко схопили гвинтівки й наставили на прибульців.

— Вилазьте! — скомандував Ґустав. — Руки вгору!

З машини вилізли троє чоловіків і слухняно підняли руки.

— Серед вас є лікар? — спитав Ґустав. Вони сказали, що немає.

— Тоді, будьте ласкаві, обережно витягніть цього чоловіка з його машини. Він тяжко поранений. Візьміть його у свій автомобіль і відвезіть до найближчого міста. Нумо, хутчій!

Скоро прокурор лежав в іншій машині, і Ґустав наказав їм їхати вниз.

Тим часом наша стенографістка встигла опритомніти й тепер спостерігала за тим, що ми робимо. Я був радий, що нам дісталася така гарна здобич.

— Панно, — мовив Ґустав, — ви втратили свого роботодавця. Думаю, вас більше нічого не зв'язувало з тим старим добродієм. Я беру вас до себе на роботу. Будьте нашою товаришкою! Ну, а тепер треба поспішати. Скоро тут стане не дуже затишно. Ви вмієте лазити по деревах, панно? Так? То лізьте з нами, ми вам допоможемо.

Ми всі троє якомога швидше вибралися на дерево, у нашу вежу. Дівчині нагорі стало погано, але ми дали їй ковтнути коньяку, і скоро вона вже так оговталась, що навіть оцінила чудовий краєвид на озеро й на гори і сказала, що її звати Дора.

Незабаром унизу знов з'явилася машина. Вона обережно, не зупиняючись, поминула перекинутий автомобіль і відразу почала набирати швидкість.

— Боягуз! — засміявся Ґустав і вистрілив у водія. Машина затанцювала, наскочила на мур, зачепилась на ньому й повисла над прірвою.

— Доро, — спитав я, — ви вмієте стріляти? Вона не вміла, але ми показали їй, як треба заряджати гвинтівку. Спершу в неї не виходило, вона порізала собі до крові пальця, заплакала й попросила пластиря. Та Ґустав пояснив їй, що тепер війна, а тому треба бути мужньою і витривалою. Його слова вплинули на неї.

— А що з нами буде? — спитала вона за хвилину.

— Не знаю, — відповів Ґустав. — Мій товариш Гарі любить гарних жінок, він стане вашим приятелем.

— Але ж вони прийдуть з поліцією та солдатами і вб'ють нас.

— Поліції і всякого такого більше не існує. У нас є вибір, Доро. Або ми спокійно залишимося тут і підстрілюватимемо всі машини, що захочуть проїхати повз нас, або самі візьмемо машину й поїдемо, щоб у нас стріляв хтось інший. Байдуже, що ми виберемо. Я за те, щоб лишитися тут.

Унизу знову вигулькнула машина й засигналила. Вона скоро дістала своє і лишилася лежати догори колесами.

— Зроду б не подумав, що стріляти так приємно, — мовив я. — А я ж колись був проти війни!

Ґустав усміхнувся.

— А все тому, що тепер людей у світі стало надто багато. Раніше цього не було так помітно. Але тепер, як кожен хоче не тільки дихати, а ще й мати машину, це зразу впадає в око. Звичайно, те, що ми тут робимо, важко назвати розумним, це дитячі витівки, але й війна — шалена дитяча витівка. Колись людству доведеться навчитись розумніше стримувати свій приріст. Поки що ми реагуємо на нестерпні умови не дуже розумно, та в принципі робимо те, що треба: зменшуємо кількість людей.

— Авжеж, — погодився я, — може, те, що ми робимо, — божевілля, і все ж таки воно, мабуть, корисне й необхідне. Погано виходить, коли людство перенапружує свій розум для того, щоб за його допомогою впорядкувати речі, які ще не піддаються розумові. Тоді виникають такі ідеали, як в американців чи в більшовиків, обидва надзвичайно розумні, а проте вони страшенно насилують і збіднюють життя, бо надто наївно спрощують його. Образ людини, колись високий ідеал, хочуть обернути в стереотип. Може, ми, божевільні, знов ошляхетнимо його.

Ґустав засміявся.

— Хлопче, ти так премудро говориш, що тебе б довіку слухати: було б і корисно, й приємно. І, може, ти навіть трішечки маєш слушність. Але тепер заряди, будь ласка, знов свою гвинтівку, бо ти щось надто замріявся. Щомиті може надбігти пара оленів, а ми їх філософією не вб'ємо, все-таки треба мати у гвинтівці кулю.

Над'їхала машина і відразу ж перекинулася, бо дорога була перегороджена. Один із пасажирів, що лишився живий, гладкий рудий чоловік, нестямно вимахуючи руками, оббіг навколо машини, тоді озирнувся на всі боки й побачив наш сховок. Лаючись, він підбіг до дерева й почав стріляти в нас із револьвера.

— Геть звідси, а то я вб'ю вас! — крикнув йому Ґустав.

Чоловік націлився в нього і ще раз вистрілив. Тоді ми вдвох вистрілили, і він упав.

З'явилося ще дві машини, і ми їх обидві підбили. Потім на дорозі стало тихо й порожньо, видно, пішла чутка, що нею їхати небезпечно. Тепер ми мали час помилуватися чудовим краєвидом. По той бік озера лежало в долині невеличке містечко. Над ним з'явився дим, і скоро ми побачили, як вогонь почав перекидатися з даху на дах. Чути було також стрілянину. Дора заплакала, і я погладив її по мокрих щоках.

— Невже ми всі загинемо? — спитала вона.

Ніхто їй не відповів. Тим часом знизу надійшов якийсь чоловік, побачив розбиті машини, почав нишпорити навколо них, засунув в одну з них голову й витяг строкату парасольку від сонця, шкіряну жіночу торбинку і пляшку вина. Тоді мирно сів на захисний мур, ковтнув вина, витяг з торбинки щось загорнене у фольгу, з'їв його, допив вино з пляшки й задоволено пішов далі, тримаючи під пахвою парасольку. Дивлячись, як спокійно він простує дорогою, я сказав Ґуставові:

— Невже ти зміг би вистрілити в цього чоловіка й продірявити йому голову? Їй-богу, я не зміг би.

— А тебе ніхто й не просить, — буркнув він.

Але йому також стало незатишно на серці. Тільки-но ми побачили людину, що поводилася ще мирно, природно, як дитина, що перебувала ще в стані невинності, як нам раптом уся наша хвалена необхідна діяльність здалася безглуздою і огидною. Хай йому чорт, стільки крові! Нам стало соромно. Але кажуть, що під час війни навіть на генералів інколи нападає таке почуття.

— Годі нам тут сидіти, — жалібно мовила Дора. — Злазьмо додолу, в машинах напевне знайдемо щось попоїсти. Чуєте, ви, більшовики, невже ви не зголодніли?

Внизу, в охопленому полум'ям містечку, вдарили на сполох, лунко й моторошно. Ми почали злазити з дерева. Коли я допомагав Дорі вибиратися з вежі, то поцілував її в коліно. Вона дзвінко засміялася, та враз дошка подалася під нами, і ми обоє полетіли в порожнечу...

Знов я опинився в напівкруглому коридорі, схвильований тим дивним полюванням. І всюди, на кожних дверях, я бачив звабливі написи:

MUTABOR

ПЕРЕВТІЛЕННЯ В БУДЬ-ЯКУ ТВАРИНУ

ЧИ РОСЛИНУ

КАМАСУТРА НАВЧАННЯ ІНДІЙСЬКОГО МИСТЕЦТВА

КОХАННЯ

КУРС ДЛЯ ПОЧАТКІВЦІВ:

42 РІЗНІ СПОСОБИ КОХАННЯ

ПРИЄМНЕ САМОГУБСТВО

ТИ ПОМРЕШ ЗІ СМІХУ

ХОЧЕТЕ ОБЕРНУТИСЯ В ДУХ?

МУДРІСТЬ СХОДУ

О, ЯКБИ Я МАВ ТИСЯЧУ ЯЗИКІВ!

ТІЛЬКИ ДЛЯ ЧОЛОВІКІВ

ПРИСМЕРК ЄВРОПИ

ЦІНИ ЗНИЖЕНІ Й ДОСІ ЩЕ ПОЗА КОНКУРЕНЦІЄЮ

ІДЕАЛ МИСТЕЦТВА

ПЕРЕТВОРЕННЯ ЧАСУ В ПРОСТІР

ЗА ДОПОМОГОЮ МУЗИКИ

СМІХ КРІЗЬ СЛЬОЗИ

КІМНАТА ГУМОРУ

ІГРИ ВІДЛЮДНИКА

ПОВНОЦІННА ЗАМІНА

ВСІХ ФОРМ СПІЛКУВАННЯ

Написам не було кінця. На одних дверях я прочитав:

ВСТУП ДО ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

УСПІХ ЗАБЕЗПЕЧЕНИЙ

Напис зацікавив мене, і я зайшов у ті двері.

Я опинився в темнуватому тихому приміщенні, де перед скринькою, схожою на велику шахівницю, сидів долі по-східному якийсь чоловік. Першої миті мені здалося, що то мій приятель Пабло, принаймні він був у такій самій яскравій шовковій куртці й мав такі самі темні променисті очі.

— Ви Пабло? — спитав я.

— Я ніхто, — привітно відповів чоловік. — У нас тут немає імен, ми не якісь окремі особи. Я гравець у шахи. Хочете, щоб я вас навчив формувати особистість?

— Так, навчіть, будь ласка.

— То дайте мені кілька десятків своїх фігур.

— Моїх фігур?..

— Фігур, що на них, як ви бачили, розпалася ваша так звана особистість. Я ж не можу грати без фігур.

Він підніс мені дзеркальце, і я знов побачив у ньому, як цілість моєї особи розпадалася на багато "я". Їхня кількість, здавалося, без кінця зростала. Але тепер фігури були дуже маленькі, десь так завбільшки, як шахові. Гравець спокійно, впевнено взяв кілька десятків тих фігур і поставив на підлогу біля шахівниці. Ставлячи їх, він почав монотонно говорити, як людина, що вже не вперше виголошує ту саму промову чи лекцію:

— Вам відома хибна думка, що людина — якась стала єдність; ця думка завдає багато лиха. Відомо вам також, що людина складається з безлічі душ, із дуже багатьох "я". Коли уявна єдність особи

розщеплюється на ці численні фігури, то таке розщеплення вважають божевіллям, наука вигадала йому навіть певну назву: шизофренія. Тут наука якоюсь мірою має слушність, бо, звичайно, ніяку множинність не можна опанувати, якщо не керувати нею, не групувати її, не надавати їй певного ладу. І навпаки, вона не має слушності в тому, що вірить, нібито можливий тільки єдиний, обов'язковий, дійсний на все життя лад серед багатьох другорядних "я". Ця помилка науки призводить до багатьох неприємних наслідків, вона має тільки ту користь, що спрощує працю державним учителям і вихователям, їм не треба стільки думати й експериментувати... Через цю помилку багатьох невиліковно хворих вважають нормальними, навіть корисними членами суспільства, і навпаки, на деяких геніїв дивляться як на божевільних. Тому ми заповнюємо прогалину в психології поняттям, яке звемо мистецтвом формування особистості. Кожному, хто пережив розщеплення свого "я", ми доводимо, що він може будь-коли і в будь-якому порядку скласти наново уламки свого "я" і таким чином може творити безліч різновидів життєвої гри. Як поет із кількох постатей творить драму, так і ми з фігур розщепленого "я" утворюємо нові групи з новими можливостями комбінацій і ходів, нові ситуації. Дивіться!

Він спокійними, мудрими пальцями взяв усі мої фігури, старих, юнаків, дітей і жінок, веселі й сумні фігури, дужі й тендітні, спритні й безпорадні, — швидко розставив їх на своїй шахівниці, і з них зразу ж утворилися групи й родини, що були готові грати, змагатися, приятелювати й ворогувати. То був цілий світ у мініатюрі. Я захоплено дивився, як той жвавий, добре впорядкований маленький світ раптом почав рухатися, грати й змагатися, укладати союзи і влаштовувати битви, залицятися, одружуватись, розмножуватись; то була справді густо заселена фігурами, напружена й цікава драма.

Гравець весело провів рукою по дошці й обережно поперекидав усі фігури, тоді згорнув їх докупи і вдумливо, як справжній, вибагливий майстер, почав складати з тих самих фігур зовсім нову партію, із зовсім іншими стосунками між ними, з іншим розподілом обов'язків. Ця друга партія трохи нагадувала першу: це був той самий світ, сформований із

того самого матеріалу, але змінились тональність, темп, мотиви, склалися зовсім інші ситуації.

Так мудрий гравець творив партію за партією з фігур, кожна з яких була часткою моєї душі. Всі партії були трохи подібні одна до одної, всі вони вочевидь належали до того самого світу, походили з того самого джерела, а проте кожна була цілком нова.

— Це і є мистецтво життя, — повчально мовив він. — Надалі ви самі зможете як завгодно творити гру свого життя, надавати їй душі, розвивати і збагачувати її, — це все у ваших руках. Так само як божевілля у високому значенні цього слова — початок усякої мудрості, так і шизофренія — початок усякого мистецтва, всякої фантазії. Навіть учені вже частково визнали це, як, наприклад, ми бачимо в "Чарівному розі принца", чудесній книжці, в якій тяжка, пильна праця вченого ошляхетнена геніальним співробітництвом кількох хворих митців, що їх тримали в божевільнях. Нате, заберіть свої фігурки, вам ще не раз даватиме втіху ця гра. Фігуру, яка сьогодні посіла таке високе місце, так запишалася, що стала нестерпною, псує вам гру, завтра ви можете понизити до звичайного пішака. А милу, бідолашну Попелюшку, якій начебто судилися самі злигодні й невдачі, в наступній грі ви зможете зробити королівною. Бажаю вам приємної розваги, пане.

Я вклонився мудрому гравцеві, подякував йому, сховав фігурки до кишені й вийшов вузенькими дверима.

Власне, я думав, що тільки-но вийду з цієї кімнати, то зразу ж сяду долі й годинами, без кінця гратимуся своїми фігурками, та не встиг знов опинитись у світлому напівкруглому коридорі театру, як мене захопила нова течія, дужча, ніж я. Перед моїми очима яскраво спалахнув напис:

ДИВОВИЖНЕ ПРИБОРКУВАННЯ СТЕПОВОГО ВОВКА

Цей напис викликав у мене багато різних почуттів: у моєму серці ожили всі страхи, вся гнітючість мого колишнього життя, тієї дійсності, яку я покинув, і воно болісно стислося. Я тремтячою рукою відчинив двері й опинився в ярмарковому балагані. Залізні ґрати відділяли мене від убогої сцени, а на сцені я побачив приборкувача звірів, чванькуватого чоловіка, що трохи нагадував ярмаркового торговця. Хоч він був вусатий, дужий, з тугими м'язами на руках, одягнений у крикливий цирковий костюм, а все ж таки схожий на мене. То була зловісна, неприємна схожість. Приборкувач вів на мотузці, як собаку, — жалюгідне видовисько! — великого, гарного, проте неймовірно худого, по-рабському покірного вовка. Гидко, страшно, але й цікаво, в глибині душі навіть приємно було дивитися, як брутальний приборкувач примушував шляхетного, проте ганебно слухняного хижака робити всілякі сенсаційні трюки.

Принаймні приборкувач, мій огидний відбиток з кривого дзеркала, дивовижно приручив свого вовка. Вовк покірно слухався кожного його наказу, по-собачому реаґував на кожен його поклик і кожен ляск батога, опускався навколішки, прикидався мертвим, ставав на задні лапи, покірно й чемно носив у пащі хлібину, яйце, шматок м'яса, кошик і навіть подавав приборкувачеві батога, коли той кидав його додолу. І весь час принижено, по-підлабузницькому крутив хвостом. Перед ним поставили кролика, потім біле ягня, і хоч він вищирив ікла, хоч із рота в нього потекла слина і він аж затремтів з жадоби, проте не торкнув тварин, що дрижали з жаху, припавши до підлоги, а на команду приборкувача граційно перескочив через них, тоді ліг між кроликом та ягням і передніми лапами обняв їх, наче в зворушливій родинній сцені. Чоловік винагородив його плиткою шоколаду. Тяжкою мукою було дивитися, як вовк навчився переінакшувати свою натуру, в мене аж чуб став сторч.

Проте за цю муку схвильований глядач, а з ним і самий вовк, був винагороджений у другій частині вистави. Після того як до тонкощів продумана програма приборкування була виконана і приборкувач переможно, з солодкою усмішкою схилився над вовком та ягням, ролі

помінялися. Мій двійник, глибоко, улесливо вклонившись, раптом поклав батога вовкові до ніг і на очах у мене зробився таким самим тремтячим, змарнілим і нещасним, як щойно був звір. Зате вовк усміхнувсь, облизався, пригніченість і облудність його де й ділися, погляд прояснів, тіло стало пружне й гарне у своїй відновленій дикості.

Тепер уже наказував вовк, а чоловікові доводилося слухатись. Діставши наказ, чоловік опустився навколішки, висолопив язика, вдаючи вовка, й почав пломбованими зубами здирати з себе одежу. Він ходив, залежно від того, як йому наказував приборкувач людей, то на двох, то на чотирьох, просив, прикидався мертвим, возив на собі вовка, подавав йому батога. Він з собачою відданістю, радо йшов на кожне приниження, на кожне спотворення своєї натури. На сцені з'явилася гарна дівчина, підійшла до вимуштруваного чоловіка, почухала йому підборіддя, потерлася щокою об його щоку, проте він лишився стояти на всіх чотирьох, лишився твариною, потрусив головою і вищирив на дівчину зуби так злісно, по-вовчому, що вона втекла. Вовк дав йому плитку шоколаду, але він зневажливо обнюхав її і відштовхнув від себе. Нарешті на сцену знов принесли біле ягня та гладкого плямистого кролика, і вимуштруваний чоловік вклав усю душу у свою гру, щоб якнайкраще відтворити вовка. Він схопив переляканих тваринок і почав пальцями й зубами роздирати їх на шматки, жадібно смакуючи живе м'ясо, впиваючись теплою кров'ю. Губи його кривилися в хижій посмішці, очі заплющувалися з великої втіхи.

Охоплений жахом, я вискочив у двері. Я побачив, що цей магічний театр не був самим лише раєм, за його знадливими лаштунками ховалося страшне пекло. О Господи, невже й тут не було порятунку?

Я налякано бігав коридором, відчуваючи в роті смак крові й смак шоколаду, і той, і той однаково гидкий. Я палко хотів утекти від тієї каламутної хвилі, жадібно шукав у собі самому приємніших, не таких страшних образів. "О друзі, не треба цих звуків!" — заспівало щось у мені, і я з жахом згадав моторошні фотографії з фронту, які мені траплялося бачити під час війни: купи скорчених, перемішаних трупів,

яким протигази перетворили обличчя у вишкірені диявольські пики. Який я тоді був ще дурний і наївний, коли мене, гуманіста й противника війни, лякали ті знімки! Тепер я знав, що хоч би які страхітливі, хоч би які шалені й лихі, брутальні й безглузді думки і образи зродилися в мозку якогось приборкувача звірів, якогось міністра, генерала чи божевільного, в мені живуть такі самі, нітрохи не кращі.

Раптом я з полегкістю згадав про двері на початку коридора, в які так захоплено кинувся вродливий юнак. На них було написано:

УСІ ДІВЧАТА ТВОЇ

І мені здалося, що кінець кінцем і справді нічого привабливішого за це немає. Радий, що зможу втекти від проклятого вовчого світу, я зайшов у ті двері.

На мене війнули пахощі весни, я поринув у чарівну атмосферу своїх хлоп'ячих і юнацьких років, таку дивовижно знайому, що я аж здригнувся, і в жилах у мене так само завирувала кров, як тоді. Те, що я недавно робив і думав, те, чим я досі був, лишилося позаду, розтануло, я знов став молодий. Ще годину, ще кілька хвилин тому я вважав, що дуже добре знаю кохання, пристрасть, жагу, але то були кохання й жага літнього чоловіка. Тепер я знов був молодий, і те, що я почував у собі, цей гарячий вогонь у крові, цей могутній, непереборний потяг, ця нестримна жага, від якої все топиться, мов від березневого вітру, — все це було молоде, нове, справжнє. О, як спалахнуло забуте полум'я, гучно відгукнулося в мені минуле, як закипіла, заіскрилася в мені кров, як заспівала й заволала душа! Я був п'ятнадцятирічним чи шістнадцятирічним хлопцем, весь — порив і шанолюбство, голова моя була сповнена латинськими та грецькими словами й чудовими віршами, уява заполонена мистецтвом, але ще набагато глибше, дужче й страхітливіше, ніж це пекуче полум'я, горів і палахкотів у мені вогонь кохання, голод статі, нищівне передчуття насолоди.

Я стояв на вершині скелястого пагорба над своїм рідним містечком. Пахло весняним вітром і першими фіалками, в містечку внизу блищали річка й вікна мого батьківського дому, і все, що я бачив, чув, відчував навколо, було таке бурхливо наповнене, таке первісно нове і ясне, таке глибинно яскраве, як колись у найкращі, найпоетичніші години моєї ранньої молодості. Я стояв на пагорбі, і вітер бавився моїм довгим волоссям; замріяний, охоплений любовною тугою, я неуважно простяг руку, зірвав з куща бруньку, яка ще тільки почала розпукуватися, підніс до обличчя, понюхав — уже від самого цього запаху мене обпалив спогад про те, що тоді сталося, — потім узяв її в губи, які ще не цілували жодної дівчини, й почав жувати. Відчувши в роті терпкий, духмяно-гіркуватий смак, я враз чітко збагнув, що зі мною відбувалося. Я наново переживав одну годину з часів своєї ранньої молодості, одну неділю напровесні, коли, гуляючи самотою за містом, зустрів був Розу Крайслер, несміливо привітався з нею і відразу шалено в неї закохався.

Тоді я стояв, сповнений боязкого очікування, й дивився на дівчину, що замріяно йшла самотою нагору, в мій бік, іще не помічаючи мене, дивився на її волосся, заплетене в дві тугі коси, з яких на щоки все-таки вибивалося кілька пасом, здіймаючись від грайливих доторків вітру. Я вперше в житті побачив, яка гарна та дівчина, яка чудесна, знадлива та гра вітру з її легеньким, як пух, волоссям, який захват і яку тугу може викликати її тоненька блакитна сукня, що вільно спадала навколо молодого тіла, і так само, як від гіркуватого, терпкого смаку розжованої бруньки мене всього пойняло несміливе, солодке бажання і біль весняного пробудження, так і вигляд тієї дівчини сповнив мене щемким сподіванням кохання, сподіванням жінки, приголомшливим передчуттям величезних можливостей і обіцянок, передчуттям невимовної насолоди, незбагненного збентеження, страху й страждання, передчуттям найбільшої радості і найглибшої провини. О, як горів у мене язик від терпкого смаку весни! О, як звабливо грайливий вітер ворушив волосся біля її рожевих щік! Дівчина підійшла ближче, побачила і впізнала мене, на мить легенько почервоніла й відвела очі. Я чемно привітався, скинувши з голови школярського кашкета, і Роза відразу опанувала себе, всміхаючись, відповіла на вітання, майже як доросла, задерла

голову й повільно пішла далі, впевнено й гордовито, оповита, наче серпанком, любовним бажанням, надіями й палкими благаннями, які я посилав їй услід.

Так було колись, однієї неділі тридцять п'ять років тому, і все повернулося цієї миті: пагорб і містечко, березневий вітер і запах бруньки, Роза з її каштановими косами, бажання, що заливало мене хвилею, і страх, що солодко стискав серце. Все було так, як тоді, і мені здавалося, що я вже нікого в житті так не кохав, як кохав того дня Розу. Але тепер мені випало привітати її інакше, ніж тоді. Я побачив, як вона почервоніла, впізнавши мене, побачив, як вона намагається приховати збентеження, і зразу збагнув, що я їй подобаюсь, що для неї ця зустріч означає те саме, що й для мене. І замість знову скинути кашкета й урочисто чекати, поки дівчина пройде, я цього разу, незважаючи на свій страх і ніяковість, повівся так, як наказувала мені кров. Я сказав:

— Розо! Хвалити Бога, що ти прийшла, серце моє. Я тебе так кохаю.

Це було, може, й не найрозумніше, що я міг сказати, але ніяких розумних слів і не треба було, цілком вистачило й цих. Роза не задерла голови й не пішла далі, а глянула на мене, ще дужче почервоніла й відповіла:

— Добрий день, Гарі. Я тобі справді подобаюся?

Карі очі на її повному, наче налитому обличчі засяяли, і я відчув, що все моє минуле життя, все моє кохання було заплутане й по-дурному нещасне від тієї хвилини, коли я там, на пагорбі, дав Розі пройти, не зупинивши її. Але тепер помилка була виправлена, і все буде інакше, все буде добре.

Ми взялися за руки й повільно пішли далі, невимовно щасливі й дуже збентежені. Ми не знали, що казати й що робити, і з ніяковості кинулись бігти, аж поки задихались, і зупинилися, не відпускаючи, проте, рук. Ми

ще були дітьми, тому й не знали, що маємо робити. Тієї неділі в нас не дійшло навіть до першого поцілунку, але ми були безмежно щасливі. Ми трохи постояли, відсапуючись, потім посідали на траву, і я погладив її по руці, а вона несміливо провела рукою по моєму волоссі. Тоді ми знов підвелися й помірялись, хто з нас більший. І хоч я насправді був на палець вищий за неї, але не сказав цього, а заявив, що ми однаковісінькі, що Бог призначив нас одне для одного й що ми згодом одружимося. Роза сказала, що їй вчувається запах фіалок. Ми опустилися навколішки й знайшли в низенькій весняній траві кілька фіалок з коротенькими хвостиками, і я свої подарував їй, а вона свої мені. Коли похолоднішало й світло почало падати на скелі навскіс, Роза сказала, що їй треба йти додому, і ми обоє дуже зажурилися, бо я не міг її провести, але тепер ми мали свою таємницю, і це був наш найдорожчий скарб. Я лишився на пагорбі, ще раз понюхав Розині фіалки, тоді ліг долілиць на кручу й дивився вниз на містечко, аж поки моя кохана з'явилася далеко внизу, поминула колодязь і перебігла через міст. Тепер я знав, вона зайшла до свого будинку й там ходить із кімнати в кімнату, а я лежав тут на пагорбі, далеко від неї, а однаково ми були разом, були з'єднані, нас пов'язувала таємниця.

Тієї весни ми ще не раз зустрічалися то тут, то там, на пагорбах, біля паркану, а коли почав цвісти бузок, уперше боязко поцілувались. Ми, ще зовсім діти, мало могли дати одне одному, в нашому поцілунку ще не було полум'я і глибини почуттів, а кучері біля її вух я зважився тільки легенько погладити, проте в серці ми носили всю ту любов, на яку були здатні, і кожен несміливий дотик, кожне невміле пестливе слово, кожне боязке чекання одне на одного вчили нас нового щастя, ми робили ще один маленький крок на шляху свого кохання.

Так, починаючи від Рози й фіалок, я ще раз пережив усі кохання, які були в моєму житті, тільки під щасливішою зіркою. Роза зникла, з'явилася Ірмгард, сонце стало гарячіше, зорі п'янкіші, але ні Роза, ні Ірмгард не стали моїми, крок за кроком я мусив іти далі, багато чого пережити, багато чого навчитися, втратити Ірмгард, а тоді втратити й Анну. Кожну дівчину, яку я кохав колись, я покохав знов, але тепер зумів

кожну запалити коханням, кожній щось дати й від кожної щось дістати в подарунок. Бажання, мрії і можливості, що колись існували тільки в моїй уяві, стали тепер жити дійсністю. Дівчата проходили переді мною, як чарівні квітки, Іда і Лора, всі, кого я кохав, — котру літо, котру місяць, а котру один день.

Я збагнув, що тепер я був тим гарним, палким юнаком, який недавно на очах у мене так захоплено кинувся у двері кохання, що тепер дістала змогу виявитись у всій своїй силі саме ця частка моєї істоти, якась десята, тисячна частина моєї складної цілості, і її не обтяжували всі інші фігури мого "я", їй не заважав поет, її не мучив Степовий Вовк, не ганили мислитель, фантаст, мораліст. Ні, тепер я був тільки закоханий, розкошував тільки в коханні і страждав тільки від кохання. Вже Ірмгард навчила мене танцювати, Іда цілувати, а найкраща з них, Ема, одного осіннього вечора під віттям береста, що гойдався на вітрі, перша дала мені поцілувати свої смагляві груди й випити келих насолоди.

Багато чого пережив я в маленькому театрі Пабло, навіть тисячної частки того не можна переказати словами. Всі дівчата, яких я будь-коли кохав у своєму житті, були тепер мої, кожна давала мені те, що тільки вона могла дати, і кожній я давав те, що тільки вона могла взяти від мене. Я спізнав багато кохання, багато щастя, багато втіхи, але й багато тривог і страждань, кожне кохання, яке мене обминуло в житті, під час цієї години, пробутої в царстві сну, чарівно розквітло в моєму садку, — то були і цнотливі, ніжні квітки, і яскраві, палахкі, як полум'я, і темні, як сутінок, що швидко відквітали, осяйна насолода, тремтлива мрійливість, глибока меланхолія, болісне згасання, променисте відродження. Мені траплялися такі жінки, яких можна було здобути тільки раптовим наскоком, і такі, до яких треба було залицятися довго й терпляче, але те залицяння було великим щастям. Кожен притемнений відтинок мого життя, в якому колись, бодай на хвилину, мене кликав голос статі, запалював жіночий погляд, вабило мерехтіння дівочої шкіри, тепер знов освітився, і я надолужив усе прогаяне. Кожна стала моєю, кожна по-своєму. Там була жінка з незвичайними темно-карими очима і білим, як льон, волоссям, поряд з якою я чверть години простояв біля вікна у

вагоні швидкого поїзда і яка потім не раз мені снилася, — не промовивши жодного слова, вона навчила мене свого небувалого, страхітливого, вбивчого мистецтва кохання. І покірлива, тиха китаянка з марсельського порту, з усмішкою, як у порцелянової ляльки, з чорним гладеньким волоссям, з вологими очима, — вона теж знала безліч нечуваних речей. Кожна з них мала свої таємниці і свій власний запах, кожна цілувала, сміялася інакше, по-своєму була сором'язлива і по-своєму безсоромна. Вони з'являлися й зникали, течія несла їх до мене, хвилею кидала мене до них і відносила геть, я плавав, грався, наче дитина, серед того потоку чуттєвості, повного чарів, небезпеки й несподіванок. І я здивувався, що в своєму житті, наче такому вбогому, суворому житті Степового Вовка, мав стільки можливостей закохатися, стільки спокус. Я майже всі їх проґавив, усі знехтував, обминув і якомога швидше забув, але тут вони збереглися всі до одної, цілі сотні. І тепер, побачивши їх, я безоглядно віддався їм, занурився в рожевий присмерк їхнього пекла. Навіть та спокуса повернулася, яку мені колись запропонував був Пабло, та й інші, раніші, які я свого часу навіть не збагнув до пуття, фантастичні розваги втрьох і вчотирьох, теж повернулися і, сміючись, захопили мене у свій танок. Багато я пережив, брав участь у багатьох розвагах, про які навіть важко розповісти словами.

І ось я знов виринув із бездонного потоку спокус, пороків і пасток, тихий, мовчазний, озброєний глибоким досвідом і знанням, мудрий, дозрілий для Герміни. Останньою постаттю в моїй багатющій міфології, останнім ім'ям у безконечному ряду була вона, Герміна. Вона з'явилася, і я зразу ж опритомнів, любовна казка скінчилася, бо Герміну я не хотів бачити в сутінку чарівного дзеркала, їй належав цілий Гарі. О, тепер мені б хотілося так переставити фігури у своїй грі, щоб усе зосередилось на ній і все здійснилося.

Потік викинув мене на берег, я знов опинився в тихому коридорі театру. Що далі? Я сягнув рукою по фігурки до кишені, але так і не витяг їх. Мене знов захопив світ дверей, написів, магічних дзеркал. Я

безвільно прочитав напис на найближчих дверях і здригнувся. Там стояло:

ЯК УБИВАЮТЬ КОХАННЯМ

На мить у моїй пам'яті спалахнула яскрава картина: Герміна біля столу в ресторані, що раптом забула про їжу та вино й почала дивну розмову, її страхітливо поважний погляд, її слова про те, що вона закохає мене в себе для того, щоб загинути від моєї руки. Серце моє залила тяжка, темна хвиля страху, зненацька все це знов повернулося до мене, я знов відчув у душі моторошний поклик долі. Я розпачливо сягнув рукою до кишені по фігурки, щоб трохи поворожити ними й змінити ходи на своїй шахівниці. Але там уже не було ніяких фігурок. Замість них я витяг із кишені ножа. Смертельно переляканий, я побіг коридором повз незчисленні двері, зупинився перед велетенським дзеркалом і глянув у нього. У дзеркалі тихо стояв великий гарний вовк, такий заввишки, як я, і несміливо, тривожно дивився на мене. Потім очі його блиснули, він підморгнув мені й ледь усміхнувся. Паща його на мить розтулилася, і я побачив червоного язика.

Де дівся Пабло? Де ділася Герміна? Де дівся чоловік, що так гарно балакав про формування особистості?

Я ще раз глянув у дзеркало. Мабуть, я збожеволів. Там, за високим склом, уже не було вовка, він мені не показував язика. У дзеркалі стояв я, Гарі, посірілий, чужий будь-якій грі, змучений пороками, страшенно блідий, але все-таки це була людина, все-таки був хтось, із ким я міг поговорити.

— Гарі, — мовив я, — що ти тут робиш?

— Нічого, — відповів Гарі в дзеркалі, — просто чекаю. Чекаю смерті.

— А де ж та смерть? — спитав я.

— Уже близько, — сказав він.

І я почув, як у порожньому приміщенні театру зазвучала музика, гарна й страшна музика з "Дон Жуана", та, що супроводить появу Кам'яного гостя. Крижані звуки моторошно лунали в примарному будинку, звуки з того світу, з царства безсмертних.

"Моцарт!" — подумав я і цим словом, немов чарами, викликав найулюбленіші, найвищі образи свого внутрішнього життя.

Враз позад мене почувся сміх, дзвінкий, крижаний сміх зі світу, що лежить по той бік людських страждань, неприступний людському слухові, сміх, що його породив божистий гумор. Весь похоловши від того сміху, але й відчувши велике, неземне щастя, я обернувся й побачив Моцарта. Він, сміючись, поминув мене, наблизився до дверей однієї з лож і зайшов досередини. Я зацікавлено пішов за ним, за богом своєї молодості, за тим, кого я ціле життя любив і шанував. Музика не вщухала. Моцарт нахилився над поруччям ложі. В театрі нічого не було видно, велетенське приміщення заповнювала пітьма.

— Бачите, — сказав Моцарт, — можна обійтися і без саксофона. Хоч, звичайно, я зовсім не хочу гудити цей славетний інструмент.

— Де ми? — спитав я.

— Ми на останній дії "Дон Жуана", Лепорелло вже стоїть навколішки. Чудова сцена, та й музику теж можна слухати. Хоч у ній є ще дуже багато людського, але відчувається вже й голос потойбічного світу, цей сміх, еге ж?

— Це остання велика музика, такої більше ніхто вже не написав, — сказав я врочисто, як шкільний учитель. — Звичайно, потім був ще Шуберт, був ще Гуґо Вольф, та й про чарівного, бідолашного Шопена теж не можна забувати. Ви нахмурились, маестро, — о так, є ще й

Бетховен, теж чудовий майстер. Та хоч які гарні їхні речі, в них уже є щось фраґментарне, якийсь елемент розпаду. Такого навдивовижу цілісного твору, як "Дон Жуан", людство більше не створило.

— Не гарячкуйте так, — глузливо, аж страшно засміявся Моцарт. — Самі ви, мабуть, музикант? Ну, а я кинув це діло, хочу мати спокій. Тільки часом, бува, ще задля розваги подивлюся на цю забаву.

Він підняв руки, наче дириґуючи, і тієї миті десь зійшов місяць чи якесь інше бліде світило. Я глянув через поруччя в бездонну глибину простору. Там клубочилися тумани й пливли хмари, мріли гори й моря, а внизу розлягалася широчезна, пустельна рівнина. Серед тієї рівнини ми побачили поважного на вигляд старого чоловіка з довгою бородою і сумним обличчям, що понуро, зажурено йшов на чолі величезної процесії чоловіків у чорному вбранні — їх там було, мабуть, тисяч із десять. Моцарт сказав:

— Бачите? Це Брамс. Він прагне спасіння, але до нього йому ще далеченько.

Я зрозумів, що ті тисячі чоловіків у чорному були виконавцями його музики, голосових та інструментальних партій, яких, коли б міряти високою божистою мірою, в його партитурах було забагато.

— Надто густо інструментовано, надто багато змарновано матеріалу, — кивнув головою Моцарт.

Зразу ж після того ми побачили Рихарда Ваґнера, що теж крокував на чолі велетенського війська. Ми відчули, як важко долати свій шлях тим тисячам людей, як стомлено, з останньої сили іде сам Ваґнер.

— За часів моєї молодості, — сумно зауважив я, — цих двох композиторів вважали за найбільші, які лише собі можна уявити, протилежності.

Моцарт засміявся.

— Так завжди виходить. З відстані такі протилежності стають дедалі подібніші одна до одної. А втім, це густе інструментування не було особистою вадою Ваґнера чи Брамса, це була помилка їхньої доби.

— Як? І їм доводиться тепер так тяжко спокутувати помилку доби? — обурено вигукнув я.

— Звичайно. Всі мають спокутувати її. І аж коли вони сплатять борг своєї доби, стане видно, чи в них іще лишиться стільки своїх особистих боргів, щоб їх варто було стягувати.

— Але ж вони не винні, що така була їхня доба!

— Певне, що не винні. Що Адам з'їв яблуко, вони теж не винні, а проте мусять спокутувати цей гріх.

— Це щось страшне.

— Звичайно, життя завжди страшне. Ми ні в чому не винні, а проте відповідаємо за все. Коли людина народжується, вона вже винна. Дивний у вас був учитель релігії, якщо ви цього не знаєте.

Мені стало тяжко на серці. Я побачив себе самого смертельно стомленим паломником, що йшов пустелею потойбічного світу, навантажений купою непотрібних книжок, які написав за своє життя, всіма тими літературними й нелітературними статтями, а за мною йшло військо складачів, які працювали над ними, і військо читачів, яким доводилось усе це читати. Боже! А крім того, був ще Адам зі своїм яблуком і всі інші успадковані гріхи. Отже, все це треба було спокутувати, пройти через нескінченне чистилище, і аж тоді могло постати питання, чи за всім цим лишається ще й щось своє власне,

особисте, чи мої зусилля та їхні наслідки були тільки легенькою піною в морі, тільки нікчемними брижами на поверхні подій!

Побачивши, як я посмутнів, Моцарт голосно засміявся. Від сміху він підскочив угору, перекинувся в повітрі, потім почав притупувати закаблуками. Притупуючи, він крикнув мені:

— Що, юначе, бачу, одначе, скис ти неначе? Згадав своїх читачів, нікчемних книжок ковтачів, нудних складачів-партачів, над текстами позіхачів? Це ж сміх, та й годі, всі твої злигодні, всі твої пригоди, моральні невигоди! Хто все це творити може, тому жалітись негоже, тверде з гріхів буде ложе, я поставлю свічку, небоже, якщо це тобі допоможе. Криво ти жив, не тому служив, все, що писав, трохи брехнею підшив. Господи Боже ласкавий, нехай диявол лукавий забере тебе в світ неправий і смажить тебе на вогні на радість собі й мені.

Це вже було занадто. Тепер мені стало не до меланхолії, мене охопив гнів. Я спіймав Моцарта за кіску, і він пурхнув угору. Кіска все довшала, як хвіст комети, я метлявся на її кінчику й летів у міжзоряному просторі. Хай йому біс, як тут холодно! І як ті безсмертні витримують таке страхітливо розріджене крижане повітря! Але дихати ним було приємно, це я встиг відчути, перше ніж знепритомнів. Мене охопила гостра, блискуча, як криця, крижана веселість, бажання засміятися так само дзвінко, нестямно, неземним сміхом, як сміявся Моцарт. Але тієї миті мені не стало чим дихати, і я зомлів.

Я отямився спантеличений і розбитий. Біле світло в коридорі віддзеркалювалося на блискучій підлозі. Я був не серед безсмертних, ні. Я ще й досі був у цьому світі, у світі загадок, страждань, степових вовків, болісних проблем. Прикре місце, в якому так тяжко перебувати. Треба тікати звідси.

У великому дзеркалі навпроти мене стояв Гарі. Вигляд у нього був кепський, майже такий, як тієї ночі після відвідин професора і балу в

"Чорному орлі". Але це було так давно, багато років, багато сторіч тому: відтоді Гарі постарішав, навчився танцювати, побував у магічному театрі, почув, як сміється Моцарт, перестав боятися танців, жінок і ножів. Навіть людина з посередніми здібностями помудрішає, промчавши через кілька сторіч. Я довго дивився на Гарі в дзеркалі: я ще добре не знав його, він ще й досі був трохи схожий на того п'ятнадцятирічного Гарі, що однієї березневої неділі зустрів на пагорбі Розу й скинув перед нею свого школярського кашкета. А проте відтоді він на кілька сторіч постаршав, вивчав музику й філософію, донесхочу навоювався, пив ельзаське в "Крицевому шоломі" й сперечався про Кришну з добропорядними вченими, кохав Ерику й Марію, був Гермініним приятелем, підстрілював автомобілі і спав з тихою китаянкою, зустрічався з Ґете й Моцартом і попродирав багато різних дірок у тенетах часу та уявної дійсності, хоч ще й досі не вирвався з них. І хоч він знов загубив десь свої чудові шахові фігури, а проте має в кишені доброго ножа. Вперед, Гарі, старий, стомлений бідолахо!

Хай йому чорт, яке гірке це життя! Я плюнув на Гарі в дзеркалі, вдарив його ногою і розбив на друзки. Потім повільно пішов лунким коридором, уважно оглядаючи двері, що раніше обіцяли стільки всього гарного. Проте на них уже не було жодного напису. Так я поминув усі сто дверей магічного театру. Невже я сьогодні був на бал-маскараді? Відтоді минуло сто років. Скоро взагалі вже не буде ніяких років. Але ще треба щось зробити, на мене ще чекає Герміна. Дивне це буде весілля. Мене, раба, Степового Вовка, несла до нього каламутна, похмура хвиля. Хай йому біс!

Біля останніх дверей я зупинився. Сюди несла мене каламутна хвиля. Роза, далека юність, Ґете й Моцарт — де все це лишилося?

Я відчинив двері й побачив просту, гарну картину. Долі на килимі лежало двоє голих людей, красуня Герміна й красень Пабло. Вони лежали біч-о-біч і міцно спали, виснажені любовною грою, якою, здається, неможливо насититися і все ж таки швидко насичуєшся. Гарні, вродливі люди, чудові тіла, чарівна картина. Під грудьми в Герміни з

лівого боку виднів свіжий круглий синюватий знак — це Пабло вкусив її в хвилину жаги, це був слід від його гарних, блискучих зубів. Туди, де виднів той знак, я вгородив свого ножа по саму колодочку. По білій ніжній Гермініній шкірі потекла кров. Я б зцілував ту кров, якби все було не так, сталося трохи інакше. Але я тільки стояв і дивився на ту кров, бачив, як Герміна на мить розплющила очі і в них з'явився біль і подив. "Чому вона дивується?" — подумав я. Потім подумав, що треба стулити їй повіки. Але вони стулилися самі. От і все. Я зробив те, що мав зробити. Герміна ледь повернулася набік, і від пахви до грудей пролягла легенька тінь, яка наче щось нагадала мені, але я забув, що саме. Більше Герміна не ворухнулася.

Я довго дивився на неї. Нарешті здригнувся, наче отямившись, і хотів вийти. Але тієї хвилини побачив, як Пабло потягнувся й розплющив очі, побачив, як він схилився над мертвою і всміхнувся. "Цей парубійко ніколи не буває поважний, — подумав я, — з усього він сміється". Пабло обережно загорнув край килима і вкрив ним Герміну по груди, щоб не було видно рани. Тоді нечутно вийшов з ложі. Куди він пішов? Невже всі покинули мене? Я лишився сам з укритою до половини килимом мертвою Герміною, яку любив і якій заздрив. На біле чоло спадали короткі, наче хлоп'ячі, пасма волосся, які ледь пахли парфумами і крізь які просвічувало маленьке гарне вухо. Червоні губи наче променіли на зблідлому обличчі і були трохи розтулені.

Тепер її бажання було виконане. Я вбив свою кохану, перше ніж вона встигла стати цілком моєю. Я вчинив щось неймовірне і тепер стояв навколішки перед забитою, дивився на неї й не знав, що означає цей мій вчинок, не знав навіть, чи він був добрий і правдивий, чи навпаки. Що б сказав про це мудрий гравець у шахи, що б сказав про це Пабло? Я нічого не знав, думки мої розбігалися. Все червонішими здавалися нафарбовані губи на згаслому обличчі. Таке було все моє життя, таке було моє коротке щастя й коротке кохання, як ці закляклі губи: трохи червоні на мертвому обличчі.

І від цього мертвого обличчя, від цих мертвих білих плечей, мертвих білих рук віяло жахом, що поволі закрадався мені в душу зимовим духом пустки й самотності, крижаним холодом, який поволі наростав і від якого в мене починали клякнути руки й губи. Може, я погасив сонце? Може, я знищив серце всього живого? Може, сюди проник смертельний холод міжзоряного простору?

Охоплений жахом, я дивився на скам'яніле чоло, на непорушне волосся, на біле холодне вухо. Холод, який випромінювало її тіло, був смертельний і все-таки гарний, він бринів, чарівно вібрував, був музикою!

Чи не траплялося вже мені колись раніше відчувати цей жах, що одночасно був ніби щастям? Чи не доводилося мені вже колись чути цю музику? Так, я вже чув її, в Моцарта, у безсмертних.

Я пригадав вірша, що колись раніше був знайшов у кишені:

Ми ж перебуваємо в ефірі,

Серед крижаних небесних рік,

Час для нас не має сили й міри,

Невластиві нам ні стать, ні вік...

Холодом огорнуті небесним,

Ясно й холодно сміємся ми...

Двері до ложі відчинилися, і зайшов Моцарт. Спершу я його не впізнав, бо він був без кіски, не в штанях до колін і не в черевиках з пряжками, а одягнений по-сучасному. Він сів біля мене, я майже

торкався його й не давав йому присунутися ближче, щоб він не замастився в кров, що текла на підлогу з Гермініних грудей. Сівши, він відразу почав щось робити з невеличкими апаратами й інструментами, які розіклав навколо себе. Він цілком захопився ними, щось крутив у них, направляв, і я замилувався його вправними, тонкими пальцями — мені так хотілося побачити колись, як вони грають на роялі. Я задумливо дивився на нього, чи, власне, не задумливо, а замріяно, мене зачарували його прегарні, мудрі пальці, мені стало тепліше біля нього, але водночас і страшно. Я зовсім не думав про те, що саме він підкручує і налагоджує.

Виявилось, що він збирав і настроював радіоприймач; тепер він ввімкнув його й сказав:

— Передача з Мюнхена, Генделів "Кончерто ґросо" у фа мажорі.

І справді, на мій невимовний подив і жах, пекельна бляшана лійка почала випльовувати з себе ту суміш бронхіального харкотиння і жованої гуми, яку власники грамофонів та приймачів домовилися звати музикою, — але, так само, як під грубим шаром бруду ми вгадуємо чудову давню картину, так і за тим харкотинням і хрипінням дійсно можна було вгадати шляхетні обриси того божистого твору, його величну композицію, його сміливий, широкий подих, глибоке звучання смичкових інструментів.

— Господи, — перелякано вигукнув я, — що ви робите, Моцарте? Невже ви справді хочете, щоб ми з вами були причетні до цього свинства? Ви хочете напустити на нас цей апарат, цей тріумф нашої доби, її найновішу, переможну зброю в нищівній боротьбі проти мистецтва? Невже без цього не можна обійтися, Моцарте?

О, як холодно, як страхітливо засміявся мій моторошний співрозмовник! Засміявся нечутно, а проте все руйнуючи своїм сміхом. Він зі щирим задоволенням дивився на мої муки і все щось підкручував, направляв у своєму проклятому апараті, пересував бляшану лійку. І далі

сміючись, він заливав приміщення спотвореною, бездушною, вбивчою музикою. І далі сміючись, він сказав мені:

— Не треба патетики, сусіде! Між іншим, ви звернули увагу на це ритардандо? Знахідка, га? А тепер не гарячкуйте, вдумайтесь у сенс цього ритардандо — чуєте баси? Вони виступають попереду, мов боги. Хай ця знахідка старого Генделя вразить ваше стривожене серце й заспокоїть його! Слухайте, чоловічку, слухайте без патетики й глуму, як за безнадійно ідіотичною запоною цього жалюгідного апарата вимальовуються далекі обриси музики богів! Добре слухайте, тут можна дечого навчитися. Зверніть увагу: цей божевільний рупор робить начебто найдурнішу, найбезглуздішу й найшкідливішу справу у світі, він ловить музику, яку грають десь-інде, і грубо, по-дурному, без вибору кидає її, безбожно спотворену, в чуже, не пристосоване для цього приміщення, — і все ж таки не може знищити первісного духу цієї музики, а тільки показує на ній безпорадність своєї власної техніки, доводить, що він просто бездушний механізм! Добре прислухайтесь, чоловічку, вам це необхідно! Нашороште вуха! Отак. Тепер ви чуєте не тільки спотвореного радіоприймачем Генделя, який, проте, навіть у такому гидотному вигляді лишається божистим, ви чуєте й бачите, шановний, одночасно й чудовий символ життя взагалі. Слухаючи радіо, ви чуєте й бачите предковічну боротьбу між ідеєю та її втіленням, між вічністю й часом, між божистим і людським. Бо так само, любий мій, як радіо протягом десяти хвилин навмання посилає найчудовішу у світі музику в місця, найменше для цього придатні, у міщанські салони і в мансарди, поміж сонних слухачів, що теревенять, жеруть, позіхають і дрімають, так само, як воно позбавляє цю музику її чуттєвої краси, псує її, робить рипучою, заяложує і все ж таки не може цілком знищити її духу, — отак і життя, так звана дійсність, розкидається чудовими образами світу, після Генделя йде доповідь про те, як краще підчистити баланс середніх промислових підприємств, з чарівних звуків оркестру робить неапетитну кашу, всюди в проміжок між ідеєю і дійсністю, між оркестром і вухом пхає свою техніку, свою діяльність, свої нікчемні потреби, своє марнославство. Все життя таке, хлопче, і ми мусимо таким його сприймати, і якщо ми не йолопи, то сміятися з нього. Таким людям,

як ви, зовсім не личить критикувати радіо чи життя. Краще навчіться прислухатися до нього! Навчіться ставитись поважно до того, до чого варто ставитись поважно, а з усього іншого сміятися! Чи, може, ви самі робили життя кращим, шляхетнішим, мудрішим, приємнішим? О ні, мосьє Гарі, ви цього не робили. Ви зробили зі свого життя огидну історію хворого, а зі свого хисту — горе для себе. І, бачу, цій гарній, чарівній дівчині ви також не знайшли кращого вжитку, як угородити їй ножа в серце, вбити її! Ви вважаєте, що це добре?

— Добре? О ні! — розпачливо вигукнув я. — Господи, все, що я робив, таке недобре, таке безмежно дурне, таке погане! Я тварюка, Моцарте, безглузда, лиха тварюка, хвора й зіпсована, ви тисячу разів маєте слушність. Але що стосується цієї дівчини, то вона сама так хотіла, я тільки виконав її власне бажання.

Моцарт нечутно засміявся, але зробив мені велику ласку — вимкнув радіо.

Моє виправдання, в яке я щойно так щиро вірив, зненацька самому мені здалося нікчемним. Я раптом пригадав собі, що коли Герміна говорила про час і вічність, то я зразу ж був готовий сприйняти її думки як віддзеркалення своїх власних думок. А проте ні на мить не засумнівався в тому, що думка про смерть від моєї руки була її власною, що тут я нітрохи не вплинув на неї, наче інакше й бути не могло. Але чому ж я тоді не тільки прийняв цю страхітливу, дивовижну думку, не тільки повірив у неї, а навіть наперед угадав її? Може, все ж таки тому, що вона була моя власна? І чому я вбив Герміну саме тієї миті, коли побачив її голою в обіймах іншого?

Моцартів нечутний сміх звучав мудро й глузливо.

— Ви жартун, Гарі, — сказав Моцарт. — Невже цій дівчині справді не було чого побажати від вас, крім ножа? Кажіть це комусь іншому, а не мені! Ну, принаймні ви хоч загнали його добре. Бідолаха навіть не

стріпнулася. Може, вам час би вже з'ясувати наслідки свого ґалантного ставлення до цієї дами? Чи ви хочете уникнути наслідків?

— Ні! — вигукнув я. — Невже ви не розумієте? Як же б я захотів уникнути наслідків! Я прагну тільки одного — спокутувати, спокутувати і ще раз спокутувати свою вину, покласти голову під сокиру, отримати заслужену кару, бути знищеним.

Моцарт дивився на мене так глузливо, що мені важко було витримати його погляд.

— Які ж ви патетичні! Але ви ще навчитесь гумору, Гарі. Гумор — це завжди гумор вішальника, і, якщо треба буде, ви навчитесь його саме на шибениці. Ви готові до цього? Так? Ну то йдіть до прокурора, відбудьте всю судову процедуру, в якій дуже мало гумору, аж до тієї миті, коли вдосвіта на в'язничному подвір'ї холодне лезо сокири відітне вам голову. Отже, ви готові до цього?

Переді мною раптом спалахнув напис:

СТРАТА ГАРІ

Я кивнув головою і враз опинився на голому подвір'ї між чотирма мурами з маленькими заґратованими віконцями, побачив приготовану ґільйотину й десяток чоловіків у мантіях та сурдутах. Я стояв серед них, тремтів на холодному повітрі сірого досвітку, серце моє стискалося з жалюгідного страху, але я був готовий і згідний прийняти кару. Мені сказали вийти наперед і стати навколішки. Прокурор скинув шапку й відкашлявся, решта чоловіків також відкашлялася. Прокурор розгорнув перед собою аркуш гербового паперу й почав читати:

— Панове, перед вами стоїть пан Галер, звинувачений і визнаний винним у навмисному зловживанні нашим магічним театром. Галер не тільки поглумився з високого мистецтва, переплутавши нашу чудову

панораму з так званою дійсністю і вбивши віддзеркалення дівчини віддзеркаленням ножа, але й, крім того, не маючи почуття гумору, хотів використати наш театр як знаряддя для самогубства. У зв'язку з цим ми засуджуємо Галера на вічне життя й на двадцять годин забороняємо йому вхід до нашого театру. Не минути звинуваченому й іншої кари: він буде одноразово висміяний. Панове, приєднайтесь: один, два, три!

І на слово "три" всі присутні одностайно приєдналися до сміху прокурора. То був не сміх, а повноголосий хор, страхітливий, майже нестерпний сміх із потойбічного світу.

Коли я знов отямився, то побачив, що Моцарт, як і перше, сидить біля мене. Він поплескав мене по плечу й сказав:

— Ви чули вирок. Отже, ви повинні звикнути до того, що й далі слухатимете радіомузику життя. Це вам буде корисно. Ви надзвичайно нездарні, безголовий мій друже, але все-таки поволі зрозумієте, чого від вас вимагають. Від вас вимагають, щоб ви навчилися сміятись. Ви повинні опанувати гумор життя, чорний гумор тутешнього життя. Але ви, звичайно, готові до всього у світі, тільки не до того, чого від вас вимагають! Ви готові вбити дівчину, готові врочисто піти на страту й напевне були б готові сто років бичувати себе й умертвляти свою плоть. Правда ж?

— О так, щира правда! — розпачливо вигукнув я.

— Ще б пак! Ви готові, великодушний пане мій, до всього безглуздого й патетичного, до всього, в чому немає ні гумору, ні дотепності! Ну, а я дивлюся на це інакше, для мене ваша романтична покута не варта й шеляга. Ви, шаленцю, хочете, щоб вас покарали на смерть, відрубали вам голову! Задля цього безглуздого ідеалу ви ладні були б завдати ще десять смертельних ударів. Ви готові померти, боягузе, але не жити. А ви якраз повинні жити, хай вам чорт! Вам треба було б призначити найтяжчу кару, ви її заробили.

— А що це за кара?

— Ми могли б, наприклад, оживити дівчину й одружити вас із нею.

— Ні, до цього я не був би готовий. Це було б страшне лихо.

— Ніби те, що ви вчинили, ще не страшне лихо! Але досить патетики і смертельних ударів. Пора вам нарешті порозумнішати! Ви повинні жити й повинні навчитися сміху. Ви повинні навчитися слухати прокляту радіомузику життя, шанувати той дух, який стоїть за нею, і сміятися з того гамору, який є в ній. І все. Більше ми від вас нічого не вимагаємо.

Я спитав його тихо, зціпивши зуби:

— А якщо я відмовлюся? Якщо я не визнаю, пане Моцарте, вашого права порядкувати Степовим Вовком і втручатися в його долю?

— Тоді, — мирно сказав Моцарт, — я запропоную тобі викурити ще одну з моїх чудових цигарок.

І поки він казав ці слова, поки діставав з кишені цигарку й подав її мені, то став не Моцартом, а моїм приятелем Пабло. Він лагідно дивився на мене чорними екзотичними очима і був схожий, як близнюк, на того чоловіка, що вчив мене грати фігурками.

— Пабло! — вигукнув я злякано. — Де ми, Пабло?

Пабло дав мені прикурити й усміхнувся.

— Ми в моєму магічному театрі, — сказав він, — і якщо ти захочеш навчитися танцювати танґо, стати генералом чи порозмовляти з Александром Великим, то можеш будь-коли здійснити своє бажання. Але мушу сказати, Гарі, що ти мене трохи розчарував. Ти зовсім забув,

де перебуваєш, розірвав чарівне коло гумору в моєму театрі і вчинив неподобство, штрикнув ножем, заляпав брудом дійсності наш чудовий світ образів. Негарно ти вчинив. Сподіваюся, що ти принаймні повівся так з ревнощів, побачивши, що я лежу з Герміною. Шкода, що ти не знайшов іншого вжитку для цієї фігури, — я думав, що ти краще підготований до гри. Ну, та ще можна все направити.

Він узяв Герміну, що в його руках відразу ж зменшилася до розмірів шахової фігурки, і сховав її до тієї самої кишені, з якої щойно дістав цигарку.

Солодкий густий дим з цигарки гарно пахнув, я відчув себе виснаженим і був би радий проспати цілий рік.

О, я розумів усе, розумів Пабло, розумів Моцарта, чув десь позад себе страхітливий сміх, знав, що в моїй кишені лежать усі сотні тисяч фігур життєвої гри, схвильовано здогадувався про її сенс, готовий був наново починати гру, наново зазнавати її мук, наново лякатися її безглуздя, наново і не раз іще заглиблюватися в пекло своєї душі.

Колись, може, я навчуся краще грати в цю гру. Колись, може, навчуся сміятися. На мене чекав Пабло. На мене чекав Моцарт.

ПІСЛЯМОВА АВТОРА

Художні твори можна по-різному розуміти й не розуміти. І в більшості випадків автор твору — не та інстанція, що вирішує, до якої межі читачі розуміють твір і де починають не розуміти його. Вже чимало авторів знайшли таких читачів, для яких їхній твір був прозоріший, ніж для них самих. А крім того, за певних обставин нерозуміння також може бути плідним.

І все-таки, здається мені, з усіх моїх книжок найменше розуміли "Степового Вовка". І не раз бувало, що саме прихильні, навіть захоплені

мої читачі висловлювались про цей твір не тільки неґативно, а навіть дуже дивно для мене. Частково — але тільки частково — такі випадки можна було пояснити тим, що ця книжка, яку я написав у п'ятдесят років і в якій ішлося про те, що хвилює людей у цьому віці, дуже часто потрапляла в руки зовсім молодих читачів.

Проте й серед читачів мого віку не раз траплялися такі, що хоч і не лишились байдужими до книжки, але якимось дивом побачили тільки половину того, що в ній є. Ці читачі, здається мені, пізнали в Степовому Вовкові самих себе, ототожнили себе з ним, сприйняли його страждання і його мрії як свої власні й за всім цим не добачили, що в цій книжці мовиться не тільки про Гарі Галера та його труднощі, а й про щось інше, що над Степовим Вовком і його непростим життям здіймається інший, вищий, вічний світ і що "Трактат" і всі ті місця в книжці, де йдеться про дух, мистецтво і про "безсмертних", протиставляють світові страждань, у якому живе Степовий Вовк, позитивний, веселий, понадособовий і понадчасовий світ віри, що, хоч книжка розповідає про страждання й труднощі, все-таки це твір не зневіреного, а людини, яка в щось вірить.

Я, звичайно, не можу й не хочу диктувати читачам, як вони мають розуміти мій твір. Хай кожен знаходить собі в ньому те, що йому співзвучне й корисне! А все ж таки мені було б приємно, якби декотрі з них помітили, що, хоч в історії Степового Вовка показано хворобу й кризу, це не та криза, що веде до смерті, до загибелі, а навпаки: та, що веде до одужання.

Герман Гесе